

Ж. ТҮЙМЕБАЕВ, Г. САҒИДОЛДА

АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
НЕГІЗІ

MODERN TURKOLOGY

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТҮРКІ АКАДЕМИЯСЫ

Ж. Түймебаев, Г. Сағидолда

АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
(Фонетика. Морфология)

Астана
2013

УДК 94(=512.1)
ББК 63.3(2)
Т-84

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Түркі академиясының Ғылыми-үйлестіру кеңесі ұсынған

Рецензенттер:

Ф.Ғ.Д., академик *Ә.Т. Қайдар*
Ф.Ғ.Д., профессор *Н.И. Егоров*

Т-84 Түймебаев Ж., Сағидолда Г.
Алтаистиканың тарихи-лингвистикалық негізі. (Фонетика. Морфология). – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 412 бет.

ISBN 978-601-7340-37-7

Еңбекте алтаистика ғылымының қалыптасу және даму тарихына шолу жасалып, алтай семьясын құрайтын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің грамматикалық құрылым-құрылысындағы сәйкестіктер мен ортақтықтар, ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктер, олардың тарихи қалыптасуы, дамуы мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастар мен теориялық қағидаттар жинақталып беріледі. Алтай тілдері семьясына енетін ірі тілдік топтарға қатысты аса ауқымды тілдік материалдар ғылыми лингвистикалық сараптамадан өткізіледі.

Кітап алтаистика, түркітану, моңғолтану, маньчжуртану, тұңғыстану салаларымен айналысатын мамандарға, студенттер мен ізденушілерге арналады.

УДК 94(=512.1)
ББК 63.3(2)

ISBN 978-601-7340-37-7

© Түркі академиясы, 2013

**EDITORIAL BOARD OF
«MODERN TURKOLOGY» SERIES**

Editorial board chairman – Shakir Ibrayev

Abdullaev K. (Baku), Akmataliev A. (Bishkek), Butanaev V. (Abakan),
Vasilyev D. (Moscow), Gabibeili I. (Baku), Golden P. (West Windsor),
Guliev A. (Nakhichevan), Dybo A. (Moscow), Egorov N. (Cheboksary),
Zholdasbekov M. (Astana), Zakiev M. (Kazan), Ivanich M. (Szeged),
Illarionov V. (Yakutsk), Isen M. (Ankara), Kaidar A. (Almaty),
Kaseinov D. (Astana), Kiyasova K. (Ashkhabad), Kydyrali D. (Astana),
Kachalyn M. (Ankara), Kojaoglu T. (Michigan), Lacaze G. (Strasbourg),
Minnegulov H. (Kazan), Mudrak O. (Moscow), Nasilov D. (Moscow),
Reichl K. (Bonn), Rakhmonov N. (Tashkent), Samashev Z. (Astana),
Sarybayev S. (Almaty), Tashagyl A. (Istanbul), Tuymebayev Zh. (Astana),
Hisao Komatsu (Tokio), Horata O. (Ankara), Hulagu M. (Ankara),
Zevendorzh (Ulan-Bator), Chechenov A. (Moscow), Shaihulov A. (Ufa),
Erkebayev A. (Bishkek), Jankowski H. (Poznan)

«ҚАЗІРГІ ТҮРКОЛОГИЯ» СЕРИЯСЫНЫҢ РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Редакция алқасының төрағасы – Шәкір Ибраев

Абдуллаев К. (Баку), Акматалиев А. (Бішкек), Бутанаев В. (Абакан),
Васильев Д. (Мәскеу), Габибейли И. (Баку), Голден П. (Вест Виндзор),
Гулиев А. (Нахчыван), Дыбо А. (Мәскеу), Егоров Н. (Чебоксары),
Жолдасбеков М. (Астана), Закиев М. (Қазан), Иванич М. (Сегед),
Илларионов В. (Якутск), Исен М. (Анкара), Қайдар Ә. (Алматы),
Қасейінов Д. (Астана), Қиясова Қ. (Ашхабад), Қыдырәлі Д. (Астана),
Качалын М. (Анкара), Кожоағлу Т. (Мичиган), Лаказе Г. (Страсбург),
Миннегулов Х. (Қазан), Мудрак О. (Мәскеу), Насилов Д. (Мәскеу),
Райхл К. (Бонн), Рахмонов Н. (Ташкент), Самашев З. (Астана),
Сарыбаев Ш. (Алматы), Ташағыл А. (Стамбул), Түймебаев Ж. (Астана),
Хисао Коматсу (Токио), Хората О. (Анкара), Хулагу М. (Анкара),
Цэвээндорж Д. (Улан-Батор), Чеченов А. (Мәскеу), Шайхулов А. (Уфа),
Эркебаев А. (Бішкек), Янковски Х. (Познань)

АЛҒЫ СӨЗ

Азия және Шығыс Еуропа елдерінде, Балқан түбегінен Магаданға, Таймырдан Парсыға дейінгі аралда, Рюкю аралдарында (Жапония) кең таралған, жалпы саны 380 млн адам сөйлейтін (2004, бағалау) 60 астам тілді қамтитын алтайлық ірі тілдік қауымдастықтың тарихи-мәдени, ғылыми-дәйектемелік және мифтік-поэтикалық әлемі лингвист-филолог, тарихшы, этнограф, археолог, мәдениеттанушы ғалымдардың қаншама ұрпағының кемел ақыл-ойы мен ғылыми санасының, кәсіпқойлық қызығушылығы мен кәсіби мамандығының өзегі болып келеді.

Алтайлық халықтардың басынан өткерген этникалық, тарихи-мәдени және тілдік процестерді диахрондық және синхрондық тұрғыдан зерттеудің Еуразияның геосаяси кеңістігі тарихындағы маңызы ерекше. Себебі алтайлық этнолингвомәдени арал өте ерте кезден-ақ әртүрлі тілдердің, әрқилы мәдени дәстүрлер мен діни көзқарастардың, сан алуан тұрмыстық-шаруашылықтық өмір салттарының өзара қарым-қатынасқа түскен орны. Бұл аралда адамзаттың рухани-діни ұстанымдарының өзегі – бұтқа табыну, тәңірлік таным, буддизм, манихейство, несторианство, ислам, христиан сияқты діни көзқарастар жүйесі, адамзат өркениетінің құрамдас бөлігі саналатын жазу-сызу мәдениетінің иероглифиялық, квадраттық, руникалық, әріптік жүйелері мен соғды, уйғыр, манихей, араб, брахми т.б. сан алуан түрлері орын тепті және олар тілде, мәдениетте, өнерде өз із-таңбасын қалдырды.

Бір жағынан, алтай семьясын құрайтын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей, жапон тілдерінің өзара байланысы, екінші жағынан, осы тілдердің фин-угор, палеоазия, енисей, самодей, үндіеуропа (иран, тохар, санскрит т.б.), тибет, қытай т.б. тілдермен тікелей жанасуы немесе мәдениетаралық деңгейдегі қарым-қатынастары негізінде алтайлық геосаяси кеңістіктің лингвистикалық картасының тарихи арқауы қалыптасты. Демек алтайлық этнолингвомәдени ареалдың дербес геосаяси кеңістік ретіндегі даму тарихын, қазіргі жай-күйін зерттеп зерделеуде алтаистикалық бағыттағы зерттеулер айрықша маңызды рөл атқарады.

Алтаистика XIX ғасырдың басында орал-алтай тіл білімі шеңберінде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің бір тармағы ретінде пайда болды. Оның тұғыры XVIII ғасырда швед ғалымы Й.Страленберг «татар тілдері» деп атаған орал және алтай тілдерінің туыстық байланысы туралы «орал-алтай гипотезасын» дәйектеуге қатысты Р.Раск, М.Мюллер, М. А.Кастрен, В.Шотт сияқты белігі оралтанушы-алтаист ғалымдардың зерттеулері негізінде қаланды.

XIX ғасырдың оныншы жылдары үндіеуропа тіл білімінде тарихилық принципін басшылыққа алған тарихи-генетикалық тіл білімінің жетекші салаға айналуы орал-алтай тіл білімінің қарқындап дамуына зор ықпал етті. Тіл білімінде младограмматикалық бағыттың пайда болуы және туыстас тілдерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің әдіс-тәсілдерінің біршама жетілдіруінің нәтижесінде XIX ғасырдың аяғында орал-алтай тіл білімі оралтану және алтаистика болып екіге бөлінді¹.

XX ғасырдың ортасында Г.Й.Рамстедт пен Н.Поппенің және олардың ізбасарларының іргелі зерттеулерінің нәтижесінде алтай төркіндес түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және жапон, корей тілдерінің шығу тегін арнайы зерттейтін салыстырмалы-тарихи тіл білімінің саласы – алтаистиканың дербес пәндік тұғыры қаланды.

Компаративист-алтаист ғалымдардың қай-қайсысы болмасын түркі, моңғол тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон, корей тілдерінің басын қосатын тіл бірлестігінің «алтай тілдері семьясы», «алтай тіл

¹ Кукеебаев Дж. К вопросу о родстве урало-алтайских языков // Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. -Уфа, 1970.- С.4-22.

бірлестігі» деп аталуын қолдайды, сондай-ақ алтай тілдерінің арасында типологиялық және ареалдық жақындықтың бар екенін де, тілдераралық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған кірме элементтердің аса мол екенін де жоққа шығармайды. Әйтседе салыстырмалы – салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің нәтижесінде айқындалған алтай тілдерінің материалдық және құрылымдық-типологиялық ортақтығының, алтай тіл бірлестігінің, алтайлық тілдік топтараралық байланыстардың табиғаты туралы проблема салыстырмалы-тарихи алтаистиканың, тіптен шығыстанудың лингвистикалық бағыттарының орталық және басты мәселесі қалпында қалып отыр.

Алтай тілдерінің фонетикалық жүйесін, морфологиялық және синтаксисік құрылысын, негізгі сөздік қорын зерттеу арқылы түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара туыстығын, сондай-ақ осы тілдерге жапон және корей тілдерінің жақындығын айқындауды, алтайлық тілдердің о баста бір ғана негіз тілден – жалпыалтайлық тектілден таралғанын дәлелдеуді мақсат еткен дәстүрлі алтаистиканың басты проблематикасы ұзақ жылдар бойына алтай тілдеріне ортақ тілдік заңдылықтар мен алтайлық тілдік топтараралық сәйкестіктерді айқындау, алтайлық тектілді қайта жаңғырту болып келеді.

Алтай тіл бірлестігінің табиғатына қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар алтаистика ғылымында ортодоксалдық алтаистикалық, антиалтаистикалық, неоалтаистикалық бағыттардың қалыптасуына арқау болды. Алтаист ғалымдардың көпшілігі алтай семьясына енетін барлық тілдерді жалпыалтайлық бір ғана тектілден өрбіген генетикалық туыстас тілдер қатарына жатқызатын болса, енді бір топ ғалымдар алтай тілдері геналогиялық тұрғыдан туыс емес, тек құрылымдық-типологиялық тұрғыдан жақын тілдер деп біледі және ортақтықтардың сырын тілдік кірмелікпен байланыстырады. Сондай-ақ түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон, корей тілдеріндегі ұқсастықтарды ареалдық сипаттағы құбылыстар деп санайтын, ал алтайлық ортақтықтың табиғатын тілдік одақпен түсіндіретін көзқарас та орын алады.

Алтаистиканың ғасырдан астам даму тарихында әртүрлі ағымдар мен бағыттардың болуына, әрқилы ғылыми көзқарастар

мен ой-тұжырымдардың орын алуына қарамастан, О.Бетлинг, И.Гомбоц, Г.Винклер, О.Доннер, В.Преле, Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Дж.Клоусон, Н.Н.Поппе, М.Рясянен, Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, Л.Лигети, Е.Д.Поливанов, Г.Дерфер, М.Номуры, К.Томсон, А.М.Щербак, А.Дилячар, Д.М.Насилов, А.М.Позднеев, Т.М.Розин, О.П.Суник, В.А.Аврорин, Д.Шинор, Н.А.Баскаков, Т.А.Бертагаев, Г.Д.Санжеев, В.И.Рассадин, Б.Х.Тодаева, А.Рона-Таш, В.И.Цинциус, С.А.Старостин, Л.Р.Концевич, А.В.Дыбо, О.В.Мудрак, П.Бенедикт, А.А.Бурыкин, А.Вовин, А.Г.Шайхулов және т.б. компаративист-алтаистердің іргелі еңбектері алтаистиканың ғана емес, сонымен қатар түркітану, моңғолтану, тұңғыс-маньчжуртану, жапонтану, корейтану сияқты салалардың әрқайсысының салыстырмалы-тарихи бағытта іштей саралана, салалана зерттелуінің ғылыми теориялық-методологиялық тұғырына алынып, ғылыми зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі тілдік талдаудың сан алуан амал-тәсілдерімен толықтырылды.

Алтаистиканың ғылыми-теориялық және методологиялық тұғырына алынатын тұжырымдар мен қағидаттар, ғылыми ұғымдық аппарат пен аса ауқымды лингвистикалық материалдар түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей тілдік топтарының әрқайсысының ішкі жүйесін құрайтын тілдік топшалар мен жекелеген тілдердің, тіптен сол тілдерде сөйлейтін халықтардың этникалық тарихына қатысты зерттеулердің ғылыми дәйектемелік, әдіснамалық және фактологиялық арқауына алынып келеді. Мұны XX ғ. екінші жартысында алтаистикалық зерттеулердің қажеттілігі мен аса маңыздылығына қатысты айтылған және әлі күнге шейін өзінің өзектілігін жоймаған пікірлерден байқауға болады. Мәселен, О.П.Суник алтаистикалық зерттеулер бойынша қатаң айтылған сыни пікірлердің (көп жағдайда ғылыми негізсіз) орын алуына қарамастан, XX ғ. соңғы ширегінде белгілі алтаист-компаративист ғалымдардың күшімен алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасының (фонетика, морфология), салыстырмалы-тарихи лексикологиясының (этимологияның) негізі қаланғанын, тілдік дереккөздердің шетшекарасын кеңейтудің нәтижесінде жекелеген тұжырымдарды қайта қарау және нақтылау, зерттеудің әдіс-тәсілдерін жетілдіру, ұсынылған реконструкцияларды тереңдету, тектілдік үлгілер мен

архетиптер жүйесін қайтадан қарастыру сияқты маңызды ізденістер жалғастырылып жатқанын айтады. Ол: «Алтаистиканың көкейтесті мәселелерін жете зерттеудегі, әсіресе алтай тілдері ортақтастығының түп-тегін айқындаудағы қиындықтарға қарамастан, тарихилық ұстанымына негізделетін алтаистикалық бағыттағы зерттеулерсіз тарихи түркологияның, моңғолтану мен тұңғыс-маньчжуртанудың көптеген мәселелерінің шешімін табу мүмкін емес» дейді¹. Алтай тілдерінің негізгі топтарының (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур) лексикасында, фонетикасы және грамматикасында ортақ элементтердің бар екені еш дау тудырмайтынын атап айта келіп, А.Н. Кононов бұл тілдік фактілерді түркі және басқа да алтай тілдерінің дауыссыз, дауысты дыбыстарының және морфологиялық құрлымының көне қалып-күйін айқындауға пайдалануға болатын «ақиқат шындық» ретінде қабылдау қажеттігін ұсынады. Ол тек түркі тілдеріне қатысты мәліметтерге, атап айтқанда, көне жазба ескерткіштерге, диалектілер мен қазіргі әдеби тілдерге сүйеніп, түркілік тектілдің сұлбасын қайтадан жаңғырту мүмкін емес екенін, себебі түркі тілдерінің фонетикалық және грамматикалық құрылымы б.з. V ғ. бергі уақыт ішінде айтарлықтай өзгеріске түсе қоймағанын қадап айтады².

Алтай және фин-угор тілдерінің белгілі маманы Л.Лигети «алтай тілдері» деп аталатын тілдер арасындағы генетикалық байланыс туралы гипотезадан бас тартуға мәжбүр болған күннің өзінде алтаистикалық бағыттағы зерттеулерді тоқтатудың еш негізі жоқтығын, мұндай жағдайда тілдер арасындағы интенсивтік қарым-қатынастарды және алтай тілдері дамуының терең заңдылықтарын түсіндіру алтаистикалық зерттеулерде көзделетін басты мақсатқа айналатынын, «осы мақсатқа түркітанушылардың да, моңғолтанушылардың да, тұңғыс-маньчжур тілдерінің мамандарының да жеке дара қол жеткізулері мүмкін емес» екенін ескертеді³.

Алтай тіл бірлестігіне енетін әрбір тілдің, тілдік топтар мен топшалардың, тілдік бұтақтардың тек өзді-өздеріне ғана тән ерекшеліктерін, дара болмыс-бітімдерін, дербес тарихи даму барысын

¹ Суник О.П. К актуальным проблемам алтаистики // Вопросы языкознания. – М., 1976. – №1.

² Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР. 1917-1967. – М., 1968. – С. 22.

³ Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика // Вопросы языкознания. – М., 1971. – №3. – С.21-33

да түзілген ерекше қасиеттерін алтай тілдерінің барлығына ортақ заңдылықтармен, жалпыалтайлық жүйені жаңғырту, қайта қалпына келтірумен ұштастыру дәстүрлі алтаистиканың назарынан тыс қалып келді. Сондықтан жалпыалтайлық негізгі – тектілі реконструкциялау және алтай тілдеріне ортақ заңды сәйкестіктерді айқындаудың тар құрсауынан шығып, алтай семьясын құрайтын барлық тілдер мен диалектілерді олар қалыптасқан әлеуметтік-мәдени, ареалдық-географиялық, тарихи-лингвистикалық ортамен тығыз байланыста, кешенді зерттеу – ХХІ ғасырдағы салыстырмалы-тарихи тіл білімінің алтаистика саласындағы жаңа сапалық деңгейде шешімін табуға тиіс міндеттері қатарына жатады. Осы орайда алтай тілдеріндегі материалдық ортақтықтарды контактологиялық бағытта зерттеудің рөлі ерекше деуге болады.

Этнотілдік бірлестіктерді лингвоконтактологиялық тұрғыдан қарастыру зерттеудің өзіндік әдістемесін талап етеді. Зерттеудің қазіргі жағдайында бір тілден екінші бір тілге немесе керісінше енген, я болмаса, бір тілден екінші бір тілге еніп, әбден сіңісіп барып, қайтадан о бастағы төл тілдік ортасына тұрпат межесі мен мазмұн меже тұрғысындағы азды-көпті өзгерістермен «оралған» кірме элементтерді айқындап, тілдераралық қарым-қатынастың фактісі ретінде тізіп қою жеткіліксіз. Кірме элементтердің әртүрлі тарихи дәуірлердегі әрқилы себептерге байланысты (геосаяси, миграциялық, әлеуметтік, мәдени т.б.) ену жолдарын ашалап, мән-мазмұнын ашу үшін қоғамтану және гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларына жүгінуге тура келеді. Бұл, бір жағынан, белгілі бір тілдің тарихын зерттеп зерделеуге қажет қосымша деректердің дәйектемелік күшін арттыратын болса, екінші жағынан, сол тілде сөйлейтін халықтың және онымен қарым-қатынас жасаған көршілес халықтардың тарихын дұрыс бағамдауға жетелейді. Мәселен, ХХ ғ. 50ж. айрықша қарқынмен дамуға бет бұрған әлеуметтік лингвистикада тіл қоғамдық-әлеуметтік феномен тұрғысынан зерттеледі. Мұнда белгілі бір тілдің этноәлеуметтік қауымдастықтар (этникалық топтар, ұлыстар, халықтар) арасында атқаратын біріктіруші, ұйыстырушы, біртұтастандырушы қызметтері мен нақты этногенетикалық қауымдастықтың (этностың) ұлттық дербестігін даралаушы қызметі «тілдік контакт теориясы» деген атпен белгілі тілдераралық қарым-қатынастың жалпы теориясымен

сабақтастырылып, экстралингвистикалық жағдаяттарға және тілдік ахуалға байланысты белгілі бір қоғамның полиэтикалық кеңістігінде орын алатын қостілділік, көптілділік құбылыстары тілдердің өзара араласу, кірігу процесінің негізі тұрғысынан сарапталады. Әртүрлі тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-біріне әсер-ықпалының психологиялық және әлеуметтік аспектілерін зерттеу тілдік субстрат теориясының классикалық теориясына басқаша келуге жетелейді. Осы тұрғыдан алғанда алтайлық ірі тілдік топтардың әрқайсысының ішкі жіктелісін түзетін жеке тілдердің өзіндегі, мәселен, қазақ, қырғыз, қарайшай-балқар, өзбек, ұйғыр т.б. түркі тілдеріндегі, қалмақ, бурят, халха, ордос, хамниган, моңғор, дунсян т.б. моңғол тілдеріндегі, эвенкі, эвен, нанай, ульчи, орочи, орок тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі субстраттық кірме қабаттардың қалыптасу арналарын іздестіруді және осы тіл өкілдері арасында тарихи, географиялық, саяси, әлеуметтік, мәдени т.б. жағдайларға байланысты орын алған қостілділік, көптілділік құбылыстарын этнолингвоконтактологиялық тұрғыдан кешенді зерттеудің қажеттігі туындайды. Демек, XX және XXI ғасырлар тоғысында қалыптасқан этнолингвистика, лингвофольклортану, этнопсихоллингвистика, лингвомәдениеттану, паралингвистика, когнитивтік лингвистика т.б. пәнаралық сипаттағы ғылыми бағыттардың бүгінгі таңдағы жетістіктері компаративист-алтаистердің жаңа легін тың идеялармен қанаттандырып, алтайлық тілдік топтар (түркі және моңғол, түркі және тұңғыс-маньчжур, түркі және корей-жапон, моңғол-тұңғыс-маньчжур және жапон-корей т.б.) және олардың құрамына енетін жекелеген тілдераралық контактологияның интердисциплинарлық ғылыми статусын айқындап, ғылыми – методологиялық және эмпирикалық тұғырын бекітуге мол мүмкіндік берері сөзсіз.

Зерттеу нысанына алынатын фактологиялық материалдарды тіл мен тарих ғылымдарының тоғысында, тарихи-лингвистикалық деректану және лингвоконцептологиялық аспектіде қарастыру тіл тарихын халық тарихымен сабақтастырып қана қоймайды, алтайлық халықтарға ортақ рухани-мәдени әлемнің құндылықтар жүйесінің қалыптасу тарихын кешенді зерттеуге жол ашады.

Сайып келгенде, бұл міндеттер XXI ғасырдағы алтаистика ғылымына түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және жапон-корей сияқты

ірі-ірі тілдік топтардың өзара байланысы, өзара қарым-қатынасы мәселесін осы тілдерде сөйлейтін халықтардың этногенезімен, тарихымен, дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетімен, дүниетанымдық көзқарастар жүйесімен, рухани-мәдени мұраларымен сабақтастыра зерттейтін интердисциплинарлық тұрпат дарытады. Мұндай жаңа тұрпаттағы алтаистикалық зерттеулерді бастау үшін, ең алдымен, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық парадигмалар аясында жүргізілген «алтайлық ортақтық» мәселесіне байланысты аса ауқымды зерттеулерді лингвистикалық сараптамадан өткізу; алтай тіл бірлестігінің бастапқы жағдайындағы ортақ тілдік үлгілерді ретроспектикалық тұрғыдан қайта жаңғыртуларға қатысты ғылыми қағидаттарды жүйелеу қажеттігі туындайды. Бұл ретте алтай тілдерінің грамматикалық құрылымының типтері мен дыбыстық жүйесіне жасалатын алыс реконструкциялар алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде көзделетін басты мақсат, қол жеткізетін соңғы нәтиже болмауы керек. Мұндай қайта жаңғыртулар алтай тілдерінің құрылымдық жүйелерінің дамуы процесіндегі өзіндік ерекшеліктер мен ортақ заңдылықтарды айқындаудың құралына, тетігіне айналуы қажет. Сонда ғана алтаистика салыстырмалы-тарихи тіл білімінің құрамдас бөлігі ретінде алтай семьясын құрайтын тілдерді іштей тілдік топтар, тілдік бұтақтар, тілдік топшалар, жеке-жеке тілдераралық деңгейлерде жете зерттеудің пәндік тұғырына алынары сөзсіз. Осындай келелі мәселелер алтаистика ғылымының қалыптасу және даму тарихына шолу жасай отырып, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің грамматикалық құрылым-құрылысындағы сәйкестіктер мен ортақтықтарды, ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктерді, олардың тарихи қалыптасуы мен дамуы мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастар мен теориялық қағидаттарды жинақтап, жүйелеп беру, соның негізінде алтай тілдерінің морфологиялық құрылымы туралы біртұтас лингвистикалық ілім қалыптастыру мұраты көзделетін зерттеуіміздің өзектілігін айқындайды.

**АЛТАИСТИКАНЫҢ ПӘНДІК
НЕГІЗДЕМЕСІ**

§1. Алтайстиканың ғылыми пәндік негіздемесі және тарихилық принципі

Алтаистиканың гуманитарлық және лингвистикалық пәндер арасындағы орны мен мәртебесі оның пәндік теориясының ғылыми негізінен туындайды. Пән теориясы сол пәннің ғылыми маңыздылығымен, қарастыратын мәселелерімен, пәндік белгілерімен және нысанымен, зерттеудің әдіс-тәсілдерімен, ғылыми концептуалдық ұғымдық аппаратымен негізделеді. Мұнда пәннің концептуалдық аппараты интегралдық (дифференциялауға кері ұғым) пәндік модельдің сыңарлары ретінде пәндік парадигманы құрайды және пәннің белгілі бір ғылым саласы ретіндегі ғылыми мәртебесін айқындайды.

Ғылыми пәннің нысаны дегеніміз – субъектінің танымдық және зерттеу әрекетінде назарға алынатын ақиқат шындық болмыстағы заттар, құбылыстар мен процестер, яғни зерттеудің нысаны – субъектінің танымдық-зерттеу әрекеті бағытталған нәрсе. Басқаша айтқанда, зерттеу нысаны дегенді субъектінің танымдық-зерттеу әрекеті мен шындық болмыс арасындағы қарым-қатынастың «нәтижесі» деп те түсінуге болады. Ал зерттеу пәні дегеніміз – сол нысаннан іздестірілетін теориялық білім, яғни мән-мағына, мазмұн. Осы тұрғыдан келгенде, алтаистика пәнінің жалпы мазмұны оның кешенді интердисциплинарлық және лингвистикалық болып келетін екі жақты белгі-нышанымен сипатталады. Басқаша айтқанда, алтаистикадың пәндік белгісін:

1) Еуразия құрлығының алтайлық ірі ареалын мекендейтін көптеген халықтардың этникалық қалыптасу тарихын, тілдік, дін-

ғылыми ұғымдық аппаратының негізінде қалыптасқаны сөзсіз. Демек алтаистика пәнінің ғылыми ұғымдық аппаратының, метатілінің, әдістемелік амал-тәсілдерінің жетілдірілуі, сонымен қатар айқындалған тілдік заңдылықтарды түсіндірудегі пікірлердің дәйектемелік күшінің теориялық негізі ХІХғ. 10-20 жылдары қалыптасып, ХІХғ. екінші жартысында қарқындап дамуға бет бұрған орал-алтай тіл білімімен тығыз байланысып жатады. Ал орал-алтай тіл білімінің қалыптасуына сол кездегі үнді-еуропа салыстырмалы-тарихи тіл білімі және оның қол жеткізген жетістіктері игі ықпалын тигізгені белгілі.

ХVІІІғ. соңында жаратылыстанушылар Карл Линней және Жан Батиста Ламарктардың ашқан жаңалықтарының әсерімен пайда болған тарихилық/эволюционизм принципі ХІХғ. басында тілдің табиғаты мен болмысын түсіндіру мәселесінде түбегейлі өзгерістерге жетеледі. Бұл ұстаным бойынша тілдің уақыт пен кеңістік шеңберінде тарихи дамуға қабілетті құбылыс екені тілге тән басты қасиет ретінде танылды.

ХІХғ. 10-20 жылдары тіл туралы еуропалық ғылым дамудың екі жарым мың жылдыққа созылған дәуірін аяқтап, дербес ғылым саласы ретінде мүлдем жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Тіл білімі филология, философия, логика тәрізді ғылым салаларынан іргесін ажыраттып, тілдің табиғатына, қызметіне, құрылымына, дамуына қатыстының барлығын өзінің зерттеу нысанына түбегейлі айландырды және зерттеудің лингвистикалық әдіс-тәсілдерін нақтылады. Тарихилық принципінің тіл біліміне енуі әрбір жеке тілді зерттеудің маңыздылығына жол ашты. Ендігі жерде ғалымдар нақты бір тілдің тілдік топ ішіндегі орнын анықтауға, оның өзіне ғана тән индивидуалдық ерекшеліктеріне, даралана даму жолын айқындауға айрықша назар аудара бастады. Сөйтіп тілдер арасындағы жалпылық, ұқсастық, ортақтық мәселесі ғана емес, тілдер арасындағы айырмашылықтар, нақты бір тілдің дамуының әр кезеңдеріне тән қалып-күйі зерттеле бастады. Бұрыннан келе жатқан тілдердің көптігі мен сан алуандығы туралы идея мен тілдердің өзгерістерге түсе отырып, дамитыны туралы жаңа идеяның тоғысуы барысында компаративистикалық жаңаша көзқарас қалыптасты. Үнді-еуропа тілдерінің фактологиялық материалдарына негізделген лингвистикалық компаративизм тарихи-

емес, бір-бірінен мейлінше алшақ жатқан дәуірлерге тән фактілер жүйесіз салыстырылып, тілдік құбылыстар, көбінесе жорамалдарға негізделіп түсіндіріліп келген болса, Я. Гримм «Неміс тілі грамматикасы» (1819-1837 жж.) және «Неміс тілінің тарихы» (1848 ж.) тәрізді іргелі зерттеулерінде тілдегі өзгеріс-құбылыстардың қай-қайсысы да оның бірте-бірте дамуының табиғи нәтижесі екенін тарихи салыстырудың баспалдақты, хронологиялық жолы арқылы дәлелдеді, тіл тарихының қоғам тарихымен байланыстылығына, тілдік құбылыстарды зерттейтін тіл тарихының лингвистика құрамында болу қажеттілігіне назар аударды.

Я.Гриммнің славян тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдістің негізін салушылардың бірі Ф.И.Буслаев (1818-1897) тұжырымдарының қалыптасуына ықпалы өте күшті болды. Ф.И.Буслаев қазіргі орыс, көне славян және басқа да үнді-еуропалық тілдердің деректерін өзара салыстырды, тіл тарихының халық тарихымен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенім, аңыз-әпсаналарымен сабақтастығын өзектеуге тырысты. Тарихилық пен салыстыру Ф.И.Буслаев түсінігінде уақыттық және кеңістіктік амал-тәсілдерге ажыратылды.

Славян тілдері тарихын дәуірлеу және славян тілдерінің үнді-еуропа тілдері арасында алатын орны туралы мәселе А.Х. Востоков (1781-1864) зерттеулерінде («Славян тілін пайымдау», 1820ж.) қарастырылды. Әдістеме тұрғысынан салыстырмалылығымен, мақсат тұрғысынан тарихилығымен ерекшеленетін А.Х. Востоков зерттеулері арқылы славистиканың тарихи сөзжасам, лексикология, этимология, морфонология секілді салаларының теориялық және методологиялық тұғыры қаланды.

XIXғ. бірінші жартысында үнді-еуропалық салыстырмалы-тарихи тіл білімі көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтқанда: салыстырудың біршама маңызды элементі саналатын грамматикалық көрсеткіш (флексия) анықталып, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің негізгі формалары мен әдістері пайда болды, тілдік заңдылық ұғымы қалыптасты; тілдің әртүрлі деңгейлерін қамтыған сәйкестіктер жүйесі айқындалып, тілдераралық туыстық байланыс анықталды және тілдердің қандай нақты генетикалық бірлестікке (топқа, топшаға, тармаққа, бұтаққа, семьяға) жататыны айқындалды;

§ 2. Алтаистиканың концептуалдық - ұғымдық аппараты:
*«тектіл» ұғымы және алтайлық тектілдің
глоттохронологиялық мерзімі мәселесі.*

Тілдердің генетикалық туыстастығына қатысты гипотезалардың дәйектемелік негізі үшін «тектіл» мәселесінің маңызы зор екені туралы Б.А.Серебрянников былай дейді: «Тілдердің генетикалық туыстығын айқындауда ең алдымен, бастау арнасы, шығу тегі бір, бір ғана тілден – тектілден тарамдалып, пайда болған тілдер ғана туыс бола алатынын ескеру керек. Лингвистика тарихында «тілдердің туыстығы» ұғымын басқаша түсіндірулер де орын алады. Бұл мәселеге арналған бірқатар зерттеулерде тілдердің генеалогиялық топтастырылуының негізін қайта қарау, тектілді қайта жаңғыртудан бас тарту, тіптен «генетикалық туыстық» ұғымын «тілдік одақ» ұғымымен және туыс тілдер тобының дамуындағы конвергенция құбылысымен алмастыру керектігі жөніндегі ұсыныстар да кездеседі. Сондықтан да кейбір ғалымдар тілдердің генетикалық туыстығы ұғымының өзін нақтылау қажеттігін алға тартады». Б.А.Серебрянников тілдердің туыстығын дәлелдеу үшін жалпы тектілдің сұлбасын (схема) жаңғырту, мұнда, ең алдымен дауысты және дауыссыз дыбыстардың тектіл деңгейіндегі жүйелі желісін қалпына келтіру қажеттігіне назар аударады және шығу тегі бір тілдерде де типологиялық ұқсастық болатынын, ол тектілде болған типологиялық қасиеттердің тарихи жалғастығы екенін айтады, ал бертін келе қалыптасқан типологиялық ортақтықтар тілдердің генетикалық туыстастығының кепілі бола алмайтынын ескертеді¹.

Осыдан 200 жыл бұрын пайда болған салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуы барысында екі немесе одан да көп тілдердің генетикалық байланысын зерттеудің және туыстықты дәлелдеудің берік тәртібі қалыптасты. Ғылыми жорамал болуына қарамастан, белгілі бір тілдік семьяның ең бастапқы, түптегі саналатын тектілдің жүйесін оның мұрагерлері болып табылатын қазіргі тілдердің материалдары негізінде жаңғыртудың бұлжымас қатаң әдістемесі жасал-

¹ *Серебрянников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков // Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. - М., 1982. - С.6-17.*

3) тектілі «генетикалық тұрғыдан әр алуан тіл бірлестіктерінің өзара қарым-қатынастарының нәтижесі» тұрғысынан қарастыратын Н.С. Трубецкойдың «аллогенетикалық теориясы».

Тіл білімі тарихында тектілі қайта жаңғыртудың мүмкін еместігі және қажетсіздігі туралы пікірлер де орын алады. Француз ғалымы А.Мейе салыстыру арқылы үнді-еуропалық тектілі емес, тіптен б.э. IVғ. халықтық латынды жаңғырту, яғни жоғалып кеткен тілдерді қайта қалпына келтіру мүмкін емес деп біледі. Оның көзқарасын Б.Террачини, Дж. Бонфанте, Дж.Девото, В.Пизани сияқты неолингвисттер қолдайды. Тектілі жаңғыртудың мүмкін екенін Н.Я. Марр да мойындамайды. Ол ортақ тектіл туралы идеяны ғылыми фикция деп санайды¹. Әу баста үнді-еуропа тілдерінің материалдары негізінде қалыптасқан тектілдік қалып-күйді қайтадан қалпына келтіру, жаңғырту теориясы қазіргі таңда үнді-еуропалық емес тіл бірлестігін құрайтын тілдердің материалдары негізінде тарихи компаративистиканың аралық салалары бойынша (кавказтану, түркология, фин-угортану, африкан тіл білімі т.б.) жалғастық табуда².

«Тектіл» терминіне лингвистикалық сөздіктерде екі түрлі анықтама беріледі: бірінші мағынада «тектіл» ұғымы гипотезалық сипаттағы

¹ *Нерознак В. П.* Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² *Климов Г.А.* Введение в кавказское языкознание. - М., 1986; *Кумахов М.А.* Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. - М., 1981; *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока.* - М., 1984 г. Ч. 5; *Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Под ред. Э.Р.Тенишева. - М.: Наука, 1986; *Старостин С.А.* Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков // Кетский сборник: Антропология. Этнография. Мифология. Лингвистика. - Л., 1982; *Порхомовский В.Я.* Афразийские языки. Чацкие языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы. - М., 1982; *Охотина Н.В.* Языки банту // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы. - М., 1982; *Хайду П.* Уральские языки и народы. - М., 1985; *Щербак А.М.* О ностратических исследованиях с позиции тюрколога // Вопросы языкознания, 1984.-№ 6; *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). - М., 1977; *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. М., 1970; *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Под ред. Э.Р.Тенишева.*-М.: Наука, 1984.-484с.; *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология / Под ред. Э.Р.Тенишева.*-М.: Наука, 1988.-560с; *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика/ Под ред. Э.Р.Тенишева.*-М.: Наука, 2001; *Региональные реконструкции/ Под ред. Э.Р.Тенишева.*-М.: Наука, 2001; *Пратюркский язык. Картина мира пратюрков / Под ред. Э.Р.Тенишева.*-М.: Наука, 2004; *Дыбо А.В.* Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. - М., 2007.

ралы біздің біліміміздің кеңеюін қамтамасыз ететін ғылыми кон-структ тұрғысынан қарастырылуы қажет өте күрделі мәселе екенін алға тартады. В.Н.Нерознак пікірінше: «Тектіл» үнемі тарихи даму үстінде болатын білім моделі. Тілдің тарихқа дейінгі даму этаптары туралы біздің біліміміздің өзі үнемі даму үстінде болатындықтан, тектілдік модель туралы білім парадигмасы да үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отырады. Білім моделі ретінде «тектіл» қазіргі заманғы тарихи – салыстырмалы тіл білімінде кеңінен қолданылып отырған генетикалық реконструкцияның (ішкі және сыртқы) әртүрлі тәсілдеріне, сонымен қатар синхрондық-типологиялық тіл білімінің барлық жетістіктеріне сүйенері сөзсіз»¹.

Компаративистикада осыдан он мыңдаған жылдар бұрынғы тілдік құбылыстарды реконструкциялаудың мүмкін еместігі, тіптен мұндай талпыныстың өзі бос әурешілдік болатыны туралы скептикалық көзқарастар да орын алады. Мәселен, мажар лингвистісі П.Хайду тектілдік құбылыстарды жаңғартуға қазіргі заманғы компаративистиканың әдіс-тәсілдерінің шамасы жетпейді, сондықтан да бұл бағыттағы ізденістер сөзсіз сәтсіздікке ұшырайды деп біледі. П.Хайдудың пікірінше, орал және тағы басқа тілдер арасында кездесетін морфологиялық, лексикалық параллельдердің табиғатын моногенездік туыстықтан да, тіптен кірмеліктен де емес, бір ғана «тілдік одақтың» мүшелері ретіндегі өзара «квазитуыстық байланыстармен» түсіндіру қажет². Дейтұрғанмен тектілдік құбылыстарды жаңғыртуға қатысты мұндай пікір қайшылықтарының орын алуына қарамастан, қазіргі таңда алтаистикадың ең басты, ең негізгі ғылыми ұғымдық аппараттарының бірі – «алтайлық тектіл» және оның шынайлығы, тектілдің қайта жаңғыртылған модельдер арқылы көріну формасы мәселесі төмендегідей үш түрлі әдіснамалық тұғырдың кешенділігі негізінде айқындалуда:

1) фонетика-фонологиялық, морфологиялық, синтаксистік, лексика-семантикалық жаңғыртудың (реконструкция) барлық амал-тәсілдерін қамтитын дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдіс;

¹ Нерознак В.П. Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² Хайду П. Уральские языки и народы. М., 1985. - С.169

халықтардың шығу төркіні, түптегі мәселесі мынадай ретроспективтік бағытта зерделенеді: *түркі тілдері және түркі халықтары; моңғол тілдері және моңғолдар; тұңғыс-маньчжур тілдері және тұңғыстар мен маньчжурлар; корей тілі және корейлер; жапон тілі және жапондар тарихы < алтай тілдері және алтайлық халықтар < орал-алтай тілдері және олар-алтайлық этногенетикалық қауымдастықтар < ностратикалық тілдер және ностратикалық этностар*. Басқаша айтқанда алтайлық тектіл проблематикасы алтай, орал-алтай және ностратикалық тілдердің генетикалық ортақтастығы мәселесімен тығыз байланысып жатады.

Ностратикалық тілдер туыстастығы теориясы орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық байланысты да, сонымен қатар алтай тілдерінің ортақтығын да бір мезгілде дәйектейтіндігімен маңызды саналады.

Ностатикалық теория үнді-еуропа, орал, алтай, дравид, картвель, афро-азиялық тілдер семьяларының алыс туыстық қатынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан дәйектеу мақсатын көздейді. Ностратикалық тілдер туралы гипотезаны және «nostratic» терминін алғаш рет 1903 жылы дат ғалымы Х.Педерсен ұсынды. Ал өткен ғасырдың 60 жылдарында В.М. Иллич-Свитычтың (1934-1966) ностратикалық тілдер арасындағы фонетикалық сәйкестіктерді айқындап, ностратикалық тектілдің дыбыстық жүйесін жаңғыртуы, ностратикалық тілдердің этимологиялық сөздігін түзуі ностратикалық гипотезаның тарихи компаративистиканың табан тірер ғылыми теорияларының біріне айналуына арқау болды. Б. Долгопольский, В.А. Дыбо, С.А. Старостин т.б. ғалымдар зерттеулері арқылы одан ары жетілдіріле түскен ностратикалық тілдер туыстастығы теориясымен қазіргі таңда дүниежүзінің ірі-ірі орталықтары айналысуда.

Ностратикалық тілдер туыстастығы өзара генетикалық туыстық қатыстылықта саналатын морфемалардың (түбір және аффиксалдық) кең көлемдегі корпусын қамтиды. Мұнда түбір морфемалардың құрамы негізгі сөздік қордағы түбірлерден құралады және басты элементарлық ұғымдар мен реалийлердің атауларынан (дене мүшелері, туыстық қатынастар, табиғат құбылыстары,

жылдықтарды, тіптен палеолит дәуірін көрсетіп, әртүрлі белгілейді. Қайсы бір әдебиеттерде нақты мерзімсіз «алтай дәуірінен» соң бірден Орталық Азияның саяси тарихымен ұштастырылатын «хун дәуірінің» (б.з.д. Шғ.) хронологиялық кезеңі көрсетіледі. Бұған қарағанда тілдік дамудың және өзара байланыстардың жазу пайда болғанға дейінгі кезеңдерін нақты тарихи оқиғалармен дәйектеп, хронологиялық терең құбылыстардың мерзімін жорамалдауға болатындай өзіндік әдістер алтаистикада әлі күнге жоқ деуге болады. Алтай тіл бірлестігінің қалыптасу дәуірін уақыт пен кеңістік шеңберінде айқындау және оны тарихи тұрғыдан түсіндіруге тырысу алтайлық проблеманы тудырады» - дейді¹.

§ 3. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажұрт» ұғымдары

Тектілдік қалып күйді қайта жаңғарту, қалпына келтіру мәселесінде «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажұрт» ұғымдарының ара жігін ажыратып, олардың әрқайсысының *тектіл* туралы ғылыми түсінікке қатысын нақты айқындап алудың маңызы зор.

Адамзаттың табиғи дыбыстық тілінің қалыптасу процесіне қатысты болып келетін глоттогенез (грек. *glotto* 'тіл', *genesis* 'шығу тегі') мәселесі тілдің пайда болуының философиялық, әлеуметтік және психологиялық мәнін ұғынумен байланысты туған жалпыадамзаттық проблеманың жалғасы болып табылады. Глоттогенез негізінен антропологиялық циклдер (әлеуметтік антропология және этноантропология) аясында қарастырылатын және таза лингвистикалық құралдардың көмегімен шешілмейтін проблема болып саналады.

Лингвистикада глоттогенез адамзат қоғамы қалыптасуының ең бастапқы кезіндегі еңбектің рөлі және оның ойлау мен сөйлеудің

¹ Кызласов И.Л. Археологический взгляд на проблему первоначального единства алтайских народов // Еуразияшылық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.-Астана, 2009. - Б. 36-49

туындауына әсері мәселесімен байланысты сөз етіледі. Компаративист ғалымдар адамзаттың табиғи дыбыстық тілі қалыптасуының өте ерте кездердегі сатысын жаңғырту проблемасының белгілі бір тілдер тобының шығу тегіне байланысты болып келетін тіл ортақтастығы проблемасына, тектілдік қалып-күйді реконструкциялауға еш қатысы жоқ екенін, тіптен компаративистиканың айналысатын мәселесі емес екенін баса айтады. Сондықтан да Э.А.Макаев, Г.А.Климов, В.К.Журавлев, В.П.Нерознак зерттеулерінде тектілді жаңғырту мәселесі мен глоттогенез арасына шектеу қою қажеттілігіне айрықша мән беріледі¹.

Тілдің тектілдік қалып-күйін қайта жаңғырту, қалпына келтіру этногенез мәселесімен тікелей байланысып жатады. Әсіресе, XXғ. 70 жылдары бой көрсеткен антрополог В.П. Алексеевтің этногенетикалық шоғыр туралы теориясының орны ерекше. Ол этногенетикалық шоғыр ұғымына: «шығу тегі бір халықтардың өзара бірігуінің кез келген формасы» деген анықтама береді². Этногенетикалық типология аясында қалыптаса бастаған этногенетикалық туыстастық теориясы тілдердің шығу тегіне байланысты А.Шлейхердің туыстастық ағашы теориясын еске салады.

В.П.Алексеев этногенетикалық шоғырды оны құраушы халықтардың туыстық жақындығына байланысты этногенетикалық ағаштар мен этногенетикалық түптерге бөледі. Ол этногенетикалық түптерді «одан әрі бөлінбейтін құрылымсыз және аморфтық бірлестік» ретінде анықтайды, ал құрылымдық тұрғыдан іштей жіктелетін бірлестіктер қатарына этногенетикалық бұтақтар мен этногенетикалық бағананы жатқызады. Этногенетикалық бұтақтар ұғымына «шығу тегі бір халықтар тобы» деген анықтама бере отырып, В.П.Алексеев: «егер бұтақтар арасында туыстық жақындық анықталған жағдайда олар өзара этногенетикалық бағанаға бірігеді» - деп біледі³.

Этникалық топтардың (ру, тайпа, ұлыс, этнос, ұлт, халық) шығу тегіне және өзара туыстық байланысына қатысты болып келетін

¹ Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. - М., 1977; Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. - М., 1986; Журавлев В.К., Нерознак В.П. Проблемы реконструкции праязыкового состояния // Slavica XVIII. - Debrecen, 1981.

² Алексеев В.П. Этногенез. - М., 1986. - С. 88

³ Алексеев В.П. Этногенез. - М., 1986. - С. 72

этногенетикалық бағананы қалпына келтіру, қайта жаңғырту проблемасы лингвистикалық деңгейде алыс туыстықты айқындауға тікелей қатысы бар мәселе. В.П.Нерознак ретроспективтік реконструкцияда «этногенетикалық бағаналар» ұғымы тектілік макросемьялармен, этногенетикалық бұтақ ұғымы белгілі бір тілдер семьясы үшін ортақ пішін, бірыңғай түр-түрпат ретінде көрініс беретін тектілмен өзара байланыста болып келетінін айтады¹.

Сайып келгенде, этникалық бірлестіктердің типтері мен түрлерінің құрылымдық таксономия (этнос, этникос т.б.) және кеңістік шеңберінде таралу (этникалық аймақ, аудан, ауыл т.б.) тұрғысынан жете зерттеле бастауы, сондай-ақ этникалық бірлестіктердің о бастағы тектік түрпатын қайта қалпына келтіруге қатысты қолданылатын этногенетикалық бағыналар, түптер, бұтақтар т.б. ұғымдардың этнография саласында кеңінен қолданыла бастауы этнографияда лингвистикалық теорияларға ден қоюшылықтың бар екенін көрсетеді.

Халықтың этникалық қалыптасу тарихы мен сол халық сөйлейтін тілдің тарихы өзектесіп, бірге өріледі десек, алтайлық халықтардың әрқайсысының этногенезі мен алтай семьясын құрайтын әрбір тілдік бұтақтар мен тілдік топтардың, тілдік топшалар мен олардың құрамындағы жеке тілдердің қалыптасу тарихы арасындағы байланысты зерттеу – тарихи-лингвистикалық деректерге негізделген терең этимологиялық талдауларды қажет ететін айрықша ауқымды да күрделі мәселе екені сөзсіз.

«Этнос пен этнос тілі тарихи бір мезгілде, бір географиялық ортада және белгілі бір әлеуметтік жағдайда қалыптасатынын ескерсек, тілдік факторлар этностың халық болғанға дейінгі және одан кейінгі тарихын айқындауға қажет»,² ал тарихи факторлар тілдердің тектестігін, тарихи өзара байланысын, қарым-қатынасын, бір-бірімен араласуын, бір-біріне типізген ықпал-әсерін анықтауға қажет дереккөз қызметін атқара алатынымен құнды.

Алтай семьясын құрайтын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей тілдерінің әрқайсысының базистік лексикасында сақ-

¹ Нерознак В. П. Порязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері// Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы, 1998. - Б. 52.

«Тілдік атажұрт» ұғымы лингвистер мен тарихшылар тарапынан зерттеудің ғылыми ұғымдық аппаратына «уақыт пен кеңістік шеңберінде өзгеріске ұшырап отыратын тілдік жағдаят», «тілдің өмір сүруінің лингвоэкологиялық ортасы және лингвотарихи отан» ретінде ендірілгенімен, шынайы әрі заңды тарихи-лингвистикалық фактор тұрғысынан ғылыми дәйектемесі жеткіліксіз концепция болып саналады. Сондықтан да тек алтай тілдерінің ғана емес, үнді-еуропа, славян (висло-одер, карпат, днепр, дунай), грек (кіші азия, балкан) т.б. тілдердің «атажұрты, шыққан мекені» туралы концепцияларда да бір-біріне кереғар, бірін-бірін жоққа шығаратын пікірлер орын алады¹.

**§ 4. Алтайстиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты:
«тілдік одақ» ұғымы және тілдераралық
қарым-қатынас мәселесі**

Алтай тілдеріндегі конвергенттік типологиялық және тілдераралық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған материалдық ұқсастықтардың пайда болу себептерін айқындау, алтай тілдері арасындағы типологиялық немесе материалдық жақындықтың бастау көзін анықтау – тарихи алтаистиканың өзекті мәселелерінің бірі. Бұл мәселе, өз кезегінде, Еуразияның аридтық алабында (шығыста Үлкен Хинганнан батыста Волганың төменгі сағасына дейін созылған) және Ұлы Даланың солтүстігі мен оңтүстігіндегі іргелес территорияларда таралған, генетикалық тұрғыдан туыстас та, туыс емес те сан алуан тілдерді қамтитын Орталық Азия ареалының лингвистикалық келбетін сипаттайтын ұғымдардың бірі «тілдік одақ» туралы ғылыми түсінікке барып саяды. Себебі Еуразияның далалық белдеуінде ертедегі тұрғындардың мыңжылдықтар бойына жалғасқан тілдік ареалдарының қалыптасу процесі жүрілді, Орталық Азияның тарихи тереңінде түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, орал т.б. халықтардың қалыптасуына негіз болған көптеген тайпалық одақтар пайда болды.

Еуразияның далалық алабында дәстүрлі түрде алтай семьясына біріктірілетін түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің иран, тибет-

¹ Нерознак В. П. Праязык: Реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

син, орал және енисей-кет тілдерімен тығыз аралас-құраластықтағы қарым-қатынасы жүзеге асты.

Орталық Азиядағы барлық тілдердің (қазіргі кезде белгілі) көп-ғасырлық және интенсивтік қарым-қатынастары, бір-біріне тигізген өзара әсер-ықпалы иран, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур т.б. тілдердің құрылымында түбегейлі өзгерістердің пайда болуына жетеледі. Сондықтан түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур сияқты алтай тілдерінің өзара қарым-қатынасын, әсер-ықпалын, сондай-ақ олармен тарихи қарым-қатынасқа түскен орал (фин-угор және самоед), енисей, үндіиран, шығыс иран, син-тибет т.б. тілдердегі типологиялық ұқсастықтарды айқындау және олардың пайда болу себептерін, бастау-арналарын, өзіндік сипаттарын лингвомәдени, лингвотарихи, лингводеректанымдық тұрғыдан дәйектеу қазіргі заманғы алтаистиканың басты міндеттері қатарына жатады. Бұл, ең алдымен, алтай тілдерінің әр бір тобындағы интерференция құбылысын (лат. *inter* 'өзара', *ferio* 'тиісу' – қостілділік жағдайындағы тілдердің бір-біріне әсері) және әртүрлі тарихи мерзімдегі кірмеліктің көлемін, орны мен хронотопын нақты анықтау үшін қажет. Осы тұрғыдан алғанда әртүрлі деңгейдегі құрылымдық-типологиялық параллельдер қатары түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріне және олардан географиялық тұрғыдан сәл алшақ жатқан фин-угор, кеңірек алғанда орал тілдеріне, сондай-ақ жеке-дара оқшау жатқан корей және жапон тілдеріне қатысты *тілдік одақ* ұғымын қолдануға мүмкіндік береді¹.

Егер «Шлейхер парадигмасы» деп аталған «туыстастық дінгеі – шежіре ағаш» туралы теория тілдердің генеалогиялық классификациясын жасауда, тілдерді туыстық жақындығына қарай топтастыруда негізге алынған болса, ареалдық тығыз қарым-қатынастар нәтижесінде тілдердің жақындасуы, бір-бірімен араласуы, бір-біріне кірігуі, соның негізінде тілдік топтардың пайда болуы мүмкін екені туралы Н.С. Трубецкойдың «аллогенетикалық теориясы» тілдік қауымдастықтың, тіл бірлестігінің жаңа типі – *тілдік одақ* туралы ұғымның туындауына негіз болды.

¹ Туймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. - Кокшетау: «КТУ», 2009. -108 стр.

дік одақтар құрамына әртүрлі тілдік семьяларға жататын туыс емес тілдер де, әртүрлі генетикалық жақындықтағы туыс тілдер де енеді. Сондықтан да тілдер тобының бұл типінің табиғаты о бастағы генетикалық туыстастықпен емес, тілдердің өзара жақындасуы құбылысымен, әу бастағы гетерогенді идиомдардың конвергенцияға ұшырауымен, Р.О.Якобсон сөзімен айтқанда «тілдердің туысқандай болып кетуімен» түсіндіріледі.

Тілдік одақтар өте ертеден немесе тарихи белгілі бір дәуірлерден қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатқан әр алуан типтегі тілдік және этникалық контактілердің белсенді үдерістерінің нәтижесінде қалыптасады. Шығу тегіне қарай әртүрлі тілдік семьялар мен тілдік топтарға, топшаларға топтастырылатын тілдерді *тілдік одақтарға* бірігуге жетелейтін конвергенция тек өте тығыз тілдік және этномәдени қарым-қатынастар барысында жүзеге асады. Сондықтан да *тілдік одақтар* ол одаққа кіретін әртүрлі тілдердегі ортақ элементтерді, сонымен қатар әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың рухани және материалдық мәдениетінің төлтума болмысын танытатын белгілердің жиынтығынан тұратын әр ареалға тән өзіндік ерекшеліктерді де қамтиды.

Алтаистика ғылымындағы неоалтаистикалық бағыт өкілдері Орталық Азиядағы бірқатар тілдер мен тілдік семьялардың мыңжылдықтар бойына жалғасқан қарым-қатынастарының барысында, перманенттік конвергенцияның нәтижесінде пайда болып, тарихи қалыптасқан этнотілдік қауымдастықты атау үшін «Тұран тілдік одағы» деген терминді қолдануды ұсынады. «Тұран тілдік одағы» мәселесі зерттеудің салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы-типологиялық, ареалдық-географиялық әдіс-тәсілдерін тіл фактілерін талдаудың контактологиялық амалдарымен тоғыстыруды қажет ететін күрделі лингвистикалық нысан екенін айтады.

Тұран тілдік одағының қалыптасуына жетелеген шешуші факторлар ретінде:

1) иран, түркі, моңғол тілдерінің тарихи ұзақ уақытқа созылған өзара, сонымен қатар син-тибет, урал және т.б. тілдермен қарым-қатынастарын, ықпал-әсерлерін;

2) бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуші тілдердің әу бастағы типологиялық ұқсастықтары мен генетикалық тектестігін;

лияға ұласатын, онан әрі шығыста Тибетке дейін жалғасып жатқан Орталық Еуразияның әртүрлі регионьында тарихи әрқилы дәуірлерде орын алған және қазірде интенсивті жүріліп отырған этнотілдік және мәдени контактілердің көне және қазіргі заманғы типтерін интердисциплинарлық деңгейде кешенді зерттеу міндетін қояды.

§ 5. Тарихи - салыстырмалы алтаистикада қолданылатын басты әдіс-тәсілдер

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі – тіл дамуының тарихи заңдылықтарын, тілдердің генетикалық және тарихи өзара байланысын, әлемнің лингвистикалық картасының қалыптасу жолдарын, халық тарихын оның тілінің тарихымен ұштастыра зерттейтін іргелі ғылым саласы. Оның аясына лингвистикалық түркология, моңғол компаративистикасы, тұңғыстану және маньчжуртану, жапонтану және корей тіл білімі сияқты жеке ғылым салалары да, осы ғылым салаларын бір арнаға тоғыстыратын салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі де енеді.

XIX ғ. алғашқы жартысында Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Х.Востоков, В.Гумбольдт, А.Кун, О.Шрадер, О.Бетлинг, П.Шафарик, А.Шлейхер, Ф.Миклошич т.б. ғалымдардың іргелі зерттеулері арқылы қалыптасып, дүниежүзілік ауқымда қарқынды дамуға бет бұрған салыстырмалы-тарихи тіл білімінің келелі табыстары, сондай-ақ XIX ғасырдың 70-80 жылдары бой көтерген жасграмматизм бағыты өкілдерінің жетістіктері туыстас тілдердегі параллель элементтер арасында немесе жеке тілдегі белгілі бір элементтің әртүрлі тарихи қалып-күйлері арасында заңды түрде қайталанатын дыбыстық сәйкестіктерді қамтитын «дыбыстық заңдылық» ұғымын туыстас тілдерді зерттеуде қолданатын қатаң ғылыми-әдіснамалық тұғырға айналдырды. Дыбыстық заңдылық ұғымына негізделетін салыстырмалы-тарихи әдіс үнді-еуропа тілдерінің тілдерінің салыстырмалы-тарихи фонетикасы мен морфологиясының құрылымдық жүйесінің жасалуын және ол тілдердің сөз қоры құрамының ғылыми этимологиясын қамтамасыз етті.¹

¹ Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании // Актуальные вопросы сравнительного языкознания. -Л.,1989. - С.21

дамудың нәтижесінде пайда болған ұқсас құбылыстар «тілдердің типологиялық классы» ұғымына, ал тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуі, жанасуының нәтижесінде туындайтын конвергенттік процесс барысында қалыптасатын ұқсастықтар «тілдік одақ» ұғымына жетелейді.¹

Салыстырмалы-тарихи әдіс жекелеген тіл семьялары мен туыстас тілдер тобының тектілік қалып-күйін танытатын тілдік модельдерді қайта жаңғырту, ірі макротоптар мен туыстас тілдер тобының топшаларға, одан әрі жеке тілдерге бөліну процесі және олардың ары қарайғы дербес дамуын зерттеуде, сондай-ақ белгілі бір генетикалық тілдік бірлестікке енетін тілдердің салыстырмалы-тарихи сипаттамасын жасауда басты құрал қызметін атқарады. Оның құрамына: тіл бірліктерінің генетикалық шығу тегін айқындау; өзара салыстырылушы тілдердің әртүрлі деңгейлерінде орын алатын жүйелі сәйкестіктер мен сөзжасамның, сөз құрылымының қалыпты үлгіден ауытқуын (анамалия) анықтау; тектілік тұлғаларды (архетип) модельдеу; тілдің бастапқы және аралық қалып-күйін жаңғырту, қалпына келтіру; тілдік құбылыстардың хронологиялық және кеңістіктегі таралымдық шегін (локализация) айқындау; осылардың негізінде тілдердің генеалогиялық классификациясын жасау және оны қайта қарау, өзгертулер мен толықтырулар енгізу амалдары енеді.

Қазіргі заманғы компаративистиканың әдіснамасы о баста бір ғана негіз тілден – тектілден тараған туыстас тілдердің тарихын зерттеуде қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдіске негізделеді. Көптеген амал-тәсілдер жиынтығынан тұратын бұл әдістемелік инструментарий тілдік семьялардың даму тарихы туралы білім жүйесін салыстырмалы-тарихи грамматика түрінде қалыптастыруға қызмет етеді. Г.А. Климов салыстырмалы-тарихи әдістің құрамына енетін сан алуан амал-тәсілдердің ішінен ең бастылары қатарына мыналарды жатқызады: а) тілдік фактілерді генетикалық тұрғыдан теңдестіру; ә) тілдік туыстықты негіздеу; б) архетиптерді (тектілдік формаларды) жаңғырту; в) тілдік құбылыстарды хронологизациялау және лока-

¹ Тронский И.М. К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании // Уч. зап. ЛГУ. №. 156. – Л., 1952. – С.17

Салыстырмалы-тарихи әдіс туыстас тілдердегі сөздер мен формаларды диахрондық теңдестіруде қолданылатындықтан, оған қосымша тәсіл ретінде сөздер мен формативтерді этимологиялық тұрғыдан талдауды пайдалану қажеттігі туындайды.

Компаративистиканың даму тарихында салыстырмалы-тарихи әдісті типологиялық, квантативтік, филологиялық, модельдеу, контрастивтік, ареалдық-географиялық т.б. көптеген әдістермен тоғыстыру арқылы тілдердің о бастағы бір негіз тілден тарамдалуы мен диалектілік мүшелену барысын қайта жаңғырту және тіл бірлестігін құрайтын тілдер арасындағы ареалдық байланысты анықтау тәжірибесі орын алады.

Салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінде тілдік талданымға түсетін фактологиялық материалдардың арқауын қазіргі тілдер, көне жазба ескерткіштер тілі, диалектология, топонимия, этнонимияға қатысты материалдар, сонымен қатар туыс емес тілдердің мәліметтері құрайды.

Көне тілдер және фин-угор, семит-хамит, үнді-еуропа тілдерінде, сонымен қатар маньчжур, моңғол сияқты алтайлық тілдерде кездесетін түркілік кірмелікке, немесе керісінше, түркі тілдеріндегі араб, парсы, славян, моңғол т.б. кірме элементтерге қатысты жинақталған арнайы әдебиетке жүгіну де алтай тіл ортақтығына тән тілдік құбылыстардың реконструкциясын жасауға және шартты түрдегі хронологиясын нақтылауға мүмкіндік береді.

Орал және алтай тілдері семьяларына, сондай-ақ ностратикалық тілдік қауымдастыққа енетін тілдердің материалдарын пайдалану түркітану мен моңғолтануда, тұңғыстану мен маньчжур тіл білімінде, жапонтану және корейтануда тіл-тілдің тектілік және аралық кезеңдердің хронологиялық тереңдігін анықтауға; тектілікке барып саятын тілдік құрылымдар мен әрбір тілдің жеке дара дамуы барысында пайда болған тілдік құрылымдар арасына қатаң шектеу қоюға; тілдік құбылыстардың типологиялық ерекшеліктерін анықтауға белгілі дәрежеде өз ықпалын тигізеді.

«Салыстырмалы – тарихи зерттеулердің әдіс-тәсілдері мәселелері түркологияда аса маңызды. Мұнда негізінен көне формаларды анықтаудың критерийлерін тоқтатуға, жаңғыртылған архетиптер-

қазіргі заманғы компаративистиканың тәжірибелерінде алыс реконструкцияларда, яғни төркіндес тілдердің материалдары бойынша тек тұлғаны қалпына келтіру ісінде салыстырмалы-тарихи қайта жаңғыртудың тұғыры ретінде қолданылады¹.

Салыстырмалы - тарихи зерттеулерде типологиялық түрленімдер мен тілдік универсалия әдісін пайдаланудың маңызы зор. Өйткені жекелеген әлем тілдерінде сол тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктерінің сыртында барлық тілдер үшін типологиялық ортақ құбылыс болып саналатын тілдік процестер мен заңдылықтар орын алады².

Лингвистикалық компаративизмнің бір саласы болып табылатын лингвистикалық типологияның басты мақсаты – тілдердің құрылымдық және функционалдық қасиеттерін олардың арасындағы қарым-қатынастың генетикалық сипатына еш тәуелсіз салғастырмалы – салыстырмалы тұрғыдан зерттеу. Тілдер типологиясы тарихи-генетикалық тіл білімінен онтологиялық (зерттеу пәнінің сипатына қарай) және эпистемологиялық (зерттеудің ұстанымдары мен амал-тәсілдеріне қарай) тұрғыдан түбегейлі айырмашылықта болып келеді. Лингвистикалық типология үшін тұрпат және мағына жағынан бірдей түсіп жататын сәйкестіктерді іздестіру маңызды емес, ол тілдерді тек тұрпат меже тұрғысынан немесе тек мазмұн меже тұрғысынан ғана салғастырумен шектеле алады.

Тілдер типологиясы тілдік жүйенің біртұтас типологиясы және тілдік кішіжүйелердің типологиясы болып екіге ажыратылады. Кіші жүйелер типологиясы негізінен фонологиялық, морфологиялық және синтаксистік жүйенің әр түрлі аспектілерін қарастырады. Әрбір тілдік типте басымдылыққа ие жалпы сипат және қандайда бір өзгеріске бейімділік қасиет болады.

Зерттеудің мақсатына қарай типология инвентаризациялық (типтік құбылыстарды түгендеу және тексеру), импликациялық (айқын емес), таксоманиялық (жүйелеу), квантативтік (сапалық белгілердің статистикалық қалпына қатысты) болып бөлінеді. Тілдің типтік белгілерінің белгілі бір уақыт аралығында түгелдей өзгеру

¹ Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкознания. -Л., 1989. - С.7

² Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедческих вузов. -Л., 1928; Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания, 1972. №2. -С. 3-16.

және туыстық байланысты айқындауға мүмкіндік береді. Лингвогеографиялық, яғни ареальдық әдісті бір географиялық аймақта бір-бірімен тығыз қарым-қатынасқа түскен жақын туыс тілдердегі, алыс туыстық байланыстағы, тіптен, мүлдем туыс емес тілдердегі құбылысты зерттеу үшін де пайдалануға болады. Соңғы кездері диалектология саласында біртұтас тілдік массивтер мен жеке жүйелерді анықтау үшін лингвогеографиялық әдіске жататын инструменталдық тәсіл қолданыла бастады.

Лингвистикалық компаративизмнің жаңа саласы контрастивтік лингвистикада екі немесе бірнеше тілдерді өзара салғастыра отырып, олардың құрылымдық деңгейлерінде орын алатын ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау; туыс емес тілдерді типологиялық тұрғыдан топтастыру; ана тілмен салыстыру арқылы жат тілдің өзгешелігін бағамдау мақсаты көзделеді және мұнда салғастыру негізінен синхрондық бағытта жүріледі. Контрастивтік лингвистикада дәстүрлі грамматика мен фонетиканың, құрылымдық грамматиканың, фонология және лексикологияның, генеративтік грамматиканың амал-тәсілдері қолданылады.

Контрастивтік әдіс белгілі бір тілдің фонологиялық және морфологиялық, лексика-семантикалық, сөзжасамдық жүйесіне сол тілмен қарым-қатынасқа түскен туыстас немесе төркіндес, я болмаса құрылым-құрылысы мүлдем бөтен тілдерден енген кірме элементтерді анықтауда тиімді саналады. Тіптен туыс тілдердің әрқайсысының және олармен тарихи кезеңдерде қарым-қатынасқа түскен әр түрлі тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикаларының мәліметтерін бір арнаға тоғыстырудың, әсіресе әр тілдегі кірмелікке қатысты лингвистикалық деректерді біріктірудің тектілдік формаларды айқындауда маңызы зор десек, тілдераралық контактологияның синхрондық бағыты екі немесе бірнеше тілдердің қазіргі кездегі қалып-күйін салыстыру мен салғастырудан бастау алары сөзсіз.

Белгілі бір аймақ ауқымында өзара тарихи қарым-қатынасқа түскен тілдерді салыстыру-салғастыру барысында олардағы типологиялық және материалдық ұқсастықтарды айқындаумен шектелмей, ол ұқсастықтардың табиғатын, себеп-салдарын, шығу тегін түсіндіру

тілдердің материалдары лингвистикалық талдаудың арқауына алынатын болса, кейіннен басқа да тілдердің фактологиялық материалдары талдауға түседі. Қажет жағдайда тілдік семьяның жекелеген бұтақтарының тектілерін жаңғыртуға тура келеді. Зерттеу барысында тілдік құбылыстардың, тілдік формалардың ең көне тұрпаты туралы бұрынғы түсінік өзгеріп, соның салдарынан тектілдің моделін басқаша етіп, қайтадан құрастыру қажеттігі туындап отырады»- дейді алтаист-түрколог В.А.Дыбо¹.

Салыстырмалы-тарихи әдістің құрамдас бөлігі саналатын *реконструкция*лау тәсілі фактологиялық тілдік материалдардың жеке тілдің өз ішінде, немесе жақын туыс тілдер аясында, я болмаса төркіндес тілдер ауқымында, тіптен гипотетикалық алыс туыстық қатыстағы тілдер шеңберінде қамтылуына қарай *ішкі және сыртқы реконструкция*, *алыс және жақын реконструкция*, сондай-ақ тіл деңгейлеріне қарай *фонологиялық реконструкция*, *морфологиялық реконструкция*, *семантикалық реконструкция*, *синтаксистік реконструкция* болып бөлінеді.

Белгілі бір тілдің даму тарихының әр түрлі кезеңдерін танытатын тіл фактілеріне, бір тілдің өз ішіндегі тіл бірліктерін салыстыруға негізделетін ішкі реконструкцияда бір тілдік факт екінші бір тілдік фактіге жетелейтін дереккөз қызметін атқарады. Мұнда тілдік құбылыстардың ассоциативтік байланысы ескеріледі, яғни диахрондық талдау үшін синхрондық талдау пайдаланылады. Әдістемелік тұрғыдан біршама қиыншылық тудыратын мәселелердің қатарына «тіл ортақтастығы» дәуірі мен «ортақ тілдің жеке тілдерге ыдырап, дамудың дербес жолына түсу дәуірлері арасындағы өзгерістерді анықтау жатады. Мұндай кездерде тектілдік ортақтықтың ерте кезеңдеріндегі қалып-күйі мен тектілдің дербес тілдерге ыдырау, бөлшектену қарсаңындағы күйін сипаттайтын аралық этаптарға, яғни «өліара кезеңдерге» назар аударған орынды. Тіл дамуының аралық этаптарын анықтау ішкі реконструкцияның көмегімен жүзеге асырылады. Өйткені тіл-тілдегі «көненің көзін», «қалдық, сарқыншақ» тұлғаларды, шағын парадигмалар мен ерекше құбылыстарды анықтап, оларды ерте кездердегі тілдік құбылыстармен байланыстыратын, сөйтіп жойылып, жоғалып

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник РАН. - М., 1985. № 2. - С. 55-66.

кеткен тiл белгiлерiн жаңғыртуға мүмкiндiк беретiн *iшкi реконструкция* жеке, дербес тiлдiң тарихын қалпына келтiрудiң негiзгi тәсiлi болып табылады.

«Түркi тiлдерi ғана емес, сол сияқты кез келген тiлдiк топтың салыстырмалы-тарихи грамматикасын жасауда шешушi рөл атқаратын *сыртқы реконструкция* жақын туыс немесе туыстас, төркiндес тiлдердегi гомогендi тiл бiрлiктерiн өзара салыстыруға негiзделедi. Мұндағы көзделетiн мақсат – шартты түрде алғандағы ең көне форманы – архетиптi анықтау және соның негiзiнде *тектiлдi*, немесе *негiз тiлдi* жаңғырту. Бұл өте көне заманаларға барып саятын тектiлдiң бiрлiктерiн «тiрiлту» деген сөз емес, мұндағы мәселе онтологиялық категорияларды көрсететiн модельдер туралы болмақ. Фонетикалық және грамматикалық жүйелердiң қайсыбiр бөлiктерiнiң даму барысының бiркелкi емес сипатына, сонымен қатар тiлдiк өзгерiстердiң қайталанып келетiн тұрақты заңдылықтарына сүйенетiн *сыртқы реконструкция тәсiлi* тектiлдiң фонемдiк және морфемдiк құрамын гипотезалық тұрғыдан қайтадан қалпына келтiруге және оның қазiргi тiлдердегi эволюциясын бағамдауға мүмкiндiк бередi» - дейдi Э.Р.Тенишев.¹

Қазiргi компаративистиканың практикасында талданатын материалдардың сипатына қарай бiр-бiрiмен сабақтастықта, бiрiн-бiрi толықтыра отырып, кешендi қолданылатын лингвистикалық реконструкцияның *сыртқы реконструкция*, *iшкi реконструкция* және *филологиялық әдiс* сияқты үш тәсiлiнiң базалық негiздерi мен өзара айырмашылықтары туралы Г.А. Климов былай дейдi: «Сыртқы реконструкция генетикалық туыстық байланыстағы бiрнеше тiлдер немесе диалектiлер жүйелерiнiң фактологиялық мәлiметтерiне сүйенетiн болса, iшкi реконструкция бiртұтас тiлдiк немесе диалектiлiк жүйеге негiзделедi, ал филологиялық әдiс қандайда бiр тiлдiң немесе диалектiнiң жазба ескерткiштерiнiң мәлiметтерiн арқау етедi».²

Iшкi реконструкциямен салыстырғанда сыртқы реконструкцияның орындалу тетiктерiнде қалыптасқан тiптiк үлгiдегi бiркелкiлiк орын алады. Мәселен, ең алдымен, генетикалық туыстық жақындығы бар тiлдердегi материалдық және мағыналық тұрғыдан ұқсас немесе

¹ Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа, 2006.- С.22-23.

² Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. - М.,1990. - С.10.

сәйкес болып келетін бірліктер өзара салыстырлады және олардың материалдық ортақтығының жүйелі корреспонденциясы (дыбыстық сәйкестіктер, дыбыстардың бір тілде барлық позицияда сақталып, екінші тілде редукцияға ұшырауы, т.б.) айқындалады. Сонан соң салыстырылушы бірліктердің тұрпат межесі мен мазмұн межесіндегі қатыстылықтың хронологиясы белгіленіп, бастапқы архетип анықталады. Ал ішкі реконструкцияның сыртқы реконструкциядан айырмашылығы – оның орындалу амалдарының әртүрлі болып келетіндігінде. Басқаша айтқанда ішкі реконструкция тіл фактілерін сипаттауы жағынан екі басқа болып келетін әдістемелердің жиынтығынан, атап айтқанда, тіл құрылысының жойылған звеноларын жүйелі түрде қалпына келтіру әдістемесі мен тілдің құрылым-құрылысында сақталып қалған «көне дәуір іздерін», «қалдықтарды» талдау әдістемесінен құралады.

Көне жазба дәстүрі бар тілдерді зерттеу үшін тиімді саналатын *филологиялық әдіс* – ішкі реконструкция әдістемесінің бір түрі. Ол көбінесе тарихи жазба ескерткіштердің хронологиялық шектеулігіне байланысты тіл тарихын зерттеуде қолданылады. Әйтседе әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын көне жазба мұралары бар тілдердегі архетиптердің хронологиясы мен кеңістіктегі таралу шегін біршама нақты анықтау үшін филологиялық әдіске салыстырмалы-генетикалық зерттеулер де жүгінеді. Мысалы, үнді-еуропа тілдерінің әртүрлі топтары үшін санскрит, көнепарсы және авест тілдерінде жазылған мәтіндерді талдаудың маңызы зор¹.

Э.Р.Тенишев тектілік форманы жаңғыртудың түркі тілдерінің тарихы үшін айрықша маңызын: «Тектілік сұлбаны (схема) реконструкциялаудың танымдық ғана емес, ғылыми-әдіснамалық маңызы зор. Ол жекелеген түркі тілдерінің тарихын зерттеуде бастапқы нүкте қызметін атқаруы керек. Тілдегі кез келген дыбыстың немесе тілдік форманың жалпы сипатын, дыбыстық немесе тұрпаттық өзгерістердің бағытын айқындау үшін олардың о бастағы көне қалып-күйін білу керек. Онсыз түркі тілдері тобына енетін қандай да бір тілдің тарихын зерттеу мүмкін емес» - деп атап көрсетеді.²

¹ Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. М.: Наука, 1990.- С.83.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа, 2006.- С.18-22.

Компаративистердің басым көпшілігі салыстырмалы-тарихи фонетиканың, салыстырмалы-тарихи морфологияның, тарихи семаσιологияның қол жеткізген жетістіктеріне сүйеніп, сонымен қатар тілдің тарихи дамуының эксралингвистикалық және лингвистикалық факторларын ескере отырып, салыстырмалы-тарихи әдістің сан алуан амал-тәсілдерін (ішкі және сыртқы реконструкция, филологиялық әдіс, фонологиялық реконструкция, морфологиялық реконструкция, синтаксистік реконструкция, лексикасемантикалық реконструкция т.б.) типологиялық және ареалдық әдістермен тоғыстыру арқылы жасалған терең этимологиялар негізінде жалпытектілдік лексикалық қорды қалпына келтіруге болады деп санайды.

Тілдерді тарихи-генетикалық зерттеу алыс және жақын туыс тілдер арасындағы салыстыруларды этимологиялық өңдеуден өткізуге негізделуі қажет. Мұнда тіл дамуының кез келген хронологиялық деңгейінде кірмеліктің болуы мүмкін екені ескерілуі тиіс. Өзара туыстас немесе төркіндес тілдердің тектілдік немесе аралық кезеңдердегі қалып-күйінің реконструкциясы сол тілдердің этимологиялық сөздіктерін жасаумен, яғни олардың лексиконын қалпына келтірумен айқындалады. Туыс тілдер арасындағы байланыс жақын болған сайын қалпына келтірілген тектілдік архетиптердің басым бөлігі түбір және сөзжасамдық аффикстер тұрғысынан генетикалық сәйкес түсіп жататын біртұтас лексемдер үлесіне тиеді. Керісінше, тілдер арасындағы туыстастық алыстаған сайын компаративист түбір-негіздерді салыстырумен, яғни түбірлік деңгейдегі салыстыруға негізделетін алыс этимологиямен шектеледі.¹

Тілдік құбылыстардың кеңістік пен уақытқа қатысы мәселесі салыстырмалы-генетикалық зерттеулердің маңызды аспектілерінің бірі саналады. Тектілдік архетиптерді және олардың иерархиясын (сатылы бағыныштылық) анықтау тілдік өзгерістердің уақыт-мерзім тұрғысынан жүйелілігіне қатысты болатын хронология ұғымын қолданғанда ғана мүмкін болатындықтан, хронологизациялау тәсілі тілдік құбылыстың жоғары жиілігі немесе сирек кездесуі, өзгеден оқшаулығы, құбылыстың тұрпат межесінің бірдей еместігі, тілдік құрылымда тұрақты элементтердің қайталанып кездесуі, аналогия

¹ Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. - М, 1990. - С.106.

микрофил – 7500жыл, мезофил – 10 000 жыл, макрофил – 10 000 жылдан көп уақытты қамтиды».¹ «Глоттохронология – алтай тілдерінің барлық тобы үшін тілдік дивергенция құбылысының уақыт-мерзімін белгілеуге қатысты сыналған лексикостатикалық әдіс. Оның көмегімен туыстас тілдердің жас шамасын анықтау мүмкін болғанымен, нақты дыбыстар мен тілдік формалардың даму барысын айқындау мүмкін емес» - дейді Э.Р. Тенишев².

Қорыта айтқанда, тіл бірліктерінің қалыптасу, даму, өзгеру тарихын зерттеу арқылы тектілдің жалпы сұлбасын жаңғырту және оның аралық кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындау – компаративистикада қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдістің алуан түрлі амал-тәсілдерін одан ары жетілдіре түсуді талап ететін күрделі мәселе. Салыстырмалы-тарихи әдіс генеалогиялық тұрғыдан түп негізі бір ғана негіз-тілге, тектілге барып саятын туыс немесе төркіндес тілдердің даму тарихына қатысты көптеген міндеттерді шешуге қызмет ете отырып, ең соңында тілдер тобының тарихи дамуы жайлы жүйелі білімді орнықтыру үшін пайдаланылатын ғылыми әдістемелік құрал – салыстырмалы-тарихи грамматика түрінде көрініс береді.

Салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінде алтай тілдерінің генеалогиялық туыстастық мәселесі жалпыалтайлық тектіл, ататүркі немесе түркілік тектіл, атамоңғол немесе моңғолық тектіл, ататұңғыс-маньчжур немесе тұңғыс-маньчжурлік тектіл тәрізді ұғымдармен сипатталады. Бұлардың қай-қайсысы да алтай төркіндес тілдердің қазіргі жай-күйін өткендегі тарихымен байланыстыра қарастырумен, алтайлық тілдердің өзара туыстық байланысының дәрежесін көрсете алатын ең көне форманы қайта жаңғыртумен астасып жататын ұғымдар. Ал ең көне форма туралы Г.Д.Санжеев былай дейді³: «... любое 'пра-' окажется лишь промежуточным между известным (либо лежащим на поверхности языковых явлений, либо устанав-

¹ Swadesh M. Perspectives and problems of American comparative linguistics. - Word, 1954, № 10. - P. 326.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа, 2006.-С.22-23.

³ Санжеев Г.Д. Монгольские языки //Сравнительно-историческое изучение языков разных семей.-М., 1981.-С.331.

ген Г.Д.Санжеевтің,¹ «тек «алтайлық» материалдар негізінде ғана бұл үлкен тіл бірлестігіне енетін тілдердің әрқайсысының фонетикалық жүйесіне, морфологиялық құрылым-құрлысына реконструкция жасауға болады» - деген А.Н.Кононовтың,² «алтай тілдерінің фактологиялық материалдары негізінде түркілік тек тілдік формаларды жаңғыртуға, қалпына келтіруге болады» - деген А.М.Щербактың³ пікірлері салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі үшін әлі күнге өз маңызын жоғалтқан жоқ. Бұл мәселе тіл білімнің салыстырмалы-тарихи парадигмасы аясында өрістеген классикалық алтаистикалық кезеңде де, құрылымдық-жүйелілік парадигма аясында өрбіген неоалтаистикалық бағыттың туындау кезеңінде де, ХХІ ғасыр басындағы, яғни қазіргі кездегі антропоцентристік парадигма шеңберіндегі ғылыми зерттеулердің пәнаралық кешенділікке бет бұрған тұсында да алтай тобы тілдерінің зерттелу жағдайының әрқилылығына байланысты өзекті қалпында қалып отыр.

Алтай тілдерінің фонологиялық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйелеріндегі ортақтықтар мен ұқсастықтардың табиғатын айқындау мәселесінде түркі және моңғол тілдері бойынша жинақталған аса мол эмприкалық материалдарды алтаистер өздерінің ғылыми көзқарастарын дәйектеудің тұғырына алады. Оның басты себебін түркі және моңғол халықтарының этномәдени және тілдік байланыстарының тарихы Орталық Азияны мекендеген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз сабақтастықта өрілетінімен, түркі және моңғол халықтарының сан ғасырлық тарихи, этномәдени және тілдік қарым-қатынастарының «тіл тарихы мен этнос тарихы» мәселесіндегі айрықша маңызымен, көшпелілер мәдениетінің және түркі өркениетінің адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі алатын орнымен түсіндіруге болады. Сондықтан да түркі-моңғол тілдік байланысы орал-алтай тілдерінің ішкі классификациясы, В.Шотт, М.А.Кастрен, Ф.И.Видеман, Ю.Немет, Б.Коллиндер, Г.Винклер сияқты ғалымдардың урал-алтай тіл бірлестігі туралы ғылыми көзқарастары, Орал-алтай тілдерін біріктіретін

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. - М., 1953. - С. 116.

² Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР (1917-1967). - М., 1968. - С. 21.

³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970. - С. 22.

тысты зерттеулерінде жалғастық тауып, орныға түскен болса, түркі және моңғол халықтарының этнотілдік байланыстарының тарихын алтаистика ғылымының қалыптасу, даму үдерісі тұрғысынан қарастырған Ж.Қ.Түймебаев зерттеулері арқылы¹ Қазақстан топырағында неоалтаистиканың негізі қаланып, түркі-моңғол контактологиясы қазіргі заманғы алтаистиканың бір бұтағы ретінде саралана дамуға бет бұрды. Демек, түркі және моңғол тілдеріне ортақ фонетикалық заңдылықтар мен сәйкестіктерді, лексикалық қорды, синтаксистік құрылымды айқындау түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу мен компаративистикалық моңғолтанудың қол жеткізген табыстарымен тығыз байланыста болып келеді.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттелу барысы.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында түркітану саласында түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеуге қажет барлық жағдай жасалған еді. Бұл кездегі түркологиялық зерттеулер негізінен филологиялық сипатта болғанына қарамастан, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің іргетасын құрайды. Бұл кезеңде түркі жазба ескерткіштерінің табылуы мен оқылуына, көне қолжазбалардың жариялануына, жаңа тілдер мен диалектілерді анықтауға, түркі тілдерін топтастырудағы басты ерекшеліктерді анықтауға, соның негізінде түркі тілдерінің классификациялық схемасын жасауға, оны қайта қарап, толықтырулар мен өзгертулер енгізуге айрықша назар аударылды².

¹ Түймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей: Автореф. ... докт. филол. наук. Астана, 2008; Түймебаев Ж.К. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. Туркестен, 2006. Түймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. - Астана, 2008; Түймебаев Ж.К. Казахско-монгольские лексические параллели. Материалы к Этимологическому словарю казахского языка. - М., 2005..

² Радлов В.В. Гармония гласных и её значение для развития языков // Verhandlungen des funften internationalen Orientalisten Congress.- Берлин, 1882; Корш Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам // Этнографическое обозрение. Кн. 84-85. №1-2. - Петербург, 1910. - С. 114-127; Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. - Петербург, 1922; Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков // Вопросы языкознания, 1951. №4.; Малов Е. Древние и новые тюркские языки // Изв. АН СССР, 1952. 131; Benzing J., Menges K.N. Classification of the Turkic Languages // Philologiae Turcicae Fundamenta. - Wiesbaden, 1959. Т. I. - С. 1-10. 1952; Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. - М., 1969.

В.Гренберг, Х.Педерсон, Н.Ф.Катанов еңбектерінде түркілік тектілік негіз және оны дәуірлеу, түркілік тектіліктің дыбыстық жүйесін, грамматикалық құрылымын реконструкциялау мәселесі көтерілмегенімен, жекелеген дыбыстардың эволюциясына және түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасына қатысты (есім мен етістік жүйелері аралық қатыс (соотношение), атрибутивтік және предикативтік байланыс, есім және етіс жұрнақтарының генезисі т.б.) көкейтесті мәселелер алғаш рет белгіленді. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының ірге тасын қалаған О.Н.Бетлингтің «Якут грамматикасындағы» (1851) есім парадигматикасына қатысты тұжырымдары тек түркологиялық ғана емес, сонымен қатар үнді-еуропа салыстырмалы грамматикасы саласындағы еңбектердің тұғырына алынды.

XX ғасырдың екінші жартысынан түркі компаративистикасы айрықша қарқынмен дами бастады. Түркі тілдерінің тарихын зерттеудің әдіснамасын үнді-еуропа тілдері тарихын зерттеудің әдістемесімен жақындастыру барысында (Ф.Е.Корш, Е.Д.Поливанов, М. Рясянен, В.А.Богородский) зерттеудің салғастырмалы, ареалдық әдістері салыстырмалы-тарихи әдіспен тоғыстырылды, соның нәтижесінде түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінің эволюциялық даму жолын айқындауда, жекелеген түркі тілдерінің тарихи дамуын негіздеуде біршама жетістіктерге қол жеткізілді. Мәселен, В.А.Богородский жекелеген түркі тілінің немесе, түркі тілдері тобының фонетикалық даму тарихын жаңғырту үшін лингвистикалық география әдісін қолданудың қажеттігін түркі тілдері салыстырмалы-тарихи грамматикасының қысқаша этюдтерінде түркілік тектілік негізге қатысты дәлелдеп берді¹.

XXғ. 50 жылдарынан бастап Кеңестік түркологияда түркі тілдері дамуының ішкі заңдылықтары мен тілдік құбылыстардың динамикасын ашуға бағытталған ұжымдық сипаттағы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Мұндай түркі тілдерінің фонетика, морфология, синтаксис, лексика сияқты салаларын жеке-жеке қарастырған фундаментальды зерттеулер қатарында Н.К.Дмитриевтің жетек-

¹ Богородский В.А. Введение татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. -Казань, 1953.

тілінің тірі «сөйленістерін» (наречие) өзара салғастыруға назар аударылды. Салғастырмалы зерттеулерде анықталған тілдік өзгешеліктер, сондай-ақ қолданыстағы моңғол «сөйленістері» мен көне моңғол жазба тілі тіл дамуының әртүрлі стадиялары ретінде тарихи тұрғыдан қарастырылмады. Тіптен монғолистер арасында моңғол «сөйленістері» бір ғана тілдің, айталық, көне моңғол жазба тілінің әртүрлі формада қолданылуы дегенге барып саятын көзқарас үстем болды да, қалм. *bürü*, бур. *buru*, халх. *bijaru*.; көне моңғ. *biragu* 'бұзау' сияқты сөздердегі вариацияның кездесу себебін ашу назарға алынбады. Мәселен, А. Боброников «Грамматика моңғольско-калмыцкого языка» (Казань, 1849) атты еңбегінде калмақ тілі мен көне моңғол жазба тілі арасындағы байланысқа қатысты былай дейді: «Я вижу в ней не грамматику двух языков и не грамматику двух наречий, но грамматику одного и того же монгольского языка, но только рассматриваемого в двух письменностях, монгольской и калмыцкой, или, что почти одно и то же, я вижу в ней грамматику книжно-разговорного монгольского языка. Монгольское письмо передает нам не какое-нибудь древнее произношение долгих гласных, а то же самое ныне и существует». А.Боброниковтың пікірінше, көне моңғол жазба тіліндегі *agi* созылыңқы [u:] дыбысының орфографиялық берілуі, демек бұл пікір бойынша *qaru:l* 'күзетші, қарауыл' сөзі *qaraʉ ul* тұрпатында еш қолданылмады дегенге барып саяды.

Моңғол тілдерінің тірі «сөйленістері», көнемоңғол жазба тіліне ХІХ ғ. орта шеніне дейін алтай гипотезасын негіздеуге байланысты назар аударылып келген болса, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан моңғолтануда дағдарыс орын алады. Бұл кезең туралы Б.Я.Владимирцов былай дейді: «ХІХ ғасырдың екінші жартысынан, яғни А.М.Позднеевтің «Лекции по истории монгольской литературы» атты (М., I т. Спб, 1896; II т. 1897; III т. Владивосток, 1908) еңбектерімен сипатталатын кезден бастап монғолистер шығыстанудың аралас салалары саналатын түркітану мен тибеттанудан, тұңғыстану мен маньчжуртанудан қол үзіп, өз зерттеулерін ішке қарай бағыттады»¹.

¹ Владимирцов Б.Я. *Mongolica*. Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии. - Зап. коллегии востоковедов, I. - Л., 1925. -С.306.

стас және құрылым бөтен туыс емес тілдермен тарихи байланысын дәйектеудің басты құралына айналды. Б.Я.Владимирцовтың «Турецкие элементы в монгольском языке» (1911), «О частицах отрицания при повелительном наклонении в монгольском языке» (1916), «Монгольские рукописи и ксилографы» (1918), «Сборник рассказов из Pancatantra» (1921), «О двух смешанных языках» (1923), «Об одном окончании множественного числа в монгольском языке» (1926), «Географические имена орхонских надписей в монгольском языке» (1929), «Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам» (1929), «Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия» (1929), «Арабские слова в монгольском» (1930) т.б. зерттеулері бай да аса ауқымды диалектологиялық материалдар мен моңғол жазба тілінің тарихына қатысты филологиялық сипаттағы зерттеулерге ғана емес, сонымен қатар әр түрлі моңғол жазба ескерткіштері тілін мен көне мәтіндерді талдауға да негізделді.

Б.Я.Владимирцовтың лингвистикалық моңғолтануға қосқан үлесі туралы Г.Д.Санжеев: «Б.Я.Владимирцов бұрындары моңғол тілдерінің ішкі шеңберінен аса алмаған моңғолтануды ғылыми арнасы ұшан-ғайыр кеңістікке алып шықты. Ол моңғол тіл біліміне нақты салыстырмалы-тарихи және қатаң филологиялық сипат дарытты және моңғол тілдерінің тарихи даму барысын моңғол тілдерін өзара, сондай-ақ Еуразияның басқа да тілдерімен тығыз байланыстырып, тереңдеп зерттеудің дұрыс бағытын сілтеді»¹ - дейді.

Б.Я.Владимирцовтың көне моңғол жазба тілінің дамуын: 1) белгісіз кезеңдерден XIV ғ. дейін; 2) ортамоңғол кезеңі (XIV-XVIғ.); 3) XVIғ.-дан қазіргі кезге дейін (көне моңғол жазба тілі Ішкі Моңғолияда қазір де қолданылады) деп хронологиялық тұрғыдан дәуірлеуі² моңғол тілдерінің қазіргі «сөйленістерін», сондай-ақ халха сөйленісіне негізделіп дамыған қазіргі моңғол тілін зерттеуде, тілдік архетиптерді анықтауда, тіл дамуының көне-, орта-, жаңа кезеңдеріндегі қалыпкүйін сипаттауда кеңінен қолданылады.

Егер Г.Рамстедт үшін көне моңғол жазба тілі XII-XIII ғасырдағы моңғол диалектілері негізінде қалыптасқан жазба тіл ретінде олар-

¹ Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. - М., 1958. - С.14

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. 2 изд. - М., 1989.

дың сол кездегі айтылуын көрсете алған тіл болса, XX ғ. монголистикасында көне моңғол жазба тілі моңғол «сөйленістеріндегі» белгілі бір тілдік құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін айқындау үшін керек, қазіргі моңғол тілдеріндегі моңғолдық тектілдік тұлғаларды реконструкциялауға қажет салыстырулардың эталонына айналды. Оның басты себебін «XIII ғ. көне моңғол жазба тілінің орфографиясы мен тілдік тұлғалары көп жағдайда моңғол тектілінің немесе соған жақын қалып-күйді (прамоңғол) көрсете алатынымен түсіндіруге болады».¹

Моңғол тіл білімі тілдік құбылыстар бойындағы тарихи өзгерістерді зерттеуде көне моңғол жазба тіліндегі ескерткіштердің сыртында монах Пагваның 1260-жылы тибет әліпбиі негізінде құрастырған және жүз жылдан аса қолданысты болған квадрат жазумен жазылған мұраларға, сондай-ақ монах Зая-пандидтің көне моңғол әліпбиіне негіздеп 1648-жылы жасаған «тод бичиг» жазулы ойрат жазба тіліне жүгінеді. Бұл жазба тілдердегі ескерткіштер қазіргі моңғол тілдері фонетикалық жүйелерінің XIII-ғасырдың соңынан XVIIғ. аралығындағы ортамоңғолдық күйін таныта алатынымен айрықша маңызды саналады. Моңғол тілдері дамуының орта дәуірін көрсете алатын дереккөздер қатарын араб және қытай жазба ескерткіштерінде кездесетін моңғол тілінің материалдары да толықтырады.

XX ғасыр моңғол тіл білімі моңғол әдеби тілдерін (бурят, қалмақ, халха-моңғол, яғни қазіргі моңғол тілі) және моңғол диалектілерін көне моңғол жазуымен және тибет әліпбиіне негізделіп жасалған квадрат жазуымен жазылған ескерткіштермен, ойрат жазба тілінің материалдарымен салыстыра қарастырған, сондай-ақ моңғол тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, моңғол жазба ескерткіштері тілі, қазіргі моңғол тілдері және оның говорлары т.б. бойынша жарық көрген зерттеулердің молдығымен сипатталады. Г.Й.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, М.Левицкий, А.Мостарет, С.Е.Мартин, Л.Лигети, Г.Д.Санжеев, Е.А.Бертагаев, В.И.Рассадин, Б.Х. Тодаева, Ц.Д.Номинханов т.б. моңғолтанушы ғалымдардың іргелі зерттеулері XX ғасырдағы моңғолтану ғылымның лингвистикалық саласына қосылған орасан зор үлестер ретінде бағаланады.

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. - М., 1953. - С. 116-117

Лингвистикалық түркологияда маңызды саналатын «ротацизм» және «ламбадаизм» мәселесі моңғолтануда көтерілмейді. Мәселен, түркі-моңғолға ортақ сөздер түрғысынан алғанда, чуваш тілінде [r] және [l], ал басқа түркі тілдерінде [z] және [š] түрінде көрініс беретін дыбыстар моңғол сөздерінде [r] және [l] болып келеді. Мысалы: чув. *śir*, көне моңғ. *ziru-* ‘сызу’, кырғ. *džaz-* ‘жазу’ немесе чув. *čul*, көне моңғ. *čilagun*, кырғ. *taš* ‘тас’. Демек алтаистикалық деңгейде [z] және [š] дыбыстарының алғашқылық рөлін, сондай-ақ олардың моңғол «сөйленістерінің» көне дәуірінде мүлдем кездеспейтінін ескеретін болсақ, бұл [r] және [l] дыбыстармен келген моңғол сөздерінің түптегін «түркілік ортамен» байланыстыруға болады. Басқаша айтқанда моңғ. *zuru-* ‘сызу’ және *čuluu* ‘тас’ сөздерін [z] және [š] дыбыстарының [r] және [l] дыбыстары болып өзгеуін бастан кешірген түркизмдер деп санауға болады. Сонымен, XXғ. моңғол компаративистері моңғол «сөйленістерін» зерттеуде көптеген табыстарға жетті, әсіресе жетістіктер салыстырмалы-тарихи фонетика саласында көп болды деуге болады және жалпыалтаистикалық маңызы зор нақты нәтижелер ретінде мыналарды атап көрсетуге болады:

- моңғол тілдеріндегі созылыңқы және дифтонг дауыстылардың пайда болу, даму процесі айқындалды (ГСГ → Г•Г → ГГ → Г:). Мысалы: көне моңғ. *xagan* ← **qagan* → кв.-жаз. *qa'an* → халх. *χān*;

- қазіргі қалмақ тіліндегі дауыстылардың лабиальдық дистормониясы көне моңғол жазба тілі қалыптасқан кезден жалғасып келе жатқаны айқындалды. Мысалы: *dolān* ← **dolugon* → халх. *dolō*;

- [i] дауыстысының [dž~ž] ← [z] → [dz~z] және [tš~š] ← [č] → [ts~zs] африкаттар дивергенциясына байланысты сынуы айқындалды. Мысалы: **zirgal* → халх. *džargal*, бур. *žargal* ‘бақыт’ немесе **čina-* → халх. *čana-*, бур. *šana-* ‘қайнату’.

Ал ХХІ ғасырдағы лингвистикалық моңғолтанудың салыстырмалы-тарихи бағыты алдындағы өзекті мәселелерге: күні бүгінге дейін салыстырмалы деңгейде жүріліп келген моңғол «сөйленістерінің» лексикасы мен грамматикасын тарихи арнаға бұру; салыстырмалы-тарихи монголистикадағы монғол, моғол, дагур, дунсян, баонь сияқты маригинал моңғол тілдерінің орны мен маңызын айқындау және осы тілдерге тигізген араб, қытай, парсы тілдерінің әсер-ықпалын

дар жинақтау және оны өңдеу ісі қолға алынды. Эвенк тілі бойынша А.Ф. Бойцова, Г.М. Василевич, В.А. Горцевская, В.Д. Колесникова, О.А. Константинова, Е.П. Лебедева, А.Н. Мыреева, А.В. Романова, эвенк тілі бойынша В.Д. Лебедев, К.А. Новикова, Л.Д. Ришес, В.И.Цинциус, нанай тілі бойынша В.А.Аврорин, Н.Б.Киле, С.Н.Оненко, Т.И.Петрова, Л.И.Сем, О.П.Суник, негидаль тілі бойынша В.Д. Колесникова, О.А. Константинова, Е.М. Мыльникова, В.И. Цинциус, удэгей тілі бойынша И.В. Кормушин, О.П. Суник, Е.Р. Шнейдер, ороч тілі бойынша В.А. Аврорин, Е.П. Лебедева, В.И. Цинциус, ульч тілі бойынша Т.И Петрова, О.П. Суник, орок тілі бойынша К.А. Новикова, Т.И Петрова, Л.И. Сем тәрізді тұңғыстанушылар зерттеулер жүргізді, 1975 жылы В.И. Цинциустың жалпыредакторлығымен 2 томдық «Тұңғыс-маньчжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі» (Л.: Наука, 1975. Т.1; Л.: Наука, 1977. Т.2) жарық көрді. Тұңғыс-маньчжур тобы тілдерінің фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін, лексикасын салғастырмалы және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеуге арналған бірқатар іргелі зерттеулер пайда болды.

Тұңғыс-маньчжур тобы тілдерін тарихи тұрғыдан зерттеуге Й.Бенцинг, Г.Дёрфер, Ё.Икегами, К.Г.Менгес, Н.Н.Поппе, И.Футаки, Д.Синор, К.Ямамото т.б. шетелдік ғалымдар да үлес қосты.

Алтайлық тектідің дамуы туралы схемадағы тұңғыс-маньчжур тілдерінің орнын айқындауда лингвистер көбінесе маньчжур жазба тіліндегі ескерткіштерге жүгінді.

Маньчжур әдеби тілі XVII ғ. бірінші жартысында моңғол әліпбиін маньчжур тіліне ыңғайлап қолдану барысында қалыптасып, XVIII және XIX ғасырларда жетілдірілген жазба тіл қызметін атқарды. Солтүстік шығыс Азияның соңғы 300-400 жылғы тарихи-мәдени өмірінен мол мағұламат беретін, кезінде ксилографиялық басылыммен және қолжазба күйінде таратылған аса құнды 1000-ға жуық маньчжур жазба ескерткіштері Санкт-Петербург, Мәскеу қалаларының, сондай-ақ ҚХР Цицикар кітапханаларының сирек кітаптар қорында сақталып, бізге жетіп отыр. Олардың арасынан қытай тіліндегі түп нұсқадан аударылған 800-дей жазба ескерткіштердің материалдары П.П.Шмидт, А.В.Гребенщиков, В.Л.Котвич, П.Г.Меллендорф, Б.Лауфер тәрізді ғалымдар зерттеулерінде қолданыс тапты.

Маньчжур жазба тілін зерттеуге А.Л.Леонтьев, С.В.Липовцев, А.М.Владыкин, Т.М.Розов, И.К.Россохин, А.М.Орлов, В.П.Васильев, И.И.Захаров, А.М.Позднеев, А.О.Ивановский, П.П.Шмидт, А.В.Гребенщиков сияқты орыстың белгілі маньчжуртанушы ғалымдары ат салысты. Ресейлік маньчжуртану мектебінің негізін қалаушы лингвистер А.М. Орловтың, И.И. Захаровтың маньчжур тілінің грамматикасы бойынша XIX ғ. екінші жартысында жарық көрген зерттеулері әлі күнге өз маңызын жоймаған құнды еңбектер қатарына жатады. Олардың грамматикаларында морфологиялық тұлғалар және олардың синтаксистік қызметі біртұтастықта, яғни грамматикалық формалардың мағыналары олардың синтаксистік мазмұнымен тығыз байланыста қарастырылады.¹

Маньчжур тілі Еуропалық ғалымдар тарапынан XVIII ғ. бірінші жартысынан бастап, иезуит Жербильонның латын тілінде құрастырған маньчжур тілінің грамматикасынан (Париж, 1787) кейін зерттеле бастайды. XIX ғасырда жарық көрген С.Габелен, Дж.Шмидт еңбектерінде² маньчжур жазба тіліне айрықша назар аударылады.

Қытайда маньчжур династиясының құлауына байланысты маньжур тіліне деген практикалық қажеттілік азайып, тұңғыс тілдеріне және оның маньчжур тіліне қатысы жайлы мәселеге арналған теориялық сипаттағы лингвистикалық зерттеулерге ден қойыла бастайды.

Маньжуртану саласында тұңғыс тілдерінің (нанай, негидаль, орок, орок, солон, улыч, удэгей, чжурчжэнь, эвенк, эвен) маньчжур тілдеріне қатысы жайлы мәселені бірінші болып П.П.Шмидт қозғады. Ол өзінің «Маньчжур тіліндегі қытай элементтері» («Asia Major», vol. VII, fasc. 3, Leipzig, 1932. P. 576) атты еңбегінде «Маньчжур және тұңғыс халықтарын (тілдік тұрғыдан алғанда) бір халық деп қабылдайтын қате түсінік орын алады. Шындығына келсек, Амур дариясы маньчжурлар мен тұңғыстарды бір-бірінен бөліп тұратын шекара бола алады. Амурдың арғы бетіндегі сибилер – тұңғыстар емес, таза солтүстік маньчжурлар» деп Дүнбейдің солтүстігін мекендейтін,

¹ Орлов А.М. Грамматика маньжурского языка. СПб, 1873; Захаров И.И. Грамматика маньжурского языка. СПб, 1879.

² Gabelentz C.H. Elements de la grammaire mandchoue. -Altenbourg, 1832; Schmidt J. Der Lautwandel im Mandschurischen und Mongolischen. -Peking, 1898..

біразы XVIIIғ. Шынжан өлкесіне қоныс аударған сибилердің маньчжур тілінің солтүстік диалектісінде сөйлейтін халық екенін айтады.

Маньчжур және тұңғыс тілдері арасындағы айырмашылықтар мен өзіндік ерекшеліктер В.И.Цинциус, Й.Бенцинг, О.П.Суник, В.А.Аврорин, Б.Болдырев, А.А.Бурыкин т.б. тұңғыстанушы лингвистер зерттеулерінде, ал тұңғыс-маньчжур тілдерінің моңғол немесе түркі тілдерімен байланысы мәселесі ХХ ғасырдың көрнекті лингвистері Б.Я.Владимирцов, Н.Н.Поппе, В.Котвич, Л.Лигети, Ф.Фукс, Е.ауэр, К.Менгес, Г.Дерфер, А.М.Щербак Дж.Норман, Д.Синор, К.Крипс, Г.Д.Санжеев т.б. зерттеулерінде, тұңғыс-маньчжур тілдерінің жапон-корей тілдеріне қатысы мәселесі Г.Рамстедт, А.Вовин, Л.Хью, Ким Донсо, Дж.Кинг зерттеулерінде әр қырынан сөз етіледі.

Маньчжур жазба тілі пайда болғанға дейін маньчжур тілінің солтүстік-маньчжур диалектісімен қатар оңтүстік-маньчжур диалектісі де өмір сүрді. Маньчжур әдеби тіліне (жазба тілге) негіз болған оңтүстік-маньчжур диалектісінде сөйлеген маньчжурлар қытайлармен тығыз аралас-құраластық барысында біртіндеп өздерінің туған тілін түбегейлі жоғалтып, қытай тілінде сөйлейтін жұртқа айналды. Қазіргі кезде оңтүстік-маньчжур диалектісі тек ғана маньчжур жазба ескерткіштері негізінде қайта жаңғыртуды қажет ететін «өлі» тілге айналған болса, аздаған сибилер сөйлейтін солтүстік диалектіден басқа маньчжур тілінің «тірі» сөйленістері жоғалып, жойылып бара жатқан тілдер болып саналады¹. Оларды сақтап қалу және жүйелі түрде жан-жақты зерттеу қазіргі маньчжуртану саласындағы лингвоэкологиялық күрделі проблематика ғана емес, алтаистика ғылымының да басты міндеттері қатарына жатады.

Тұңғыс-маньчжур тілдері сөз қазынасының ең көне қабаттын құрайтын жалпыалтайлық лексиканы одан кейінірек тарихи дәуірлердегі, әсіресе моңғол тілінен енген кірме сөздерден ажыратып алу кей жағдайда мүмкін бола бермейді. Сөз қорының қалыптасуына самодий, түркі тілдерімен болған қарым-қатынастың тигізген әсері өзін қалдырғаны сөзсіз. Эвенкі және эвен тілдерінде якут тілінің элементтері көптеп орын алса, бурят және эвенкі тілдері арасындағы та-

¹ Петров А.А. Из истории изучения тунгусо-маньчжурских языков // Вопросы истории и культуры северных стран и территорий, 2011, №3(15); 2012, №2(18).

жапон-корей туыстастығын жақтайтын С.Мартин зерттеулерінде көнежапон және ортағасыр корей тілдеріне ортақ 300 түбір айқындалады¹.

Жапон тілінің алтай семьясына қатысын айқындауға бағытталған зерттеулердің басы XIX ғ. соңғы ширегінде жарық көрген Роснидің «Жапон және фин тілдерінің туыстық байланысы»(1875), «Түркі тілі грамматикасын жапон грамматикасымен салыстыру» (1885) тәрізді еңбектерге барып саяды. Жапон тілінің алтай тілдерімен туыстық байланысын негіздеуге арналған Г.Д.Рамстедт, Е.Д.Поливанов, В. Прёле, С.Мартин, Р.Миллер, Н.А.Сыромятников, Мураяма Ситиро, Одзава Сигэо т.б. ғалымдардың зерттеулері алтаистика саласына қосылған қомақты үлестер болып саналады.

Н.А.Сыромятников жапон тілін индонезия, тагал, фин-угор т.б. тілдермен салыстыра-салғастыра зерттеп, көнежапон тіліндегі орал-алтай қабатын айқындаған болса,² Мураяма Ситиро зерттеулері жапон-моңғол тілдік байланысына,³ Э.Г.Азербайев, Хо Сонму зерттеулері жапон – түркі тілдік байланысы мәселесіне арналады.⁴ С.А.Старостиннің алтайлық тектіліктің фонологиялық жүйесін қайта жаңғырту, қалпына келтіру бағытындағы зерттеулерінде жапон тілінің алтай тілдері семьясына қатысы мәселесі өз шешімін тауып, жапон тілінің алтайлық тегі дәйектеледі.⁵

Pronouns // *Central Asiatic Journal*, 37:1-2 (1993): 87-119; *Itabashi, Yo.* The Origins of the Japanese Genitive Case Suffix *n/no/na/nga* and the Old Korean Genitive Case Suffix **i* in Comparison with Manchu-Tungus, Mongolian, and Old Turkic // *Central Asiatic Journal*, 35:3-4 (1991): 231-278, *Старостин С.А.* Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991.- С. 80.

¹ *Martin S.E* Lexical Evidence Relating Korean to Japanese/ // *Language*, N 2. 1966.

² *Сыромятников Н.А.* Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // *Народы Азии и Африки.* № 2, 1967; *Сыромятников Н.А.* О лексике общей у японского с индонезийским и тагальскими языками // *Вопросы японской филологии.* Вып.,1. - М., 1970.

³ *Murayama Shichiro.* Mongolisch und Japanisch: ein Versuch zum lexicalischen Vergleich. - *Collectanea Mongolica.*- Wiesbaden, 1966.

⁴ *Азербайев Э.Г.* Некоторые вопросы японско-тюркских языковых связей// *Изв. АН Каз ССР. Серия филол., 1974.-№4;* *Азербайев Э.Г.* Вопросы тюрко-японских языковых связей (Фонетико-лексическое исследование). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1975; *Азербайев Э.Г.* О фонемном составе древнеяпонского, чувашского языков и языка тюркских рунических памятников // *Советская тюркология.-Баку, 1983.№1;* *Kho, Songmo.* On the Contacts between Korean and the Turkic Languages I. // *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne* 158 (1977): 139-142.

⁵ *Старостин С.А.* Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991. - 190 стр.

XXI ғасыр басында С.А.Старостиннің басқаруымен «Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігі» жарық көрді¹. 3000-дай тектілдік негіз қамтылған бұл сөздік «арғыалтай тілі», яғни алтайлық тектіл бойынша жарық көрген ең ірі лексикографиялық дереккөз болып саналады. Сөздік алтай семьясының құрамы түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей тәрізді бес тілдік топтан тұратынын дәлелдеген және лингвистикалық бағыттағы алтаистиканың салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі тұрғысындағы пәндік мәртебесін бекіткен іргелі еңбек болып табылады.

¹ Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096.

**АЛТАИСТИКАНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ
ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДЕРБЕС САЛАСЫ РЕТІНДЕ
ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ**

Тұран тілдерін тек «көшпенділердің тілдері» (*nomadic languages*) деп атады және *nomadic* тілдердің арасындағы байланыс *political* тілдерге қарағанда әлсіз деп білді. Сондықтан ол *nomadic* тілдерге қарасты «тілдік семья» терминін сирек қолданды, оның орнына «тілдік топ» деген терминге жиі жүгінді¹. Жалпы алғанда, М.Мюллердің Тұран тілдері жайлы көзқарасы нақты да айқын болмады және лингвист компаративистер тарапынан қолдау таппады. М.Мюллер тұсында «Тұран тілдер» тобына жатқызылған тілдердің зерттелу деңгейі де өте төмен болды.

«Орал-алтай гипотезасының» салыстырмалы-тарихи тұрғыдан негізделуі ХІХ ғ. 30 жылдары жарық көрген неміс ориенталистісі В.Шотт (1802-1889) зерттеулерінен басталады. В.Шотт 1836 жылы Берлинде жарық көрген «Versuch uber die tatarschen Sprachen» («Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі») атты еңбегінде орал-алтай тілдеріне «алтай» немесе «чуд-татар тобы» деген жалпы атау бере отырып, іштей ол топты: 1) орал тілдері (фин-угор және самодий); 2) түркі тілдері; 3) моңғол тілдері; 4) тұңғыс-маньчжур тілдері деп төрт ірі тілдік топқа бөледі. В.Шотт туыстық байланысы жағынан ең жақын тілдерге самодий пен фин-угор тілдерін жатқызды. Оларды «финдік» немесе «чудтық» деп, ал түркі, моңғол, маньчжур-тұңғыс тілдерін «татар тілдері» деп атаған В.Шотт «чуд-татар тобы» тілдерінің әртүрлі тармақтары өзара жақындық дәрежесі бойынша сатылана байланысады деп білді.

«Алтай тілдері» терминін ХІХ ғ. орта шенінде ғылыми айналымға енгізіп, Шығыс Еуропа мен Сибирде таралған типологиялық тұрғыдан бір-біріне жақын болып келетін көптеген тілдердің атажұртын «Алтаймен» байланыстырған, фин, самодий, тұңғыс, түркі, моңғол тілдерінің туыстық байланысын ғылыми негіздеуді көздеген алғашқы зерттеулер аса көрнекті оралтанушы-алтаист М.А.Кастреннің еншісіне тиеді.

М.А.Кастрен «Алтай тілдері» деп атаған тілдік топты іштей: 1. Орал тілдері (фин-угор және самодий тілдері); 2. Алтай тілдері (түркі, моңғол және маньчжур-тұңғыс тілдері) деп екіге бөледі және

¹ Muller M., Essays I, Leipzig, 1869. The languages of the Seat of War in the East, With a Survey of three families of languages, Semitic, Arian, and Turanian, London-Edinburgh. -Leipzig, 1855..

XIX және XX ғасырлар тоғысында оралтанудан іргесін ажыратып, ғылыми дамудың дербес жолына түскен қазіргі заманғы компаративистикалық алтаистиканың негізін Г.Й.Рамстедт салды. Ол орал және алтай тілдері арасындағы туыстық байланыс туралы пікірлерге қарсы болды және алтай тіл бірлестігінің құрамын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур сияқты негізгі тілдік топтармен, сондай-ақ корей және жапон (көне жапон) тілдерімен шектеп, бұл тілдер арасындағы байланысты генетикалық туыстықпен дәйектеді.

Алтай тілдерінің шығу тегін бір негізден – арғыалтай тілінен өрбіткен Г.Й.Рамстедт постулаты Н.Поппенің, Б.Я.Владимирцовтың салғастырмалы-салыстырмалы және салыстырмалы-тарихи зерттеулері барысында одан әрі жетілдіріліп, ендігі жерде, алтай тілдерінің тармақаралық байланыстарының жақындық деңгейін айқындауға, «арғыалтай тілінен ең алдымен түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің қайсысы бөлініп шықты?» деген мәселелерге көңіл қойыла бастады. Мәселен, Б.Я.Владимирцов: «Түркі және моңғол тілдері өзара өте жақын туыстық байланыста болып келеді. Олардың тегі о бастағы ортақ тіл – жалпымоңғол-түркі тектіліне барып саяды. Ал жалпымоңғол-түркі тектілі мен қазіргі тұңғыс-маньчжур тілдерінің арғы ататегі болып табылатын жалпытұңғыс-маньчжур тектілі екеуі алтай тектілінен таралады» дей келіп, алтайлық тектілінің бұтақтануының, тарамдала дамуының мынадай үлгісін ұсынады¹:

Алтайлық тектілі:

1. Жалпы-моңғол-түркі:

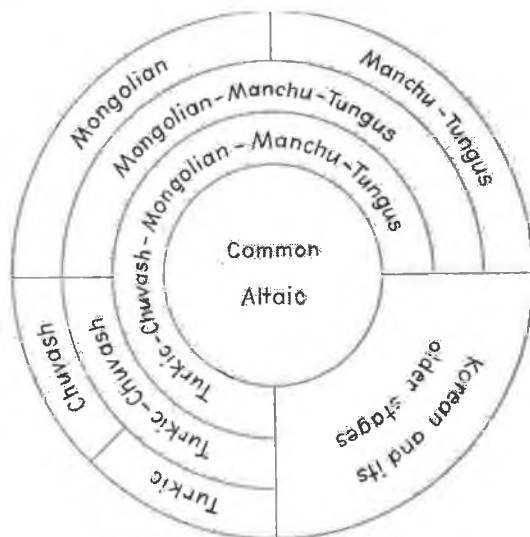
а) Жалпы-моңғол ;

ә) Жалпы-түркі;

2. Жалпы-тұңғыс.

Ал Н.Н.Поппе алтай тілдерін Г.Й.Рамстедт ізімен моңғол тілдері, тұңғыс-маньчжур тілдері, чуваш-түркі тілдері және корей тілдері деп топтай келіп, алтай тілдері дамуының мынадай сызбасын ұсынады:

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. 2-ое изд.-М.,1989.

Н.Поппе алтай тілдерін құрайтын топтардың әрқайсысын іштей жіктеп, *санта, моңғур, дагур, могол, ойрат, бурят, могол, халха, дариганга, чахур, урат, харчин-түмүт, хорчин, ужимчин, ордос* тілдерін моңғол тобына; *жучен, манчу, голди, улча, орочи, ороки, удэхэ* тілдерін маньчжур тобына, *нэридал, эвенк, ламут, солон* тілдерін тұңғыс тобына жатқызады. Түркі тілдерін *чуваш тілі және түркі тілдері* тобы деп екіге бөліп, түркі тілдерін іштей *якут тілі, тува-хакас тобы, қыпшақ тобы, шағатай тобы, түркмен тобы* деп топтастырады және алтай тілдеріне жатқызған тілдік топтар мен тілдерге арнайы тоқталып, олардың әрқайсысына жеке-жеке лингвистикалық сипаттама береді.¹ Соңдай-ақ алтайлық негіз тіл – тектілдің бөлінуі туралы Н.Н.Поппе: «алтайлық негіз тіл – тектілден ең алдымен түркілік тектіл бөлініп шықты, ал моңғол және тұңғыс – маньчжур тілдері бір тектіл құрамында ұзақ уақыт бірге дамыды»-деген пікір айтады².

Алтаистиканың орал-алтай тіл білімі құрамында, кейіннен дербес ғылым саласы ретінде даму барысында оралтанушы және алтаист

¹ Poppe N. Introduction to altaic linguistics. Otto Harrassowitz- Wiesbaden, 1965. - S.7.

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. - Wiesbaden, 1960. T.1: Vergleichende Lautlehre. -S.8.

ғалымдар ұсынған үлгілер мен топтастыруларға сүйене отырып, Н.А.Баскаков орал – алтай тіл ортақтастығын: **орал тілдері** және **алтай тілдері** деп екі ірі макротопқа бөледі, олардың мынадай ішкі классификациясын ұсынады:

О р а л - а л т а й тіл бірлестігі

I. Орал семьясы

1. Фин-угор бұтағы:

фин тобы;
угор тобы.

2. Самодий (самодий) бұтағы:

самодий тобы;
юкагир-эскимос-алеут
тобы

II. Алтай семьясы

1. Түркі-моңғол бұтағы:

түркі тобы;
моңғол тобы.

2. Тұңғыс-маньчжур бұтағы

тұңғыс тобы;
маньчжур тобы

3. Жапон-корей бұтағы:

жапон тілі;
корей тілі.

Н.А.Баскаков алтай тілдерінің іштей тарамдала, жеке дара дамуы алтайлық ру-тайпалар мен ұлыстардың тарихи бірігуі мен тұтасуы, қайтадан бөлінуі процестерімен қатар жүрілгендігіне назар аударады және алтайлық тілдік бұтақтардың ішкі жіктелісі туралы былай дейді: «Рулар мен тайпалардың, тайпалық одақтардың өзара бірігуі мен біртұтастануы, ол тұтастықтың қайтадан тарамдала бөлінуі барысында алтай тілдері алдымен, *түркі-моңғол, тұңғыс-маньчжур* және болжамдық тұрғыдағы *жапон-корей* сияқты үш негізгі тілдік бұтақтарға ажырады. Ары қарайғы тұтастану процесінің нәтижесінде *түркі-моңғол* бұтағы – кейіннен *батыс хун* және *шығыс хун* болып екі жарылған *түркі тілдері тобына* және іштей ойрат-қалмақ, халха-моңғол, бурят және моңғол болып бөлініске түскен *моңғол тілдері тобына* ажырады. *Тұңғыс-маньчжур* бұтағы – эвенк және нанай-голд бөлімшелерінен тұратын *тұңғыс тобына* және *маньчжур тобына* (маньчжур және чжурчжень) бөлінді. Ал жапон

ғыс тілдерінің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық деңгейлерінде орын алатын ұқсастықтар мен сәйкестіктердің жалпы көлемі пайызға шаққанда: түркі-моңғол тілдері тобы мен тұңғыс-маньчжур тілдері арасында 10% лексикалық, 5% морфологиялық, ал түркі және моңғол тілдері арасында 25% лексикалық, 50% морфологиялық сипатта болып келетінін айта келе, алтай семьясының негізінде типологиялық ұқсастықтар жатыр деп біледі¹.

В.И.Котвичтен басталатын алтай тілдерін типологиялық тұрғыдан зерттеу – алтаистикадағы айрықша маңызды бағыттардың бірі. Өйткені типологиялық ұқсас тілдер ретінде алтай тілдері бір ғана тектілге барып саятын генетикалық тілдік бірлестікті құрайды деп санауға да болады. Алтай тіл бірлестігіне енетін тілдер арасындағы типологиялық ұқсастықтарға: сингормонизм заңдылығының орын алуы; сөздің басқы шенінде бірнеше дауыссыздардың қатар келмеуі; түбір-негіздің біршама тұрақтылығы; сөздердің аглютинативтік тәсіл арқылы жасалуы және түрленуі; атау септігінің полифункционалдық қызмет атқаруы; род категориясының жоқтығы; тәуелдік категориясының болуы; септік парадигмасының аксиалдық сипатта болып келуі; көптік (жинақтық) мағынаның жекеше тұлғада кездесуі; сұраулық демеуліктің болуы; бағыңқының басыңқының алдында келуі (конструкция); нақты нысанның табыс септігімен көмкерілуі; сан және сын есімдер анықтауыш қызметін атқарғанда өзінен кейінгі сөзбен қиыса байланыспауы; есім, есімшелі және көсемшелі конструкциялардың көмегімен жасалатын сөйлемдерде бағыңқы сөйлемдердің аналогтарының кездесуі сияқты тілдік құбылыстарды жатқызуға болады.²

Й.Бенцинг, Д.Шинор, Г.Дерфер, А.М.Щербак, Б.А.Серебренников, Г.Д.Санжеев, Л.Литети, Дж.Клоусон, А.Ронаташ т.б. алтай тілдеріаралық өзара кірмелікті дәстүрлі алтаистикалық концепцияға қарсы қоятын антиалтаистикалық бағыт өкілдері: «Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және жапон, корей тілдерін жорамал түріндегі алтайлық тектілдің «мұрагерлері»деп санауға болмайды. Олардың арасындағы дәстүрлі алтаистика айқындаған материалдық ортақтықтарды компаративтік тұрғыдан тереңдеп зерттеп, жете тексер-

¹ Котвич В.И. Исследование по алтайским языкам. - М., 1962. - С.351

² Языки мира: Тюркские языки. - М., 1996. - С.8

ген жағдайда ұқсастықтар мен сәйкестіктердің, ортақтықтардың барлығы дерлік бір тілден екінші тілге енген біржақты кірме, немесе өзара кірме, я болмаса бір тілден келесі бір тілге, немесе керісінше неше мәрте қайталана енген кірме элементтер болып шығады» деген көзқарасты жақтайды.

Алтайлық ареалда әрқилы тарихи дәуірлерде әртүрлі деңгейде орын алған этнолингвомәдени сипаттағы контактологиялық процестерді кірмелік теориясымен ұштастыратын неоалтаистикалық бағыт өкілдері (В.И.Рассадин, Ж.Қ.Түймебаев, Н.И.Егоров т.б.) жалпыалтайлық негіз тіл туралы постулат өз шешімін табу үшін, ең алдымен көне, өте көне, ерте, өте ерте дәуірлерден келе жатқан кірме элементтерді толық анықтап алу қажеттігін алға тартады.

Сонымен, қазіргі заманғы алтаистика саласында алтай тіл бірлестігінің құрамы негізінен түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және жапон, корей тілдері сияқты бес тілдік топпен шектеліп, тарихи - салыстырмалы зерттеулердің нысанына осы тілдер арасындағы ұқсастықтар мен сәйкестіктер, ортақтықтар алынады. Әйтседе түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур және жапон-корей тілдерінің материалдық жақындығын о бастағы тектілдік негізден, типологиялық ұқсастықтардан және тілдераралық қарым-қатынастан іздестіретін ғылыми-көзқарастар қайшылығы күні бүгінге дейін толастамай келеді.

Пікір қайшылығы алтайлық 5 тілдік топтың өзара жақындық қатысына, жекелеген тілдік бұтақтараралық өзара байланыстың табиғатына, алтай тілдерінің ата жұртын - төл отанын анықтауға, жалпыалтайлық (арғыалтайлық тектіл) ортақ тілдің өмір сүрген хронологиялық дәуірін тоқтатуға, арғыалтайлық тектілдік формаларды қайта жаңғыртуға, тілдік кірмелік құбылысының екіжақты, үшжақты бағыттарына т.б. мәселелерге байланысты да орын алады. Мәселен, XXғ. 80-90 жылдардағы Пол Бенедик, Юха Янхунен, Г.Дерфер, С.Е.Мартин, А.Вовин, В.И.Рассадин, А.А.Бурыкин сияқты алтаистердің ой-тұжырымдарына кеңінен тоқтала келіп, Грит Серпент ХХІ ғасыр қарсаңында алтаистика ғылымында орын алған маңызды тұжырымдамалар ретінде¹:

¹ *Great Serpent*. Altaic languages // http://Community.Livejournal.com/terra_linguarum. 2005. 03.08.

- жапонтанушылар арасында Пол Бенедиктің жапон тілінің австронезийлік шығу тегі туралы пікірінің дәйексіздігі С.А.Старостин, К.Крипс тарапынан қатал сынға ұшырағанына қарамастан, «жапон тілінің австронезийлік те, алтайлық та тілдермен генетикалық байланысының жоқтығы және бұл тілдердің жапон тіліне әсері субстраттық және адстраттық құбылыстардың нәтижесі» екені туралы теорияның кеңінен тарала бастауын;

- алтайлық тілдік одақтың атажұрты деп Маньчжурияны көрсету, жапон тілін алтайлық тілдерге қатысы жоқ, дербес жапон-рюк тілдік семьясына жатқызу, «жапон тіліндегі моңғол және тұңғыс тілдерінен енген кірме элементтерді алтайлық тілдік одақ тұсындағы құбылыс» деп тану, моңғол-тұңғыс-маньчжур бұтағын жеке дербес тілдік семья деп қарастыру сияқты мәселелердің көтерілуін (фин лингвисті Юха Янхунен);

-антиалтаистикалық бағыттың белді өкілдерінің бірі Г.Дерфердің XXғ. 90 жылдары түркі-моңғол-тұңғыс-маньчжур бағытындағы біржақты тілдік кірмелік туралы позициясын қайта қарап, «түркі тілдерінде тым көне моңғолдық, моңғол тілдерінде өте ертедегі тұңғыстық, ал моңғол-тұңғыс тілдерінде самодийлік тілдік кірмелік қабаттардың орын алатынын мойындауын»;

-жапон-корей туыстастығын жақтайтын С.Е.Мартиннің бұл тілдік бұтақты тұңғыс тілдерімен салыстырудың қажеттігі туралы пікірінің қолдау тауып отырғанын;

- А.Вовиннің алтай семьясының бестілдік тармақтан тұратын құрамынан бас тартып, оның тек «шығыс алтайлық» бұтағына енетін тілдер туыстығын (жапон-корей-тұңғыс-маньчжур) жақтауын;

- А.А.Бурыкиннің «алтай тілдерінің бес тармағы арасындағы туыстық байланысты дәлелдеуге болатыны, бұл тілдер қатарына нивх тілін де қосуға негіз бар екені» туралы пікірін;

- В.И.Рассадиннің «алтай семьясын тек түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжурлық құраммен қалдыру, онда да түркі және тұңғыс-маньчжур тармақтары арасындағы туыстық байланыстың түркі-моңғолға қарағанда біршама жақындығы» туралы көзқарасын атап көрсетеді. Алтаистиканың мұндай басты, ең негізгі проблемаларына қатысты қызу пікірталастар, негізгі ұстанымдар және олардың уәжділігі, әр бағыт өкілдері тарапынан жасалған ұсыныстар мен кел-

түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы «алтай гипотезасына» деген скептикалық көзқарастағы ғылыми зерттеулердің пайда болуымен сипатталады.

4. Дәстүрлі алтаистикалық еңбектерде айқындалған құрылымдық элементтерді осы тіл иелерінің тығыз әрі ұзақ мерзімдік қарым-қатынастарының нәтижесі деп танудың барысында ХХ ғ. екінші жартысында классикалық алтаистика дағдарысқа ұшырап, екі жақты тілдік кірмелік теориясы белең алады, компаративтік алтаистиканың дамуында жаңа кезең басталады. Бұл кезеңді **неоалтаистиканың қалыптасу кезеңі** деп санауға болады.

5. **Алтаистика дамуының қазіргі кезеңі** алтаистикаға деген қызығушылықтың қайта оянуымен, ортодоксальдық және неоалтаистикалық бағыттардың қатарласа орын тебуімен, яғни алтайлық контактология мен салыстырмалы-тарихи алтаистикаға қатысты зерттеулердің қайта жаңғыруымен сипатталады.

Алтаистиканың қалыптасуы мен дамуындағы осындай кезеңдерде зерттеудің күн тәртібіне қойылған теориялық проблемалардың шешілу жағдайын түркология, моңғолтану, тұңғыс-маньчжуртану салаларындағы қол жеткізген нәтижелермен, жапон-корей тілдерін «алтаистикалық» контексте қарастыруға қатысты жетістіктермен сабақтастыра қараудың маңызы зор. Бұл алтаистика ғылымының өткенін қорытындылап, бүгінгі таңдағы өзекті мәселелерін анықтап, алдағы міндеттерін айқындап алуға, соның негізінде алтаистикалық зерттеулердің жаңа ғасырда сапалық жаңа деңгейге көтерілуіне белгілі дәрежеде ықпалын тигізері сөзсіз.

§ 3. **Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері:** *эмпирикалық материалдардың жинақталу кезеңі (XVII- XVIII ғғ.)*

Еуропалық ғылыми ортада Еуропа мен Шығыс елдері арасындағы дипломатиялық және сауда-саттық қарым-қатынастарға байланысты шығыс тілдеріне, соның ішінде алтай тілдеріне деген қызығушылық өте ерте кезден-ақ болды.

XVII ғасырдан бастап Еуропада алтайлық халықтар және алтай тілдері туралы мәліметтерді жинақтау жолға қойылып, практикалық

шынайы мәлімет алу үшін Г.В.Лейбниц бір ғана мәтінді (христиан дұғасы «Отче наш») әр түрлі тілдерге сөзбе-сөз аударуды және ең жиі қолданылатын сөздер тізімін жасауды ұсынады. Г.В.Лейбниц идеясы XVIII ғасырда Ресейде қолжазба және баспа түрінде жарық көрген «Отче наш» мәтінінің аудармасы бойынша жасалған салыстырмалы сөздіктердің құрастырылуына негіз болады. Осылайша Г.В.Либниц өзінің идеялары мен қажырлы еңбегі арқылы көп ұлтты Ресей тілдеріне деген ғылыми қызығушылықты оятып, шығыстағы аз халықтардың тілдері бойынша лингвистикалық материалдарды жинақтау бағдарламасын айқындап береді, тіл арқылы халық тарихын бағамдауға болатыны туралы көзқарастың орнығуына үлес қосады¹.

Г.В.Либниц Ресейдегі «түземдіктер» (жергілікті жұрттардың) тілдерін топтастыруға талпыныс жасайды. Оның 1708 жылы Убрихқа жазған хатындағы: «Мен Скифияда кең таралған 3 тілді білемін: 1) орыстар, словактар, поляктар, богемдер (яғни, чехтар) сөйлейтін сармат тілі; 2) түріктер, қалмактар, моңғолдар сөйлейтін татар тілі; 3) лапондар, финлянддықтар, венгрлер қолданатын фин тілі. ... Самодий, мордва, черкес және черемис, сібір тілдерін қай топқа жатқызырымды білмеймін» -деп келетін сөздерін келтіре отырып, Д.М.Насилов Г.В.Либництің алтай тілдері туралы көзқарасын бағамдау үшін сол кездердегі терминологияға көңіл аударудың қажеттігін айтады.

XVIII ғасырда «татар» термині түркі, моңғол және басқа да «шығыс» тілдерін атау үшін қолданылды. Демек Г.В.Либниц «татар тілдері» деп түрік және өзге де түркі тілдерін, «моңғол тілдері» деп қалмақ және басқа да моңғол тілдерін атады. Басқаша айтқанда Г.В.Либниц қолданған «татар» терминінің мазмұны қазіргі «алтай тілдері» деген терминге біршама жақын келеді. Ал XVIII ғасырда еуропа жұртшылығы қазіргі түріктерді «османдықтар» деп атағанын ескерсек, Г.В.Либниц қолданған «түрік» терминін «түркі халықтарының тілі» деп түсінуге болады. Сонымен қатар Г.В.Либниц «Codex Sumanicus» ескерткіші тілінің негізін алғашқылардың бірі болып «татар» тіліне жататын «куман тілінің үлгісі» деп дұрыс анықтады.

¹ Насилов Д.М. Из истории алтаистики // Советская тюркология. - Баку, 1977. № 3. - С.77-93

моңғолдарды, тұңғыстарды, «мансурларды» (яғни маньчжурларды), «танғұттарды» (яғни қалмақтар мен моңғолдармен діні жағынан бірдей тибеттіктерді), төртінші топқа – камчадалдарды, ламуттарды, коряктарды, юкагирлерді жатқызады. Д.Г.Мессершмидт Сібірді мекендейтін халықтар туралы мәліметтерді өте ертедегі авторлардан іздестіреді¹.

Орталық Азия мен Сібір өлкесіндегі түркі және моңғол тілдерін зерттеуде XVIII ғасырдағы лингвистикалық тұрғыдан аса маңызды еңбектер қатарына Ф.И.Страленбергтің неміс тілінде жарық көрген «Ұлы Татария және Сібір патшалығы жөнінде алдын-ала мәлімет» («Предварительное сообщение о Великой Татарии и Сибирском царстве». 1726 г.) және «Еуропа және Азияның солтүстік және шығыс бөліктерінің тарихи-географиялық сипаты»² атты әйгілі еңбектері жатады. Ф.И.Страленбергтің «Еуропа және Азияның солтүстік және шығыс бөлігі...» еңбегі 1738 жылы Лондонда ағылшын тілінде, 1757 жылы Амстердамда француз тілінде, 1780 жылы испан тілінде жарық көреді. Ф.И.Страленберг (еңбегінің Еуропада кеңінен танылуы мен әр тілде таралуының себебін Ресейдің Солтүстік соғыста жеңіске жетуіне байланысты оған деген еуропалықтардың қызығушылығының артуымен түсіндіруге болады. Ф.И.Страленберг еңбегінің қысқартылған нұсқасы 1738 жылы орыс тілінде Самарада (В.Н.Татищевтің өкімімен),³ кейіннен 1797 жылы Санкт-Петербуркте «Историческое и географическое описание полуночно-восточной части Европы и Азии» деген атпен жарық көрді⁴.

Ф.И. Страленберг Шығыс Еуропа мен Солтүстік Азияны сол кездегі Батыс Еуропада орныққан түсінік бойынша тек «татарлар» ғана емес, сонымен қатар басқа да халықтардың мекендейтінін анықтады және оларды 6 топқа біріктірді:

¹ Насилов Д.М. Алтаистика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. Изд. «Наука». Глав. ред. восточ. лит. -М., 1981. - С. 150-156.

² Der Nord und Östlich Theilvon Europa und Asia, von Philipp von Strahlenberg,- Stockholm, 1730

³ Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. -Л., 1972. - С.49.

⁴ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг: Его работы по исследованию Сибири. - М.; -Л., 1966. - С.88-90.

Ф.И.Страленбергтің жоғарыдағы тілдер мен халықтарды 6 топқа жіктеп, алғаш рет осы тілдер арасындағы типологиялық ұқсастықтарды көрсетеді. Ф.И.Страленбергтің бұл классификациясы орал және алтай тілдерін топтастырудағы ең алғашқы бастама-тәжірибе болды. Бұл классификацияның негізінде кейіннен орал-алтай тіл бірлестігі туралы теория пайда болды. Ф.И.Страленберг тіл зерттеушісі емес еді. Сондықтан оның еңбегінде толық аяқталған лингвистикалық концепциялар, әсіресе түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің туыстастығын меңзейтін «алтаистикалық» постулат орын алмады.

1724 жылы Санкт-Петербургте Ресей ғылым академиясының құрылуы Ресейдің шығыс аймақтарын зерттеу ісін жеделдетіп, ірі –ірі ғылыми экспедициялардың жасақталуына жағдай тудырды. Ресей империясы құрамындағы халықтар бойынша лингвистикалық материалдар жинақтау «академиялық» экспедицияларға қосымша міндет ретінде тапсырылды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінде 285 сөздің 149 «азиат» тілдерінде баламасы берілген «Барлық тілдер мен сөйленістердің салыстырмалы сөздіктері» («Сравнительные словари всех языков и наречий», СПб., 1787) жарық көрді. Г.Л.Х.Бакмейстер бастаған энтузиасттердің көмегімен жинақталған сөздіктің материалдарын II Екатерина патшаның қолдауымен энциклопедист-ғалым П.С.Паллас (1741-1811) өңдейді. Сөздікте алтай тілдерінен 20 шақты түркі тілдері мен диалектілері, тұңғыс-маньчжур тілдерінен – эвенкі тілінің 7 диалектісі, эвен тілінің 2 диалектісі, сонымен қатар маньчжур тілі, моңғол тілдерінен – моңғол тілі, қалмақ және бурят тілдері көрініс тапты. 1790-1791 жылдары аздаған өзгертулер мен толықтырулар енгізілген Сөздіктің екінші басылымы жарық көрді.

Сонымен, XVIII ғасыр соңында алтай тілдері бойынша негізінен лексикалық материалдар жинақталды және олардың басым көпшілігі түркі тілдерінің үлесіне тиеді. XVIII ғ. соңы XIX ғ. басында бұрындары жарық көрген түрік тілінің грамматикаларынан басқа да чуваш (1769), татар (1778, 1801) сияқты түркі тілдері бойынша грамматикалар пайда болды. Моңғол тілдерінен қалмақ тіліне қатысты бірқатар вокабулярлар жарық көрді. Тұңғыс-маньчжур тілдерінен

мүмкін екені» туралы жекелеген пікірлерді «ғылымға дейінгі» интуитивтік жорамалдар деп санауға болады.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Р.Раск, Ф.Бопп, Я.Грим, А.Х.Востоков және олардың ізбасарларының іргелі зерттеулерінің жарық көруі үнді-еуропа семьясы құрамындағы тілдерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің әдіс-тәсілдерін орнықтырып, мақсат-міндеттерін анықтауға жол ашты. Үнді-еуропа компаративистикасында салыстырмалы-тарихи зерттеулердің бағыт-бағдарының айқындалуы лингвистика ғылымына ендігі жерде әр түрлі тілдер мен тілдік макротоптар арасындағы туыстық қатынасты айқындауды, белгілі бір тілдің нақты бір тілдік топ немесе тіл бірлестігі құрамына ену-енбеуін фактологиялық материалдар негізінде дәлелдеуді, тілдердің грамматикалық құрылысы мен лексикасын тарихи тұрғыдан тереңдеп зерттеуді міндеттеді.

XIX ғасыр басында салыстырмалы-тарихи әдісті саналы түрде түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және фин-угор тілдерін салыстыра зерттеуге қолдану кең өріс ала бастады. Соның негізінде түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және фин-угор тілдері бір тілдік макротопқа — орал-алтай семьясына топтастырылып, олардың арасындағы туыстық байланысты салыстырмалы-тарихи тұрғыдан өзектеуге мүмкіндік туды.

§ 4. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: *орал-алтай теориясы*

XIX ғ. бірінші жартысында түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша негізінен лексикалық материал жинақталып, ғылыми айналымға түсе бастады. Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің фин-угор және самодий тілдерімен генетикалық туыстығы мәселесі ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып, «Орал-алтай гипотезасы» жария етілді. Орал-алтай тіл бірлестігінің құрамына палеоазиат және басқа жүйеге жататын тілдерді енгізіп, оның шет-шекарасын кеңейтуге талпыныс жасаған зерттеулер жарық көре бастады. Осылайша салыстырмалы-тарихи тіл білімінің жеке саласы — орал-алтаистиканың тұғыры қаланды.

Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдық ортақтығына негізделген алтайлық көзқарастың негізін қалаушылар ретінде әдетте Орал және Сібірдің бірқатар тілдерін скиф тобына біріктірген Р.Раскіні (1787-1832), сол тілдерді «татар тілдері» тобына топтастырған Ф.И. Страленберг пен Ж.П. Абель-Ремюзаны (1788-1832) атайды.

Алтай тілдерінің ортақтығы жайлы көзқарастардың қалыптасуында француз ориенталисті Ж.П.Абель-Ремюзаның 1820 жылы Париж қаласында шыққан «Татар тілдері жайлы зерттеулер...» атты еңбегінің әсер-ықпалы айрықша болды. Ол түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сонымен қатар тибет және басқа да шығыс тілдерін атау үшін сол уақытта қалыптасқан жалпы термин «татар тілдерін» емес, «тартар тілдері» формасын таңдап алады.

Ж.П. Абель-Ремюза өзіне таныс шығыс-түркі немесе ұйғыр, моңғол, маньчжур, тибет тілдері бойынша тарихи және лингвистикалық материалдарды жалпылауға, сондай-ақ ұйғыр, моңғол, маньчжур, тибеттердің жазу жүйелерін бір-бірімен және басқа да шығыс жазбалармен салғастыруға талпынады. Ол алғашқы үш графикалық жүйелердің түпнегізі Орталық Азияға несториан миссионерлері арқылы келген сириялық жазба деген қорытындыға келеді. Негізінен аталған халықтардың тарихы мен жазу тарихын сипаттаған Ж.П.Абель-Ремюзаның еңбегі таза лингвистикалық зерттеу емес еді. Жеті бөлімнен тұратын бұл еңбекте мынадай мәселелер қарастырылады: «Жалпы тартарлар және олардың әр түрлі атауларының шығу тегі»; «Сиро-тартар әліпбиі»; «Өткен замандарда тартарлар қолданған кейбір жазулар»; «Маньчжур тілінің орфография, грамматика, этимологиясы»; «Моңғол тілі және оның диалектілері туралы»; «Ұйғыр деп аталатын шығыс түркілер» (көне ұйғырлар, себебі, Ж.П.Абель-Ремюза Парижде сақтаулы «Бақтияр-наме», «Мирадж-наме» көне ұйғыр ескерткіштерін қолданған); «Тибеттіктердің тілі».¹

Шығыс түркілер, моңғол, маньчжурлар арасындағы туыстық байланыс мәселесінде Ж.П.Абель-Ремюза тілдер туыстығының көрсеткіші ретінде ең маңызды және қажет түсініктерді білдіретін

¹ *Abel-Rémusat. Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur differents point de la grammaire et la des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetains*7-Paris, 1820.T.I

(туыстық қарым-қатынасты білдіретін сөздер, азық-түлік, табиғат құбылыстары атаулары т.б.) сөздер мен түбірлерде ортақтықтың болуы шарт деп білді. Аталған тілдерде мұндай атаулардың көбісі сәйкес келмегендіктен, ол тілдердің грамматикаларын салыстырып, Ж.П.Абель-Ремюза олардың туыстастығы грамматикалық белгілердің аналогиясында, яғни «логикалық»(грамматикалық формалардың құрылуының логикасы) туыстықта деп білді. Осының негізінде ғалым шығыс түркілердің, моңғолдар мен маньчжурлардың тілдеріне ортақ кейбір белгілерді анықтады: аглютинация, түбірдің тұрақтылығы, морфемалардың жалғануындағы реттілік, етістіктің жіктелуінің ерекшелігі, сөйлемдегі баяндауыштың орны, анықталушы мен анықтауыштың өзара орналасу реті және т.б. Бұл алтай тілдерінің типологиялық ұқсастығын меңзеген алғашқы пікірлердің бірі еді.

Ж.П.Абель-Ремюза шығыс-түркі, моңғол, маньчжур тілдеріне тән ортақ сөздерге де назар аударады. Ортақ сөздердің сауда, мәдениет, дін т.б. салаларына байланысты ұғымдарды білдіретін екіншілік атамдар екенін байқаған ғалым, «бұл сөздер бір тілден екінші тілге әр түрлі қарым-қатынастар (соғыстар, саяси байланыстар, сауда қарым-қатынасы, дін т.б.) барысында ауысқан» деген ойға келеді және шығыс түркі, моңғол, маньчжур және тибет тілдерінің туыстастығы туралы пікірді теріске шығарады. Ж.П.Абель-Ремюзаның еңбегінде тілдерді салғастыра зерттеудің арнайы әдістемесі орын алмаса да, қарастырылған тілдерді типологиялық ұқсастық пен бір-біріне ауысқан сөздер қатары біріктіретінін зерттеуші дұрыс аңғарады¹.

1823 жылы Парижде неміс шығыстанушысы Г.Ю.Клапроттың (1783-1835) «Көптілді Азия»² атты И.Хр. Аделунгтың «Митридатты» дәстүрін жалғастырған еңбегі жарық көрді. Оның И. Хр. Аделунгтың анықтағышынан айырмашылығы – шығыс тілдері бойынша қолданылған эмпирикалық материалдың сапалық деңгейінің жоғары болуында еді. Кітапқа қосымша ретінде берілген салғастырмалы кестелерде Г.Ю.Клапрот әр бір тілді азиаттық және азиаттық емес әр түрлі тілдермен, сондай-ақ жақын туыстықты нақтылау үшін

¹ Насилов Д.М. Из истории алтаистики // Сов. Тюркология. – Баку, 1977. - № 3. – С. 78-79.

² Klapproth J. Asia Polyglotta. Paris, 1823; 2-е изд. – Paris, 1831 + Sprachatlas.

туыстас тілдермен салыстырады. Г.Ю.Клапрот барлық моңғол диалектілері мен түркі, тұңғыс тілдері арасында сөздердің түбірлері және грамматикалық құрылым жағынан көптеген ортақтық бар екенін байқады. Бұған қарап ғалым «өте ертеден бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болған үш тіл өзара араласып кетуі әбден мүмкін» деген қорытындыға келеді. Демек, Г.Ю.Клапроттың сәуегейлікпен айтылған пікірі қазіргі алтаистикадағы басты концепциясының бірі – түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері аралық қарым-қатынас, олардың бір-біріне әсер-ықпалы туралы теорияға сай келеді.¹

Ф.И. Страленбергтің атақты еңбегінің жарық көргеніне бір ғасырдан астам уақыт өткен соң орал-алтай және Еуропа мен Азияның басқа да халықтарының туыстығы мәселесін дат ғалымы Р. Раск көтерді. Ол «скиф» тілдері тобына Ф.И.Страленберг атаған «татар» тілдерін ғана емес, сонымен қатар фин-угор, самодий, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерін, сондай-ақ гренландықтардың, палеоазиаттықтардың, Кавказ халқының, Батыс Еуропаның субстрат тілдерін де біріктірді. Р.Раск Санкт-Петербуртта болған кезінде жазған «Фин тілдік тобы» туралы трактатында фин-угор тілдерін чуваш, кавказ және т.б. тілдермен қоса, дәстүр бойынша «скиф» тілдеріне жатқызады, «Көне скандинавиялық немесе исландиялық тілдердің азияттық тілдермен байланысы жайлы зерттеулерінде» түрік және маньчжур тілдеріне назар аударады. Р.Раск «грамматикалық құрылымдағы ортақтықтар негізінде, яғни тілдің агглютинативті сипатына қарап, Азияның бірқатар тілдерін бір топқа біріктіруге болады» деп санайды.²

Еуропа мен Сібірдің солтүстік-шығыс бөліктерінде кездесетін типологиялық ұқсас көптеген тілдердің әу баста шыққан жері «атажұрты», «төл отаны» — Алтай деп жорамалдаған М. А. Кастрен және В. Шотт зерттеулері негізінде ХІХ ғасырдың ортасында «Алтай» термині ғылыми айналымға түсіп, алтай тобы тілдерін орал-алтай теориясы шеңберінде салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу ісі жолға қойылды.

¹ Насилов Д.М. Из истории алтаистики //Советская тюркология. – Баку, 1977. № 3. – С. 77-78

² Насилов Д.М. Из истории алтаистики //Советская тюркология.-Баку, 1977. № 3. - С.77

Орал және алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы идеяны жақтаған алғашқы ғалымдардың бірі – Берлин университетінің профессоры В. Шотт (1802-1889) болды. Ол өзінің «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі»¹ еңбегінде чуд және татар (яғни орал-алтай) тілдерінің классификациясын беріп, орал, түркі, моңғол, тұңғыс тілдеріндегі лексикалық және грамматикалық сәйкестіктерді көрсетеді. Сол замандағы ғалымдар сияқты В.Шотт та «татар» тілдеріне түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерін жатқызды және бұл тілдерді «Орталық Азия тілдері» (Hochasiatischen) деп атады. Ол маньчжур тіліне көп көңіл бөлді. В. Шотт аталған еңбегінде Орталық Азия тілдеріндегі материалдық жақындықтың мәнін ашқысы келді және грамматикалық формалар осы тілдердің тектік негізін (генуинность) дәйектей алады деп санады.

Ж.П.Абель-Ремюза «аналогиялық» немесе «логикалық» (бұл терминдер тілдердің типологиялық ұқсастығын білдіреді) деп атаған «тілдердің рухани туыстастығы» мен лексикалық және грамматикалық ортақтыққа негізделетін «генетикалық туыстықтың» ара жігін В.Шотт айыра білді.

В.Шотт өз зерттеулерінде басты ұғымдарды білдіретін сөздердің татар және чуд тілдері арасында сәйкес келмеуі олардың туыстық байланысын жоққа шығара алмайтынын, тіптен үнді-еуропа және семит топтарының ішіндегі өте жақын туыстықтағы тілдерде де адам дене мүшесі атаулары, ас-тағам атаулары, табиғат құбылыстары атаулары әр түрлі болып келетінін тілге тиек етті. Ол алтай тілдері арасында ұғымдарды емес, оларды білдіретін сөздерді салыстыру керек деп білді. Мұнда сөз мағынасының фонетикалық тұрпатындағы жылжымалық пен мағынадағы динамиканы ескере отырып, түбірге айрықша мән беру керектігін айтты. «Егер сөздің сыртқы тұрпаты мен мағынасы бір тілде заңды түрде көрініс беріп, келесі тілде ол сөздің шеңбері тұйықталса, немесе сол тілдің заңдылықтарына бағынбай тұрса, мұндай сөз біріншіден екіншіге енген кірме сөз болуы мүмкін. Сондай-ақ екі тілге ортақ түбір кездескен жағдайда, сол түбірдің қандай-да бір туынды формасы бұл екі тілдің бірінде ғана болуы мүмкін» - деп В.Шотт «алтайлық» тілдердегі кірмелікті

¹ Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen.-Berlin, 1836.

анықтаудың критерийлерін алғаш рет ұсынды. Бұл тұжырымдаманы дәйектеу үшін В.Шотт түркі және моңғол тілдеріне ортақ *elci* (жалп. түрк. *elci*, қаз. *elši*, ортағ. моңғ. *elči*, халх.-моңғ. *elč*.) сөзін алады және моңғол тілінде екі тілге ортақ **el* ~ **elĕ* ‘тайпалар одағы’ түбірі бар екенін айтады (Сал: жазба моңғ. *ilege-*, халх.-моңғ. *ilgē-*, бур. *el’ge-* ‘жіберу’, ‘бағыттау’). Алғаш рет алтай тілдері тобындағы чуваш тілінің орнын, сондай-ақ алтай семьясына тән *r* ~ *z* және *l* ~ *š*, түрк. *j-* ~ моңғ. *n-* дыбыстық сәйкестіктерін (түрк. *jaš* ~ моңғ. *naşun*; түрк. *jaz* ~ моңғ. *nar* (*an*); түрк. *japraq* ~ моңғ. *nawč*), кейіннен көптеген тілдерде *-z* / *-s* ~ *-t* / *-d* ~ *-k* дыбыстарына алмасқан жалпыалтайлық көптіктің **r*- көрсеткішін анықтау да В.Шотт үлесіне тиеді.

В. Шотт алтай тілдерінің жеке топтары арасында туыстық қатынас сол кезде белгілі болған «үндігерман» (қазіргі терминологияда үнді-еуропалық) тілдері арасындағы байланысқа қарағанда біршама алыстау болып келеді деп білді. Сонымен қатар зерттеуші түркі, моңғол, тұңғыс тілдері тарихи ретроспективада өте ерте заманда Орталық Азияда жойылып кеткен қандай да бір тектілге (ғалым оны «hochasiatische Ursprache») барып саюы мүмкін екенін айтты. Басқаша айтқанда В. Шотт алтай тілдерінің генетикалық туыстығын манифестициялаған алғашқы ориенталисттердің бірі болды. Ол түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріаралық материалдық ортақтық олардың өзара қарым-қатынастарының ұзақ уақытқа созылуының нәтижесінде пайда болған деген болжамға үзілді-кесілді қарсы шықты. Алтай тілдері арасында ұзақ мерзімге созылған қарым-қатынас туралы туралы ол: «мұндай жағдайлар бұрындары туыс болмаған тілдердің туыс тілдерге айналуына себепкер болуы мүмкін емес» деп жазды¹.

Фин-угор тілдерін тереңдеп зерттей отырып, В.Шотт алтай тіл бірлестігінің шекарасын туыстас фин-угор тілдері арқылы кеңейту қажет деген қорытындыға келеді. Ол «түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынастарын сөз еткенде, сырт көзге бірден шалынатын қарапайым аналогияны немесе кірме сөздерді емес, дыбыстық жүйелердің, түбір мен грамматикалық формалардың шынайы туыстығын қарастыру қажет... Осы орайда

¹ Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen.-Berlin, 1836. - P. 20.

фин тілдері орал-алтай тілдерінің идеалы ретінде танылуы тиіс» - деп жазады.¹

В. Шотт орал-алтай тіл бірлестігі туралы түсінік пен негізгі қағидаттарды «Алтай немесе фин-татар тілдері семьясы туралы»² еңбегінде сөз етеді. Мұнда ол бұрындары орал-алтай тілдеріне қатысты чуд және татар тілдері деп қолданған терминдерін «алтай тілдері», «алтай тілдері семьясы» терминдерімен алмастырады. Жалпы фонетикалық сипатта жазылған бұл еңбекті орал-алтай тілдерінің алғашқы салыстырмалы фонетикасы деп атауға болады. Кіріспе бөлімінің біршама бөлігі «фин» (яғни фин-угор), «татар» (яғни «алтай») тілдеріне жалпы сипаттамалар беруге арналады. Мұнда нақты бір тілдер бойынша пайдаланылған материалдардың көлемі мен тілдер саны олардың сол кездегі зерттелу деңгейіне тікелей байланысты болды. Осы еңбегінде В. Шотт орал-алтай тілдерінің лексикасын тибет, қытай, жапон және бірқатар үнді-еуропа тілдеріндегі сөздермен салғастырады. Мұндай алыс тілдераралық салғастырулар В. Шоттың орал-алтай тілдері бойынша басқа да салыстырмалы-тарихи зерттеулерінде көптеп кездеседі.³

В.Шотт «Алтайлық штудиялар» (*Altäische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*) деген атпен бір топтамаға біріктірген бес мақаласы Берлин академиясы тарапынан жарық көрген еңбектерде он екі жыл бойы жарияланды (Schott, 1859 (1860); 1861; 1866 (1867); 1869 (1870); 1871(1872)). Бұл топтамаға енген мақалаларында В.Шотт септік жалғаулары, есімдіктің разрядтары, тәуелдік тұлғалары, жіктіктің жаққа қатысты қосымшалары, диминутивтік тұлғалар т.б грамматикалық формаларды сол кездегі өзіне белгілі орал-алтай тілдері бойынша салғастырады. Мұнда сөздердің нақты бір семантикалық тобы шеңберіндегі түбірлік салғастыруларға айрықша ден қойып, соның негізінде салыстырылушы тілдерде басты, негізгі мағына арқалайтын дыбыстық кешен-

¹ Schott W., 1849. Über das Altäische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht / *Preussische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abhandlungen 1847.* - Berlin. 1847. - P. 463-464.

² Schott W. Über das Altäische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht / *Preussische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abhandlungen 1847.* - Berlin. 1847; P. 281-427; жеке түптемесі: Schott W. Über das altäische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht. - Berlin- 1849..

³ Schott, W., *Altäische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*, Berlin 1860

Орал-алтай гипотезасы бастапқыда зерттелуші тілдердің типологиялық ортақ белгілеріне негізделсе, В.Шотт өзінің қорытынды пікірлерін орал және алтай тілдерінің морфологиялық құрылым-құрылысын ескере отырып, лексикалық сәйкестіктер негізінде жазады. Орал және алтай тілдерін, өзінің қолданған терминологиясы бойынша айтқанда «чуд» және «татар» тілдерін салыстыра-салғастыра зерттеуде В.Шотт басқа тілдердің материалдарына жүгінді.

В.Шотт зерттеулерімен бір мезгілде эстон тілінің маманы Ф.Видеманның «Чуд халықтарының ежелгі территориясы мен олардың Орталық Азия халықтарымен тілдік туыстығы жайлы» деген¹ іргелі еңбегі жарияланды. Онда Ф.Видеман фин-угор (өзінің терминологиясы бойынша «чудтық») халықтарының Орталық Азияны мекендейтін алтайлық халықтармен тілдік тұрғыдан туыстас болып келетінін дәлелдеуге тырысты. Ф.И.Видеман «чуд» тілдері мен түркі, моңғол, маньчжур тілдерінің грамматикалық құрылымын салыстырудың арқылы олардың арасындағы «ежелгі және терең туыстықты» анықтауға ден қойды, орал-алтай тілдерін үнді-еуропа тілдерінен ерекшелеп, айырып тұратын бірқатар грамматикалық және фонетикалық сипаттағы ұқсастықтар мен ортақтықтарды көрсетті: дауыстылардың үндестігі, род грамматикалық категориясының жоқтығы, аффикстер мен көмекші сөздердің постпозициясы, есімдердің септелуі мен етістіктердің жіктелуіндегі біркелкілік, тәуелділік категориясының болуы және т.б.²

Орал-алтай тілдерінің «ежелгі туыстық байланысын» анықтау мәселесі Г.Кельгреннің (Чельгрен) «Орал-алтай тіл бірлестігіне байланысты фин тілінің басты ерекшелігі» (1847) атты зерттеуінде де көтерілді. Ж.П.Абель-Ремюзаның, Я.Шмидтің, В.Шоттың еңбектерімен жақсы таныс болған Г.Кельгрен фин тілінің «ішкі заңдылықтарын» венгр, түркі, моңғол, маньчжур тілдерімен салыстырып, олардың арасындағы «ежелгі туыстық байланысты» айқындауға талпынды. Г.Кельгрен салыстырылушы тілдердің ортақтығы: фоне-

¹ *Wiedermann F.* Über die frühen Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelehchasiens. – Reval, 1838.

² *Насилов Д.М.* Алтаистика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. - С. 80 - М., 1981.С. 150-156;

түркі тілдері арасында ұқсастықтардың бар екені анық байқалады. Ол ұқсастықтар жоғарыда аталған тілдерді бір семьяға біріктіруге негіз бола алу, алмауын тектеп тексеру – болашақтың ісі»¹ деп алтайлық тілдер арасындағы ұқсастықтар табиғатын тереңдеп зерттеудің қажеттігін алға тартады. Ол: «...мені аса қызықтыратын моңғолдар мен татарларды зерттеймін, мен аталған тілдер мен фин тілінің арасындағы туыстықты ғана емес, олардың самодий тілімен де туыстығын дәлелдегім келіп тұрады. Олардың туыстығы жайлы еш күмәнім жоқ, алайда, қонымды дәлел табу үшін, әрине, қажырлы еңбек пен уақыт қажет» деп орал-алтай теориясын жақтайтын көзқарасын ашық білдіреді². Фин халқының о баста мекен еткен жерін, «ата жұртын» Алтаймен байланыстырған ғалым: «фин тілі Алтай тауында тұратын немесе Алтай тауынан шыққан барлық халықтар тілімен азды-көпті туыстық қатынаста болып келеді. Біздің тіліміз (яғни, фин) самодий және түркі тілдеріне көбірек ұқсайды, алайда моңғол және тұңғыс тілдерімен де ұқсас тұстар молынан табылады. Тілдердің мұндай туыстығы финдердің Алтайда өмір сүргенін дәлелдейді»³ деп жазады.

М.А.Кастрен репрезентативті эмпирикалық материалды өңдеуге аса сақтықпен қарайды. Ол фин және алтай тілдерінің арасындағы шынайы туыстастық мәселесі бойынша зерттеулерді жалғастыру түркі және моңғол тілдерін жетік зерттеумен тікелей байланысты болатынына ерекше назар аударады: «...аралық тілдерді (түркі, тұңғыс) грамматикалық және лексикалық тұрғыдан терең зерттемей тұрып, зерттеу шеңберін кеңейту мүмкін емес. Ал біз болсақ, әлі күнге дейін фин тілінің сипатын, басты заңдылықтарын білмейміз, бұл жағдайда біз осы X тілін моңғол Z тілімен қалай салыстырамыз».⁴

М.А.Кастрен орал-алтай тілдері арасындағы ортақ белгілердің ең маңыздысы қатарына: алтай тілдерінің агглютинативтік сипатын; сөз

¹ *Castren, M.A. Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen, Kleinere Schriften, -St. Petersburg, 1862, - P. 152*

² *Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 274*

³ *Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 437*

⁴ *Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 291*

тілдермен салғастыру арқылы кеңейтуге де бірнеше рет талпыныс жасалды. Мәселен, кейбір зерттеулерде алтай (түркі және моңғол тілдері арасындағы) тілдері мен шумер тілі арасындағы туыстықтың бары да жорамалданатын болса,¹ Е.Д.Поливанов және Г.И.Рамстедт зерттеулерінде түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері корей және жапон тілдерімен салғастырылады.² Кейбір зерттеушілер алтай тілдерінің лексикасын, морфологиясын, синтаксисін Америкадағы үнді тайпаларының тілімен салғастырудың негізінде олардың арасында айтарлықтай ұқсастықтар бар екенін анықтайды. Мәселен, Б. Феррарио кечуа үнділерінің тілін түркі тілдерімен салғастырып, олардың арасындағы лексикалық және грамматика деңгейіндегі жақындықтың барын айтқан болса, Г.Демюзель еңбектерінің бірін түркі және америкалық үндістер тілдері арасындағы байланысқа мәселесі арнады. Ол түркі және кечуа тілдеріндегі дыбысталуы мен мағынасы ұқсас бірқатар тізімін сөздердің беріп, бірден алтыға дейінгі сан есімдердің гомогендігі жайлы пікір білдіреді. С.Викандер түркі тілдері мен майя тілінің арасында дыбысталуы мен мағынасы жағынан ұқсас болып келетін бірнеше сөздерді тапқанын жазады. Бұл сөздердің параллельдері моңғол, тұңғыс-маньчжур және т.б. Орталық Азия және Қиыр Шығыстың тілдерінен де табылатынын айта келе, С.Викандер майя тілі ертеректе алтай бірлестігінің құрамында болған деген қорытындыға келеді³.

Сонымен ХХ ғ. ортасына қарай орал-алтай тіл бірлестігінің шекарасы солтүстік-батысында Скандинавиядан оңтүстік-шығыста

¹ *Hommel F. Ethnologie und Géographie des alten Orients (Handbuch der ... III, 1, 1), Munchen, 1926.*

² *Поливанов Е.Д. К вопросу общетурецкой долготе гласных // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского гос.ун-та. – Ташкент, 1924. – № 6.; Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в общетурецком праязыке // Доклады АН СССР. – Сер. В. – М.; А., 1927. – № 7. – С. 151-153; Ramstedt G.J. A comparison of the Altaic languages with Japanese (1924) // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; 1928; Ramstedt G.J. The nominal postpositions in Korean // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1933, - Vol. 67. – P. 459-464. 1949; 1951; 1954*

³ *Ferrario B. Altaic Parentage of Some American Languages. - 1938; Dumezi G. Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc // Studia Linguistica. – 1954. – Vol. VIII. – № 1. – P. 1-15; Wicander S. Maya and Altaic. Is the Maya group of a language related to Altaic family? I // Ethnos. – 1967. – Vol. 32. – P. 141-148; II // Ethnos. – Stockholm, 1970. – Vol. 35. – P. 80-88; III // Orientalico Suescana. – Stockholm, 1970-1971. – Vol. 19-20. – P. 186-204; Ramstedt G. J. The nominal postpositions in Korean // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1933, - Vol. 67. – P. 459-464. Kalmükisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. (LSFU, 3).*

алтайлық тілдер әлеміне, соның ішінде түркі тілдеріне әсерін анықтауда біраз нәтижелерге қол жеткізіліп, «алтайлық атажұрттың» шығыс локализациясы теориясы пайда болды.¹ Бұл мәселе кейіннен венгр ғалымы Б.Мункачи зерттеулерінде² арғыалтай (праалтай) тілінің алдыңғы азиялық аймақтармен байланысы негізінде өзектелсе, осы аймақ ауқымында өте ерте кездерде жекелеген алтай тілдеріне енген көне лексика Х. Шёлдтің, кейіннен К.Г.Менгестің еңбектерінде қарастырылады³.

Орал және алтай тілдерінің арасындағы генетикалық байланыс мәселесімен айналысқан зерттеушілердің көбі бұл тілдердің әр топ ішіндегі туыстығын ғана емес, сонымен қатар орал (фин-угор, самодий) және алтай (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур) тілдері арасындағы өзара туыстастықты жақтады және оларды орал-алтай семьясына біріктіретін ортақ белгілер қатарына:

- фонетика саласында: 1) дауыстылар үндестігі немесе сингармонизм; 2) дауыссыздар ассимиляциясының ортақ заңдылықтары; 3) сөз негізіндегі ұяң дауыссыздардың тұрақтылығы; 4) сөз басында бір ғана дауыссыздың болуы немесе сөз басында және сөз аяғында бірнеше дауыссыздардың қатар келмеуі яғни тоғыспауы; 5) сингармониялық параллелизмдердің дифференцияланған лексикалық мағынада кездесуі; 6) сөз тіркестерінде екпіннің анықтауышқа түсуі;

- морфология саласында: 1) сөз түрлендіру мен сөзжасамда жұрнақтар агглютинациясының басым болуы; 2) демеуліктердің болуы; 3) артиклдердің жоқтығы; 4) грамматикалық род категориясының жоқтығы; 5) тәуелдік категориясының болуы; 6) салыстырмалы шырайдың жасалуында шығыс септікті конструкциялардың кездесуі; 7) басқа тілдерде «ие болу» етістігінің орнына жұмсалатын конструкцияларды тәуелділік конструкциясының алмастыруы; 8)

¹ Schmidt P. Der Lautwandel in mandschu und mongolischen // Peking Oriental Society Journal. – Peking, 1898. – Bd. 14.; Ramstedt G.J. Türkin kielen alkuperästä // Suomalainen Tiedekademia Esitemät ja pöytäkirjat. – Helsinki, 1935. –S. 73-80.

² Munkacsı B. Seelenglaube und Totenkult der Wogulen // Keleti Szemle. - Budapest, 1905. Bd. VI; Munkacsı B. Vogul nepkoltesi gyutemeny. II/2, 3. Istenek hosi enekei, regei es idezo igei. - Budapest, 1910-1921.1904.

³ Sköld H. Ein sumerisches Wandwort in Asien // JF. – 1926. – Bd. 43; Menges K.H. Zwei altesopotamische Lehrwörter im Altaischen // Urral-Altäische Jahrbücher. - Weisbaden, 1953. – Bd. XXV. – S. 299-304.

тәуелдік септіктің болуы; 9) жекеше және көпше түрдегі есімдерге бірдей аффикстердің жалғануы; 10) егістік формаларын жасайтын жұрнақтардың көптігі; 11) сұрақтың агглютинативті бөлігінің болуы (яғни, сұраулық демеуліктің орын алуы); 12) көптік идеясының жекеше түрпатта берілуі; 13) жіктеу есімдіктерінің сілтеу есімдіктерімен генетикалық байланысы; 14) белгісіздік немесе негізгі септіктің әр түрлі қызмет атқаруы.

- синтаксис саласында: 1) синтагманың анықтауыш және толықтауыш мүшелерінің анықталушы және толықтырылушы сөздердің алдында келуі; 2) анықталатын сан есімнің жекеше және көпшемен қиыспауы; 3) сұрақ конструкцияларында сұрау мәнді шылаулардың болуы; 4) бағыныңқылы сөйлемдердің орнына есімшелі және көсемшелі орамдарды қолдану; 5) табыс септігімен көмкерілген сөзге логикалық екпін түсіру; 6) материал мағынасын беретін зат есімдерді морфологиялық қосымшалармен көмкермей-ақ анықтауыш ретінде қолдану; 7) анықтауыш қызметінде жұмсалған сан есім мен сын есімнің өзгеріске түспеуі және т.б. атап көрсетеді. Орал-алтай тілдерінің көбіне ортақ бұл белгілер фин-угор, самодий, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және басқа да тілдердің типологиялық ұқсастығын дәйектеуге негіз бола алғанымен,¹ орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық туыстастықты дәлелдеу үшін жеткіліксіз болып саналады.

Оралтану-алтайтануд компаративтік пән ретінде әу бастан-ақ екі түрлі бағытта дамыды: бір жағынан орал-алтай гипотезасының ғылыми негізін дәйектеу, алтай (орал-алтай) тіл бірлестігінің шетшекарасын оның құрамындағы жекелеген тілдерді басқа жүйедегі корей, жапон, палеоазиат, юкагир, чукот (лауроветлан), эскимос, тіптен шумер және американ үнділерінің тілдерімен салғастыру арқылы кеңейту бағытындағы зерттеулер жарияланса, екінші жағынан орал-алтай гипотезасының ғылыми шынайылығына күмән келтірген зерттеулер де болды.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің қарқынды дамуына, тілдераралық және тілдік семьялар арасындағы туыстық байланысты айқындау мен дәлелдеудің алғы шарттары (критерий) мен әдіс-тә-

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – М.: Наука, 1981. - С. 30-31.

сiлдерiнiң жетiле тiсyiне, жаңа эмпирикалық материалдардың жинақталып, фактологиялық мәлiметтердiң қолданысқа енуiне, тiлдераралық типологиялық параллельдердiң анықталуына және бiршама жүйеленуiне байланысты, ХIХ ғасырдың соңғы ширегiнде тiлдердiң генетикалық байланысын аса ауқымды тiлдiк шеңбер аясында анықтауды көздеген зерттеулер, соның iшiнде, орал-алтай тiлдерiнiң генетикалық туыстастығы идеясын жақтаушы лингвистердiң көзқарастары сынға алына бастады. Бұған ХIХ ғасырдың 70-жылдарынан басталатын салыстырмалы-тарихи тiл бiлiмiнiң младограмматикалық кезеңi өкiлдерiнiң зерттеулерiнiң де әсер-ықпалы болды.

ХIХ ғасыр соңына қарай младограмматизм арнасында фонетиканы, морфологияның, сөзжасамның, синтаксистiң мәселелерiн тереңдете зерттеген Карл Бругман, Герман Остгоф, Бертольд Дельбрюк, Герман Пауль, Генрих Иоганн Хюбшман, Август Лескин, Фридрих Бехтель, Адальберг Беценбергер, Герман Коллиц, Иоганнес Шмид, Вильгельм Шульце, Карл Адольф Вернер, Хольгер Педерсен т.б. ғалымдардың көптеген еңбектерi жарық көрдi, көне және жаңа үндiеуропа тiлдерiнiң этимологиялық сөздiктерi пайда болды (Кристиан Корнелиус Уленбек, П. Хорн, В. Прельвиц, Эмиль Буазак, А. Вальде, Уитли Стокс, Альфред Хольдер, Гнут-Олоф Фальк и Альф Торп, Ф. Клуге, З. Файст, Эрих Бернекер, Александр Григорьевич Преображенский, Густав Майер). Жекелеген тiлдер мен тiлдiк топтардың (көне үндi-еуропа, иран, грек, латын, италий, кельт, герман, славян, балтық) салыстырмалы-тарихи грамматикалары, сондай-ақ көнегрек, иран, кельт, герман, италий диалектiлерiн сипаттаған iргелi зерттеулер пайда болды. Үндi-еуропа тiл бiлiмiнiң сапалық жаңа деңгейге көтерiлуi ХIХ ғасырдың екiншi жартысында фин-угор тiлдерiнiң компаративтiк тұрғыдан қарқынды зерттелуiне бiршама әсер еттi.

ХIХ ғасыр соңындағы алтай тiлдерiнiң зерттелу жағдайы туралы Ю.Немет былай дейдi: «Орал-алтай тiл семьясының орал бұтағы бағытындағы зерттеулер жылдар бойы ғылыми әдiстердiң жетiлдiруiне сай жүргiзiлуде, ал алтай тiлдерi жайлы әдебиеттерде

түсіндіруге, орал тілдерінің үнді-еуропа тілдеріне және алтайлық тілдердің әрқайсысына қатысын айқындауға, ностратикалық тіл бірлестігі құрамын анықтауға бағытталған зерттеулерде қайта-қайта жаңғырып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

XX ғасырдың алғашқы жартысында орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық туыстық байланыстың негізсіздігі туралы пікір классикалық алтаистиканың негізін қалаушы Г.И. Рамстедт зерттеулерінде ¹ айқын көрініс берсе, А. Соважо орал-алтай тілдері арасындағы туыстық байланыс тұрмақ, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур сияқты алтай тілдерінің ортақ бір негізден шыққаны туралы мәселенің басы ашылмағанын алға тартады.²

Д.Синор орал немесе фин-угор тілдеріне алтай тілдері арасынан тек түркі тілдерінің туыстық қатысы болуы мүмкін екенін айтса³, Б.Коллиндер орал тілдерін үнді-еуропа тілдерімен жақындастыруға ұмтылады⁴. Ю.Немет, М.Рясянен және басқа ғалымдар өз зерттеулерінде орал және алтай тілдеріне ортақ 300-дей лексикалық сәйкестіктерді келтіріп⁵, олардың көбісі орал және алтай тілдерінің ежелгі, тым ерте дәуірлердегі қарым-қатынасы барысында бірінен-біріне енген өзара кірмелер немесе орал-алтай тілдері тобына басқа жүйедегі тілдерден енген кірме сөздер, кей жағдайда, осы тілдердің өте алыс туыстық қатынасын меңзейтін архаикалық элементтер, я болмаса кездейсоқ сәйкестіктер екенін анықтайды.

Қазіргі таңда үнді-еуропалық, оралдық, алтайлық, дравидтік, картвелдік, афразиялық сияқты алты тектіл арасындағы генети-

¹ *Ramstedt G.J. Über den Ursprung der türkischen Sprache // Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. – Helsinki, 1935. – S. C. 91.*

² *Sauvageot A. Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. - Paris, 1930. -P. 142.*

³ *Sinor D. Le problem de la parente ouralo—altaïques // Revue de Geographie Humaine et d’Ethnographie. – Paris, 1948. – Vol. 1. - № 1. – P. 68-69*

⁴ *Collinder B. Zur indo-uralischen Frage // Språkvetenskapliga sällskapetets I Uppsala förhandlingar. Uppsala Universitets Årsskrift. - Uppsala, 1954. – Bd. 10.*

⁵ *Németh J. Az urali es a török nyelvek ösi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenyek. – Budapest, 1928-1930. – 47 köt. – Sz. 1. – 62-84; Räsänen M. Uralaltaische Forschungen, I: Die uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und der Archäologie // Ural-Altäische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Bd. XXV. – Hf. 1-2. – S, 19-27; Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков.- М., 1955. – 220 стр.; Рясянен М. Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкознания. – М., 1968. - № 1. – С. 43-49.*

калық ортақтықты айқындауға, олардың әрқайсысының глоттохронологиялық ыдырау мерзімдерін тоқтатуға, макросемьялар арасындағы алыс туыстық қатыстылықтың көрсеткіштерін нақтылауға, сондай-ақ ностратикалық макротілдік құрылымның шығыс бұтағын құрайтын алтай, орал және дравид тілдерінің тектілдік негіз деңгейіндегі өзара туыстастығын қалпына келтіруге т.б. мәселелерге байланысты «орал-алтай гипотезасы» «ностратикалық тіл бірлестігі» контекстінде қайта жаңғыруда¹.

§ 5. Алтайстиканың қалыптасу, даму кезеңдері:

XX ғ. бірінші жартысындағы дәстүрлі (ортодоксалдық) алтаистикалық кезең

Алтай тілдерін (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур) салыстырмалы-тарихи зерттеу алтаистиканың орал-алтай тіл білімінен бөлініп, жеке дара даму жолына түсіп, дербес ғылыми пәнге айналған тұстан басталады.

XX ғ. басында Й.Буденц, А.Алквист, В.Банг, О.Доннер, А.Боллнер, Б.Коллиндер т.б. белгілі фин-угортанушы ғалымдардың іргелі зерттеулерінің нәтижесінде салыстырмалы фин-угортану өзінің даму деңгейі жағынан үнді-еуропа тіл біліміне жақын келді. Ал алтаистика салыстырмалы-тарихи тіл білімінің саласы ретінде қалыптасуы үшін «алтай гипотезасы» аталған ғылыми жорамалға сәйкес түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара туыстық байланысы мәселесі белгілі бір эмпирикалық материалға, нақты лингвистикалық әдістемеге және лингвистикалық ұғым-түсініктерге негізделуі, теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттелуі және фактологиялық материалдар негізінде дәйектелуі қажет болды. Сондықтан алтай тілдерінің өзара байланысын, қарым-қатынасын егжей-тегжейлі зерттеу, ол үшін, ең алдымен, осы тілдерге ортақ нақты фонетикалық заңдылықтар мен сәйкестіктерді анықтау мәселесі басты мақсат ретінде зерттеудің күн тәртібіне қойылды.

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник Российской Академии Наук. - М., 1985. № 2. - С. 55-66

Алтаистикадың дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде ол мақсаттың орындалуы да мүмкін емес еді. Себебі алтай тіл бірлестігінің негізгі үш тілдік топтарынан тек түркі тілдері бойынша ғана азды-көпті лингвистикалық материал жинақталған еді де, моңғолтану бойынша тек моңғол жазба тілі жайлы мәліметтер болмаса, жалпы моңғол сөйленістері, яғни «тірі тілдер» мүлдем зерттелмеген еді. Ал тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша материал тіптен «жоқтың қасы» бодды. Сондықтан XIX ғасырда Ресейдегі шығыстанушылар нақты тілдер мен жазба ескерткіштерді зерттеуге бет бұрды да арнайы алтаистикалық зерттеулер жүргізілмеді. Алтайтанымдық мәселелер ара-кідік жалпылама сөз болғаны болмаса, орал-алтай тілдерін арнайы салыстыру ісіне көңіл бөлінбеді. Ресей түркітанушылары түркі және моңғол тілдерінің алтай (немесе орал-алтай) семьясына жататынын мойындап, өздерінің практикалық жұмыстарында аталған тілдердің материалдарын салғастыруға жиі жүгініп отырғанымен, бұл мәселемен нақты айналыспады. Мұны Қазан университетінің шығыс бөлімі студенттеріне оқылған Н.И.Ильминский дәрістерінен байқауға болады. «Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка» деп аталатын курсыңда Н.И.Ильминский: «түрік-татар тілдері (яғни, түркі тілдері)» құрамына маньчжур, моңғол, фин тілдері кіретін орал-алтай семьясына жатады... бірақ ертеден-ақ орал-алтай семьясы тілдері көптеген тарамдарға бөлініп кетті ...»¹ деп жазады. Н.И.Ильминский сол кездегі «түркітанудың жақын таңдағы міндеті – салғастырулар мен классификацияларды бастауға арқау етілетін жекелеген түркі сөйленістерін монографиялық тұрғыдан сипаттау және жинақталған фактологиялық материалды түбегейлі өңдеу»² деп көрсетті.

XIX-XX ғасырлар тоғысында алтаистикалық зерттеулердің қарқынды дамуына қажет алғышарттар қалыптаса бастайды. Түркі руникалық ескерткіштерінің табылуы мен оқылуы, ұйғыр жазбаларының белгілі болуы, түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикаларының жасалуы (О.Н.Бетлинг, В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов), бұрындары белгісіз тілдер мен диалектілердің ашылуы мен сипатталуы нәтижесінде түркі тілдері бойынша мол эмпирикалық

¹ Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. - Казань, 1861. - С.3.

² Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. - Казань, 1861. - С.20-21

материалдық қор жинақталады. Фин-угор және үнді-еуропа тілдері материалдары негізінде салыстырмалы-тарихи зерттеулер теория саласында айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізеді. Бұл алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарқынды зерттелуіне оң әсер етеді.

XX ғ. алғашқы жартысында Г.Й.Рамстедттің алтай тілдерінің орал тілдерімен генетикалық байланысын теріске шығарып, алтай тіл бірлестігінің құрамын *түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур* тілдік топтарымен шектеп қана қоймай, оның шет-шекарасын корей және көне жапон тілдерімен кеңейткен «алтай гипотезасы» жайлы постулаты оның ізбасарлары Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов тәрізді көрнекті моңғолтанушы ғалымдар тарапынан қолдау тауып, ортодоксалдық алтаистиканың тұғыры қаланады.

Рамстедт-Поппенің «алтай гипотезасын» басты ұстанымға алған түркі тілдері бойынша М.Рясяненнің салыстырмалы грамматикасы¹, моңғол тілдері бойынша Б.Я.Владимирцовтың², Н.Поппенің³ салыстырмалы грамматикалары, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша В.И.Цинциустың салыстырмалы фонетикасы⁴ сияқты іргелі зерттеулер пайда болды. Бұл еңбектерден кейін Г.Й.Рамстедт пен Н.Поппенің жарты ғасыр бойына «алтай теориясы» негізінде жүргізілген зерттеулерінің қорытындысы іспетті еңбектері⁵ жарық көріп, дәстүрлі алтаистика ғылыми дамудың ең биігіне көтерілді.

¹ *Räsänen M. Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.* – Helsinki, 1949. (SO, XV). – 249 S.; 1957; *Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков.* М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 220 стр.

² *Владимирцов Б.Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам // Доклады АН СССР. Сер. В. – Л., 1929. – С. 287-288.*

³ *Poppe N.N. Khalkha-mongolische Grammatik, mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar.* - Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1951; *Poppe. N.N. A fragment of the Bodhicaryavatara from Olon Sume //HJAS, 17, N3-4, 1954; Poppe N.N. The Turkic loan words in Middle Mongolian// Central Asiatic Journal, 1955 vol.*

⁴ *Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков.* -Л., 1949.

⁵ *Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, 'Introduction to Altaic Linguistics', 2 volumes.* -Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1952—1957; *Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология/ пер с нем.- М., 1957; Poppe N.N. On some Altaic Loan Words in Hungaraian // American Studies in Uralic Linguistics. Uralic and Altaic Series, 1. – Bloomington, 1960. – P. 139-147; Poppe N.N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965. – Vol. XIV. – XIII + 212 p. (UAB, 14).*

Алтай тілдері бойынша салыстырмалы-тарихи зерттеулер орал-алтай тіл білімінің көрнекті өкілі Г.Винклердің еңбектерінде¹ біршама толық қамтылады, француз түркітанушысы Ж.Денидің «Түркі, моңғол және тұңғыс тілдері» атты еңбегінде² алтай тілдері және олардың басқа тілдерге қатысы жайлы жалпы мәлімет беріледі. Алайда Г.Й.Рамстедт, В.Л.Котвич, Н.Н.Поппе зерттеулері салыстырмалы-тарихи тіл білімінде алтай тілдерінің барлық деңгейлері мен аспектілерін қамтыған іргелі еңбектер болып қала береді.

Дәстүрлі алтаистиканың толыққанды ғылыми пән ретінде қалыптасуы атақты фин шығыстанушы ғалымы Г.Й.Рамстедттің есімімен байланысты (1873-1950). Алтаистикалық бағыттағы зерттеулерін Ургэ говорының моңғол жазба тіліне қатысы жайлы, Ауғанстандағы моғолдардың тілі туралы, сонымен қатар халха-моңғол, моңғол және қалмақ тілдеріне қатысты зерттеулерімен³ бастаған Г.Й.Рамстедт барлық ғұмырын алтай гипотезасының ғылыми-теориялық және методологиялық тұрғыдан негізделуі мен дамуына арнады. Тұңғысманьчжур тілдерінің материалдарына жүгіне отырып, түркі және моңғол тілдері аралық туыстық байланысты дәйектеуге, түркі-моңғолға ортақ негіз тілді-тектілі қайта жаңғыртуға бағытталған Г.Й.Рамстедт зерттеулері алтаистика ғана емес, түркітану, моңғолтану, тұңғыстану сияқты дербес ғылым салалары үшін де аса маңызды ғылыми зерттеулер болып саналады.

Сол кездегі түркітану саласының біршама жетістіктерге қол жеткізуі Г.Й. Рамстедттің түркі және моңғол тілдерін салыстыра зерттеуіне қолайлы жағдай тудырған еді. Мәселен, В.Томсен мен В.В.Радловтың орхон-енисей жазба ескерткіштерін ашуы көне түркі тілдері бойынша мол материалдың жинақталуына, ұйғыр жазбаларының табылуы мен оқылуы тарихи түркітанудың айрықша қарқынды дамуына қажет алғышарттарды қалыптастырды.

¹ *Winkler H.* Uralaltaische Völker und Sprachen. – Berlin, 1884; *Des Uralaltaische und seine Gruppen.* – Berlin, 1885; *Die altaische Völker- und Sprachenwelt.* – Leipzig-Berlin, 1921; *Die altaische Sprachen.* – Berlin, 1924.

² *Dény J.* Langues turques, langues mongols et langues tongouses // *Les langues du monde.* Par un group de linguists sous la direction de A. Meller et M. Cohen. – Paris, 1952. – P. 322-330.

³ *Ramstedt G.J.* Mongolica Beiträge zur Kenntnis der mongol Sprache in Afganstan.- JSFO, 1905; *Ramstedt G.J.* Das Schrifmongolische und die Urgamundart phonetisch vergleichen.-JSFOu, 1903b;

ол ойына қарама-қарсы пікірге келеді, яғни түркілік *z*, *ʃ* дыбыстары чуваш және моңғол тілдерінде сақталып қалған көне *r*, *l* дыбыстары дамуының нәтижесі деп көрсетеді.¹

Г.Й.Рамстедттің түркі-моңғол тілдік қарым-қатынасы саласындағы зерттеулері негізінен түркі және моңғол тілдеріне ортақ тектілді реконструкциялауға бағытталады. Осы тұрғыдан келгенде кейіннен «Рамстедт-Пельйо заңы» деп аталған Г.Й.Рамстедттің алтайлық қатаң еріндік (лабиал) *-р дыбысына арналған зерттеулерінің² моңғол тілімен чуваш, басқа да түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеуге бағытталған көптеген мақалаларының алтаистикадағы маңызы ерекше.

Ғылыми шығармашылығының соңғы жылдары Г.Й.Рамстедт алтай тіл бірлестігін құрайтын барлық тілдік топтардағы ұқсас бірліктерді компаративтік-контрастивтік тұрғыдан қарастырған өзінің және басқа да алтаист ғалымдардың зерттеулерінің басын қосып, алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи лексикологиясы бойынша «Қалмақша сөздік», алтай тілдеріаралық дыбыстық және тұлғалық сәйкестіктерге негізделген «Корей этимологиясы бойынша зерттеулер», алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасына арналған «Алтай тіл біліміне кіріспе» сияқты іргелі еңбектерін жариялайды³.

Г.Й.Рамстедттің алтай тілдерінің негізгі топтарының фонетикасы мен морфологиясының басты мәселелерін қамтитын «Алтай тіл біліміне кіріспесі» – алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи фонетикасы мен грамматикасы бойынша алғашқы толық сипаттағы зерттеу болып табылады. Автор бұл еңбегінде түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің, сондай-ақ корей тілінің, кей жағдайда жапон тілінің фонетикалық және морфологиялық дамуының ортақ заңдылықтарын айқындайды, соның негізінде алтайлық тек-

¹ *Ramstedt G.J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen // Journal de la Société Finno-Ougrienne, 1922—23, t. 38. 29.*

² *Pelliot P. Les mots à h- initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe siècles // Journal Asiatique. Paris, 1925. - Vol. 206. - № 1-2. - P. 193-263*

³ *Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch, Hels., 1935; Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Bd 1—3.- Hels., 1952—66; Ramstedt G.J. Über die Stellung des Koreanischen 1939//Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; Ramstedt G.J. Introduction to Altaic Linguistics, 2 volumes. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1952—1957; Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология / Пер с нем.- М., 1957. -*

туыастығына қарсы немесе күмән келтіретін ғалымдар бұрын да болды, қазір де бар. Алайда Г.Й. Рамстедттің «Алтай тілдерінің морфологиясынан» соң, мұндай көзқарастарды сыни деп емес, скептикалық көзқарастар деп атауға болады»¹ деп жазды.

Алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы Г.Й. Рамстедт постулатын қолдаған, оның бұл идеясының ғылыми дәйектелуіне айрықша үлес қосқан ғалымдардың бірі – әйгілі моңғолтанушы Б.Я. Владимирцов болды. Б.Я. Владимирцов өзінің алғашқы алтаистикалық зерттеулерінде алтай тілдерінің туыстығы туралы мәселеге өте сақтықпен қарайды, негізінен алтай тілдері арасындағы кірмелік мәселесіне айрықша назар аударады. Ол: «Моңғол тіліндегі түрік элементтері» (1911) атты мақаласында: «түрік (яғни, түркі) кірме сөздерінің моңғол тілі әлеміндегі орны ерекше: баяғыдан-ақ моңғол тілінің төл элементі сияқты болып кеткені соншалық олардың жаттығы сезілмейді. Әйтседе түркі кірме сөздерінің моңғол тіліне көптеп енуі, кез келген тілде шет тілдік элементтерді көптеп қабылдаудың әсерінен болатын өзгеріс сияқты үлкен төңкерісті моңғол тіліне де әкелгені сөзсіз»² -дейді.

«Моңғол тектілі және оның түркі тектіліне қатысы әлі шешімін таппаған мәселе. Осы орайда моңғол тілі түрік (яғни, түркі) элементтері маңызды рөл атқаратын якут тілі сияқты аралас тіл емес пе? деген сұрақ туындайды. Шынында да моңғол тілінің аралас тіл екенін дәлелдейтін мысалдар көптеп кездеседі. Егер түрік (яғни, түркі) сөйленістері фонетика, морфология, семасиология салаларында тілдік консерватизмнің ең жоғарғы деңгейдегі үлгісін көрсететін болса, моңғол тілі әлемінде аз ғана мерзім ішінде жүрілген маңызды өзгерістер орын алады. Мәселен, вокализмнің өзгеруі, белгілі бір дыбыстық кешеннің жойылуы, жаңа дыбыстардың пайда болуы сияқты дыбыстық өзгерістер, ескінің жоғалып, жаңа қатарлардың пайда болуы тәрізді морфологиялық өзгерістер, белгілі бір тірі сөйленістер мен диалектілерде семасиологиялық өзгерістер орын алады. Мұндай өзгерістер түрік (яғни, түркі) тілі элементтерін қабылдаудың әсерінен болуы да мүмкін. Моңғол тілінің түрік (яғни,

¹ Collinder B. Pro Hypothesi Uralo-Altica // Altaica (Proceedings of PIAC. -Helsinki, 1977.

² Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // СПб, 1911. - С. 180

Б.Я.Владимирцов жүздеген түркі-моңғол сәйкестіктерін көрсетіп (қазақ тілінен де), алтай тілдерінің фонетикалық жүйесі дамуының көкейтесті мәселелерін қарастырады.

Моңғол тілінің алтай тілдеріне, соның ішінде түркі тілдеріне қатысы туралы Б.Я.Владимирцов былай дейді: «Алтай тілі белгісіз болғанымен, оның дамуы барысында пайда болған моңғол, түркі және тұңғыс тілдері және олардың арасындағы ұқсас элементтер белгілі. Моңғол тілі – алтай тіліне жатады және оның дамуының бір формасы болып табылады. Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы алтай тілдеріаралық, нақтырақ айтсақ, моңғол, түркі және тұңғыс тілдеріаралық ұқсастықтарға, сәйкестіктерге негізделеді. Егер бұдан кейін де түп-тегі алтай тілдеріне барып саятын қандай-да бір тіл немесе тілдер анықталатын болса, ол тіл немесе тілдер алтай семьясынан өз орнын табуға және алтай тілі дамуының бір формасы ретінде қабылдануы тиіс. Егер алтай тобы тілдері мен тағы да бір тілдік топ арасында сәйкестіктер жүйесі анықталатындай жағдай болса, онда алтай тобы тілдерінің салыстырмалы грамматикасына негізделетін жаңа салыстырмалы грамматика жасалады. Сәйкестіктер қатары моңғол тілінің түркі тілдерімен бірге ортақ дәуірді бастан кешкенін, моңғол тілінің түркі тілімен жақын туыстық қатынасын айғақтай алады. Демек, моңғол және түркі тілдері өз кезегінде алтай тіліне барып саятын ортақ бір ғана тілдің дамуының екі түрлі формасы болып табылады».¹

Алтай тілдерінің аглютинативтік сипатын көрсете отырып, Б.Я. Владимирцов бұл тілдерде аглютинациядан басқа жолмен де пайда болған сөздің формалдық өзгерісі, яғни ішкі флекция құбылысы орын алатынын айтады. Сондай-ақ ол тілдердің туыстық байланысын анықтауда жеке –жеке, бір-біріне қатыссыз алынатын аглютинация, дауыстылар үндестігі және жекелеген сөздердің ұқсастығы сияқты белгілердің аздық ететінін, алтай тілдерінің туыстығын фонетика, морфология, синтаксис және лексикология салаларындағы жүйелі ұқсастықтар мен сәйкестіктер көрсете алатынын, мұнда әсіресе алтай тілдерінің морфологиясындағы деталдарға көңіл аударудың маңызы зор екенін айтады.

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. 2-ое изд.-М.,1989. - С.46-47

«Өкінішке орай, – деп жазады Г.Д.Санжеев – Б.Я.Владимирцов моңғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы бойынша іргелі зерттеулерін толық аяқтай алмады. Тарихи морфология мен лексикология бойынша күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоймаған «Остатки причастия настоящего времени в монгольском языке» (1921), «Следы грамматического рода в монгольском языке» (1925) сияқты бірнеше мақалалар қалдырды».¹

Б.Я.Владимирцовтан кейін оның шәкірттері мен ізбасарлары моңғол тілдерінің лексикасы мен морфологиясы бойынша жекелеген мақалалар, жалпы сипаттағы грамматикалық зерттеулер, жазба ескерткіштер тіліне арналған еңбектер түрінде жарық көрген көптеген жаңа ізденістерін жариялады².

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап классикалық алтаистиканың қалыптасуына айрықша зор үлес болып қосылған Н.Поппенің алтай тілдеріндегі консонантизмге арналған, алтай тілдеріндегі қатаң дыбыстар жүйесіне байланысты, урал-алтай гипотезасының қалыптасу тарихы туралы, чуваш тілінің басқа урал-алтай тілдеріне қатысы жайлы еңбектері³, сондай-ақ моңғолтану саласы бойынша «Бурят-моңғол тіл білімі» (1933); «Жазба моңғол тілінің грамматикасы» (1937) және моңғол халықтарының әдебиеті мен фольклорына арналған іргелі зерттеулері жарық көре бастады.

¹ Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов.- М., 1958. С.15

² Поппе Н. Монгольские этимологии // Доклады АН СССР. Сер В. –Л., 1925; Поппе Н. Монгольские числительные // Языковедные проблемы по числительным. - Л., 1927. Т.1-С.97-119; Поппе Н. О частях речи в монгольском языке // Советское востоковедение. М.Л. АН СССР, 1940; Козин С.А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240г. Под названием *Mongγol-un niγuca tobγuaγ*. Т.1. Введение в изучение памятника, пер., текст., глоссарий.- М.- Л., 1941; Козин С.А. К вопросу о показателях множественности в монгольском языке // Уч.зап. ЛГУ. №69. - Л., 1949; 1984; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. I. - М.-Л., 1953; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков: Глагол.- М., 1963. Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков (на мат. монгольского и бурятского языков). -М., 1974; Орловская М.Н. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке.- М., 1961 және т.б

³ Поппе Н.Н. К консонантизму алтайских языков // Доклады Российской академии наук. - Л., 1924; Поппе Н.Н. Система глухих смычных в алтайских языках // Доклады Российской академии наук.- Л., 1925; Поппе Н.Н. К вопросу об алтайских языках к уральским // Известия Общества изучения и обследования Азербайджана.-Баку, 1926; Поппе Н.Н. О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков. -Чебоксары, 1925

тілдерінің зерттелу тарихына тоқталып, осы тілдерге қалам тартқан көрнекті түркітанушы, моңғолтанушы, тұңғыс-маньчжуртанушы ғалымдардың әрқайсысының маңызды зерттеулеріне шолу жасайды; алтай тілдері арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесін кірмелік теориясымен сабақтастырып, моңғол тілдеріндегі түркі және тұңғыс-маньчжур кірме сөздерін, маньчжур-тұңғыс тілдеріндегі түркизмдер мен монголизмдерді, түркі тілдеріндегі моңғол сөздерін және чуваш тіліне басқа түркі тілдерінен енген кірмелерді анықтайды; корей тіліндегі алтайлық кірмелік жайлы сөз қозғайды; алтай тілдерінің алтайлық емес тілдермен қарым-қатынасына арнайы тоқталып, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдеріне қытай, тибет, үнді-еуропа тілдерінен енген кірме элементтерді айқындайды; семит және қазіргі еуропа тілдерінің алтай тілдеріне, керісінше, алтай тілдерінің басқа да тілдерге әсер-ықпалын сөз етеді; үнді-еуропа, грузин, орал (фин-угор, самодий, венгр) тілдеріндегі алтай элементтеріне тоқталады. Түркі, чуваш, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдеріндегі созылыңқы дауыстылар, дауысты дыбыстар үндестігі, екпін және тон (дыбыстың), дауыссыздар үйлестігі, сөз құрылымы, аглютинация құбылысы, негіз және қосымша, сөз таптары, т.б. алтай тілдерінің құрылымдық ерекшеліктерінің жалпы сипаттамасына қатысты мәселелер Н.Поппе зерттеуінде жанжақты сөз етіледі. Ең маңыздысы, мұнда Н.Поппе алтай тілдеріндегі дыбыстық сәйкестіктердің салыстырмалы сипаттамасын беріп, олардың тектілдік тұрпатын жаңғыртады.

Н.Поппе «Алтай тіл біліміне кіріспесінде» (1965) түркі, моңғол, маньчжур-тұңғыс (корей) тілдерінің өзара байланысы мәселесіне арналған Г.ИРамстедттің салыстырмалы грамматикасына¹ арнайы тоқталып, Г.И Рамстедттің «Алтай тілдерінің отаны – батысында моңғол және түркілердің, шығысында маньчжур-тұңғыс және корейдің ата-бабалары өмір сүрген Маньчжуриядағы Кинган тауы» деген пікірін келтіреді және оның изоглосстар негізінде жасаған келесі сызбасын ұсынады: 1) түркі мен корей; 2) моңғол мен маньчжур-тұңғыс; 3) моңғол және түркі; 4) корей және тұңғыс.

¹ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I: Lautlehre.-Helsinki, 1957.-192 S. (MSFOu.,104:1-3)

фонетикалық заңдылықтар алынуы, мұнда Г.Й.Рамстедт анықтаған алтайлық ротацизм және ламбдацизм құбылысына айрықша ден қою қажет деп біледі¹.

Г.Й.Рамстедттің чуваш және моңғол тілдері тектілдік деңгейден «ротацизм» мен «ламбдацизмді», яғни белгілі бір позициядағы *r* және *l* дыбыстарын сақтап қалған, ал басқа түркі тілдері оларды *z* және *ʃ* дыбыстарына өзгерткен (түркі «зетацизм» мен «сигмацизм») деген пікірін жетілдіре отырып, Н.Поппе чуваш тілінің тарихи арғы тегі өте ерте кездерде түркі тілдеріне ортақ тектілден бөлініп кеткенін, осы процесс барысында ол кейбір архаикалық қасиеттерді, соның ішінде «ротацизм» мен «ламбдацизмді» өзгермеген күйде сақтап қалғанын, ал басқа түркі тілдеріне ортақ тектілдің даму барысында (пратүркі бірлестігінің ыдырамаған кезеңінде) белгілі бір позициядағы зетацизм (яғни *r* > *z*) мен сигмацизм (яғни *l* > *ʃ*) процестері жүргенін айтады.

Чуваш тілінің алтай тілдері тобындағы орны және чуваш-моңғол фонетикалық сәйкестіктерінің алтайлық тектілді жаңғыртудағы маңызы жайлы Г.Й.Рамстедт пен Н.Поппенің лингвистикалық көзқарастарының ортақтығы, Н.Поппенің жалпы алтайлық мәселеде Г.Й. Рамстедт қағидаттары мен ғылыми талдауларын үнемі толықтырып, дамытып, өрбітіп отыруына байланысты «алтай гипотезасы» салыстырмалы-тарихи тіл білімінде «Рамстедт – Поппенің алтай теориясы» деп те аталады. Бұл теорияның ең басты дәйектемелік арқауын «алтайлық» ротацизм мен ламбдацизм, яғни тіларалық дыбыстық сәйкестіктердің екі қатары:

1) түрк. *z* ~ чув. *r* ~ монғ. *r* ~ тұңғ.-маньчж. *r*;

2) түрк. *ʃ* ~ чув. *l* ~ монғ. *l* (*lʃ*) ~ тұңғ.-маньчж. *l* (*lʃ*) құрайды. Сондықтан түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің тарихи фонетикасын жетілдіруге, соның негізінде олардың арасындағы өзара байланысты, қарым-қатынасты анықтауға бағытталған зерттеулерде «алтайлық» ротацизм мен ламбдацизм мәселесіне айрықша мән беріледі. Мәселен, венгр ғалымы З.Гомбоц «К исторической фонетике алтайских языков» атты еңбегінде Г.Й.Рамстедт анықтаған алтайлық сәйкестіктер мен өз зерттеулерінің нәтижесіне сүйене оты-

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. Otto Harrassowitz. - Wiesbaden, 1965. -S.197-102

рып, түркі тілдеріндегі $r \sim z$ және $l \sim \check{s}$ сәйкестіктері негізінде бірқатар түркі-моңғол лексикалық параллельдерін анықтайды. З.Гомбоцтың венгр және неміс тілдерінде жарық көрген бұл еңбегі түркі тілдеріндегі ротацизм мен ламбдацизм мәселелерін алтаистикалық деңгейде тереңірек қарастырған алғашқы зерттеу¹ болып табылады.

Зерттеудің бірінші бөлігі алтайлық ротацизм мен ламбдаизм заңына арналады. 30 ротацизмді және 21 ламбдацизмді сөздерді талдай келіп, З.Гомбоц мынадай қорытындыға келеді: алтайлық бастапқы z дыбысы түрік және шағатай тілдерінде z , ұйғыр мен алтай тілдерінде – s , z , қарағас және якут тілдерінде – s , чуваш тілінде – r , моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде – r дыбысы; ал алтайлық бастапқы \check{s} дыбысы түрік, шағатай, қазан татарлары, ұйғыр, алтай тілдерінде – \check{s} , қырғыз (қазақ) тілдерінде – s , z , якут тілінде – s , чуваш, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде – l дыбысы түрінде көрініс береді.

Зерттеудің екінші бөлігі алтай тілдерінің жеке топтарындағы анлаут және инлаут позициядағы $*d$ дыбысының корреляциясына арналады. З.Гомбоц пікірі бойынша, анлауттық алтайлық $*d$ - түркі тілдерінің көбінде j - ал чуваш тілінде \acute{s} -, якут тілінде s -, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде d - түрінде сақталады. Инлауттық алтайлық $*-d$ - көнетүркілік $-d$ -, қойбал тіліндегі $-t$ -, шор тіліндегі $-z$ -, басқа түркі тілдерінің көбінде $-y$ түрінде келетін чуваш тіліндегі $-r$ - дыбыстарымен сәйкеседі, ал моңғол тілдерінде $-d$ - сақталады; сал.: ұйғ. *adaq* ‘аяқ’, шор., койб. *azaq*, қалған түркі тілдерінде *ayaq*, як. *atax*, чуваш *ura* ‘аяқ’.

XX ғ. басында түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша жинақталған және венгр тіліндегі көне бұлғар-чуваш кірме элементтерін көрсететін эмпирикалық материалдарды зерттей отырып, З.Гомбоц түркі тілдеріндегі, кеңірек алтай тілдеріндегі z мен \check{s} дыбыстарының бастапқы біріншілік орнын анықтайды. Салыстырмалы-тарихи талдау нәтижесінде ғалым түркі тілдерінің көбінде, чуваш тілінде, сонымен қатар моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сақталып қалған әу бастағы алғашқы $*z$ дыбысына екіншілік

¹ *Gombocz Z. Az altaji nyelvek hangtörtenetehez // Nyelvtudományi Közlemények.-Budapest, 1905.-35 köt.-241-284 l.; Gombocz Z.Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. - Budapest, 1912-1913.-Bd.XIII.-Hf.1-2.-S.1-37*

r дыбысының сәйкес келуін; дәл осылай түркі тілдерінің көбінде сақталған бастапқы *ʃ* дыбысына чуваш, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі екіншілік *l* дыбысының сәйкес келетінін дәйектейді. З.Гомбоц алтай тілдеріндегі ротацизм мен ламбдацизм құбылысын түптеп зерттеу арқылы осы тілдер арасындағы қарым-қатынастың шынайы табиғатын айқындауға болатынын айрықша атап көрсетеді. Сөйте тұра З.Гомбоц ротацизм мен ламбдацизмді сөздер «моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріне бұлғар типтес көне түркі диалектісінен енуі мүмкін» деген ыңғай білдіреді.¹

З.Гомбоцтың біршама жоғары деңгейде дәлелдеген теориясын Г.Й.Рамстедт қайта қарастырып, З.Гомбоц теориясына қарама-қарсы альтернативтік теория ретінде өзінің «жалпытүркілік (чуваш тілінен басқаларында) *z*, *ʃ* дыбыстарына қарағанда алтай тілдеріндегі *r*, *l* дыбыстарының бірінші, бастапқы екені» жайлы зетацизм және сигматизм теориясын ұсынды. Г.Й.Рамстедттің түркі зетацизмі мен сигматизмі теориясы компаративистиканың белді өкілдерінің қарсылығына қарамастан, алтаист лингвистер арасында кеңінен қолдау тапты, кейіннен З.Гомбоцтың өзі де Г.Й.Рамстедт пікірінің дұрыстығын мойындады.

Алтайтанымдық зерттеулерде айрықша мән мән берілетін түркі-моңғол лексикалық параллелдерін айқындауда З.Гомбоцтың «Булгаро-тюркские заимствования в венгрском языке»² атты зерттеуінің оралтану үшін де, алтаистика үшін де аса маңызы зор. Бұл зерттеуінде репрезентативті эмпирикалық материалды тарихи-этимологиялық тұрғыдан талдау нәтижесінде З. Гомбоц мынадай қорытындыға келеді: «венгр тіліне түркі тілдерінен кірме сөздердің ену мерзімін үш түрлі дәуірге бөліп қарастыруға болады: бірінші хронологиялық топқа көне түркіден енген, екінші топқа – құман-печенегтен енген, үшіншіге – осман-түріктерінен (оңтүстік славяндар арқылы келген) енген элементтер жатады». З. Гомбоц венгр тіліндегі көне түркі элементтерінің бастау-көздерін анықтау мәселесінде лексиканың бұл тобы венгр тіліне көне чуваш арқылы «моңғол-ғұн» тілінен ен-

¹ *Gombocz Z. Az altaji nyelvek hangtörténetehez // Nyelvtudományi Közlemények.-Budapest, 1905.-35 köt.-241-284; Gombocz Z Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. -Budapest, 1912-1913.-Bd.XIII.-Hf.1-2.-S.1-37.*

² *Gombocz Z.Dia bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.-Helsinki, 1912.-VIII -254 S. (MSFOu 30)*

гені туралы Б. Мункачи пікірімен келіспейді. Б.Мункачи мысалдарын қайта талдай келіп, З.Гомбоц: «... көне бұлғар кірме элементтері венгр тіліне байырғы бұлғарлар сөйлеген тілден енді» - деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ ол венгр тіліндегі көнебұлғар және моңғол сәйкестіктерінің, сонымен қатар көне түркі сөздерінің өзара біршама жақын болып келу себебін өте ертедегі бұлғар-түркі-моңғол тілдік байланысынан іздестіреді.¹

З.Гомбоц идеялары Венгрияда алтаистика бағытындағы мектептердің пайда болуының алғы шартын қалыптастырды және венгрлік алтаистердің алтаитанымдық көзқарастарының өзіндік келбетін айқындады. Венгр тіліндегі түркілік лексикалық кірмелердің бірнеше диахрондық қабаттарының анықталуы венгр тіл мамандарының алтайлық мәселелерге тереңдеп баруына игі ықпалын тигізді. Көне бұлғар және кейінгі дәуірлердегі түркілік кірмелікті салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу барысында жинақталған мол тәжірибе түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы материалдық ұқсастықтардың біразы генетикалық емес, кірмелік сипатта болып келетінін көрсетті.

Венгр тіл білімінде алтай тілдеріне ортақ материалдық бірліктердің конвергенттік тегі туралы ғылыми идея алтай семьясына біріктірілген негізгі тілдік топтардың дивергенттік тегі жайлы идеяға қарағанда басымдылық танытты. Мұны венгрлік лингвист Ю.Неметтің алтаитанымдық көзқарастарының эволюциялық даму бағытынан байқауға болады. Әуелде түркі-моңғол тілдеріаралық генетикалық байланыс туралы пікірге қарсы болған Ю. Немет² кейіннен Г.Й.Рамстедт және оның ізбасарларының ортодоксалдық алтаистика бағытындағы пікірлерін жақтайды және түркі және моңғол тілдерінің генетикалық туыстығы теориясын кірмелік теориясымен байланыстыруға талпынады.

Ю.Немет моңғол, чуваш, түркі тілдерінің өзара байланысының тарихын 4 кезеңге бөледі: 1) алғашқы туыстық кезең; 2) чуваш-моңғол

¹ *Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.-Helsinki, 1912. VIII, 254. - S. 29-34.*

² *Németh J. Egy török-mongol hangtörvény.-Budapest, 1912.-41-kot.-401-402. I; Németh J. Die türkisch-mongolische Hypothese // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.-Berlin, 1912, LXVI.*

өзара әсері кезеңі; 3) татар-моңғол (түркі-моңғол) өзара әсері кезеңі; 4) моңғол тілінен енген якут кірмелігі кезеңі. Алтай тілі үшін өте маңызды сәйкестіктер: жалпытүрк. *z* және *š* ~ чув. *r* және *l*~ монғ. *l* және *r*, яғни чуваш және моңғол тілдеріндегі ротацизм мен ламбдацизм көрінісін Ю. Немет осы тілдердің екінші кезеңдегі өзара әсерықпалымен түсіндіреді¹.

Қорыта айтқанда, дәстүрлі алтаистикалық бағыт өкілдері түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің әрқайсысының сөз қазынасының салыстырмалы-тарихи және этимологиялық тұрғыдан зерттелуіне зор үлес қосты. Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов және олардың ізбасарларының зерттеулері негізінде ХХ. бірінші жартысында салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінің тұғыры қаланып, ғылыми-теориялық ұстанымы мен ғылыми методологиялық негізі, ғылыми ұғымдық аппаратының өзегі толықтай айқындалды.

ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап дәстүрлі алтаистика бойынша аса маңызды компаративтік этимологиялық бағыттағы зерттеулер жариялана бастады. Г.И.Рамстедттің «Қалмақша сөздік» (1935), «Корей этимологиясы бойынша зерттеулер» (1951), «Алтай тіл біліміне кіріспе» (1952-1957) сияқты классикалық еңбектерінде, түркі тілдері лексикасын компаративтік және этимологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің тарихи фонетикасы бойынша материалдар»² сияқты іргелі зерттеулерде алтай тілдеріндегі жүздеген лексикалық параллельдер анықталып, ғылыми айналымға енгізілді. Мәселен, М.Рясянен өзінің «Материалдарында» түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, фин-угор тілдеріне ортақ 200-ден астам лексикалық параллелдерді, ал этимологиялық сөздігінде³ одан да көп сәйкестіктерді көрсететін болса, Н.Н.Поппе зерттеулерінде⁴ алтай тілдеріне ортақ жүздеген сөздер компара-

¹ *Németh J.* Die türkisch-mongolische Hypothese // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.-Berlin, 1921; *Németh J.* Az urali es a török nyelvek ösi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenyek.-Budapest, 1928.-.47-köt.- Sz. I.-75-85

² *Räsänen M.* Materialien zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249 S. Пер. на русс. яз. 1955

³ *Räsänen M.* Versuch einen etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen.- Helsinki, 1969

⁴ *Poppe N.N.* Introduction to Mongolian Comparative Studies.- Helsinki ,1955; *Poppe N.N.*

алтай тілдерінің салыстырмалы-салғастырмалы лексикологиясы мен грамматикасына қосылған ерен үлестер ретінде бағаланады. Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдық жақындығын олардың типологиялық ұқсастықтарымен, ұзақ уақытқа созылған қарым-қатынасымен түсіндіретін В.Л.Котвич зерттеулері алтаистикада лингвотипологиялық, лингвоконтактологиялық бағыттардың орнығуына ықпал етті.

В.Л.Котвич тілдердің өзара тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде бір тілден екінші тілген енетін кірме элементтер алтай тілдерінің түркі, моңғол, тұңғыс маньчжур сияқты негізгі үш тобының құрылымдық жүйелерінің барлық деңгейлерінде орын алатынына айрықша ден қояды және тілдік контакт осы тілдердегі ұқсастықтардың көбеюіне жетелеген басты факторлардың бірі екенін атапайтады¹. В.Л.Котвич алтай, кеңірек алғанда, орал-алтай тіл бірлестігі туралы жорамалды мүлдем жоққа шығармады. Ол «Бір ортақ тіл өте ерте заманда, б.з.д. I мыңжылдықтың басында болуы мүмкін» дей тұра, В.Л.Котвич орал және алтай тілдері типологиялық тұрғыдан ұқсас тілдер деп білді және фин-угор, самодий тілдерін алтай тілдерінен бөлек топқа жатқызады: «Бұл тілдердің сыртында (яғни, алтай) олармен ортақ (шығу тегіне қарамастан) элементтері жоқ, құрылымының кейбір тұстарында ғана ұқсастықтар кездесетін басқа да тілдер тобы бар. Орал тілдері кіретін бұл топты екінші кезектік топ деп алуға болады»².

В.Л.Котвич өзінің салыстырмалы-тарихи зерттеулерінде терең реконструкцияларға бармады. XX ғасырдың бірінші жартысындағы алтаистиканың даму деңгейі, сондай-ақ, алтай тілдерінің ішінде жазба дереккөздері бар деп саналатын түркі тілдерінің өзінің тарихи жаз-

III: (Les noms de couleurs) // Rocznik Orientalistyczny. – Lwow; Krakow, 1931. – Vol. 7. – P. 130-234. Odb. Lwow, 1930. – 105 p; *Kotwicz W.* Contributions aux etudes altaïques. A: Les terms concernant le service des relais postaux. B: Les titres priçiers: turc. båg, mo. begi, ma. beile. – Wilno, 1932. – 54 p. (CO, № 2); *Kotwicz W.* Z badan nad jezykami altajskimi // VI Zjazd Orientalistow Polskich. – Wilno, 1937. Streszenie zglosnych referatow. – Lwow, 1937. – 13 s/ (CO, № 11); *Kotwicz W.* Kilka uwag o turecko-mongolskich analogiach jezykowych // VII Zjazd Orientalistow Polskich. – Krakow, 1938; *Kotwicz W.* Les elemente turc dans la langue mandchoue // Rocznik Orientalistyczny. – Lwow, 1939. – 38 p. (CO, № 16). т.б.

¹ *Котвич В.Л.* Исследования по алтайским языкам. -М., 1962. - С. 352.

² *Котвич В.Л.* Исследования по алтайским языкам.- М., 1962.- С. 352

дары туралы В.Л.Котвичтің пікірі төмендегідей болып келеді: «Моңғолдардың жері түркілер мен маньчжурлар мекендейтін территориялардың дәл ортасында болғандықтан, моңғол тіліне территориялық тұрғыдан екі тілдік аймақ әсер етті деуге болады. Үшеуінің біртұтас территориясы солтүстікте тұңғыстармен, оңтүстікте қытайлармен шектесіп жатады. Ал жекелеген этникалық топтардың шекаралары тұрақты болмады. Тілдер мен диалектілер арасында үнемі тығыз байланыс болды. Оның іздерін жазба ескерткіштер мен қазіргі тілдерден де байқай аламыз. Бұл бізге моңғол, тұңғыс, маньчжур тілдеріндегі түркілік кірме элементтер, түркі және моңғол тілдеріне тұңғыстың әсері туралы айтуға толық негіз бола алады»¹.

В.Л.Котвичтің бұл пікірі түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы шынайы тарихи қарым-қатынасты сипаттай алатындығымен құнды. Бұл бағыттағы зерттеулер кірмелердің негізінен, түркі тілдерінен моңғол тілдеріне, моңғол тілдерінен тұңғыс-маньчжур тілдеріне, XIII ғасырдан бастап моңғол тілдерінен түркі тілдеріне енгенін көрсетеді.

В.Л.Котвич корейлердің солтүстікте – оңтүстік тұңғыстармен, солтүстік-батыста – моңғолдармен тарихи байланыста болуы корей тіліне айтарлықтай дәрежеде тұңғыс және моңғол элементтерінің енуіне себеп болды деп санайды.² Сайып келгенде В.Л.Котвичтің алтай тілдерінің, кеңірек айтқанда, орал-алтай тілдерінің бірлігі жайлы пікірі екі тұжырымға негізделеді: біріншіден, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері типологиялық өте ұқсас тілдер; екіншіден, алтай тілдері бір-бірімен көне замандардан бері жан-жақты тығыз қарым-қатынастағы тілдер.

В.Л.Котвичтің көзқарастары алтаистика саласындағы тыңғылықты зерттеулер үшін аса маңызды әдістемелік сипатқа ие болды. Оның жарты ғасыр бұрын айтып кеткен пікірлері түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерін зерттеудегі типологиялық бағыттың теориялық-методологиялық тұғырына алынды.

Алтай тіл бірлестігін құрайтын тілдердегі типологиялық ұқсастықты бағалаудағы ғалымдардың пікірі негізінен бірдей түсіп жата-

¹ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. -М.,1962. - С. 348.

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. М., 1962. - С. 353.

ды. Типологиялық тұрғыдан алтай тілдерінде мынадай ұқсастықтар орын алады: сингармонизм (дауысты және дауыссыз дыбыстардың үйлесімділігі); сөз басында дауыссыздардың қатар келмеуі; көп жағдайда түбірдің өзгеріссіз қалуы; сингармониялық жарыспа нұсқалардың болуы; сөз тудыру және сөз түрлендіру кезінде жалғамалық тәсілдің басым болуы; атау септіктің көп мағыналық қасиеті; род категориясының айқын көрсеткіштерінің болмауы; тәуелдік категориясының болуы; септеулік категориясының аксиалдық сипаты; көптік (жинақтау) мағынасын жекеше тұлға арқылы беру; сұраулық, септеулік шылаулардың болуы; бағыныңқы элементтің негізгі сөздің алдында тұруы; табыс септігіндегі белгілі объектінің тұлғалануы; анықтауыш қызметінде сын есім, сан есімдер келгенде қиысудың болмауы; есімше, көсемше құрылымдары арқылы сабақтасқан сөйлемдердің бағыныңқы түрлерінің болуы¹. Бұл типологиялық ұқсастықтарды алтайлық ата тілге, яғни жалпыалтайлық тектілге тән типологиялық қасиеттердің тарихи жалғасы деп қарайтын болсақ², «типологиялық жағынан бірдей болып келетін алтай тілдері бір тектілден тараған туыстас тілдер болуы мүмкін деген тұжырым жасауға болады»³.

§6. Алтайстиканың қалыптасу, даму кезеңдері: *XXғ. екінші жартысындағы дәстүрлі алтаистикалық бағыттағы зерттеулер*

XX ғасырдың екінші жартысында алыс шетелдерде дәстүрлі алтаистика ары қарай дамыды. Алтаистика тың фактологиялық және маңызды әдістемелік материалдармен толықтырылды. Г.Й.Рамстедт, Н.Н.Поппе, В.Котвичтің іргелі зерттеулерінің сыртында славян тілдеріне шығыс тілдерінен енген кірме элементтер жайлы К.Менгестің⁴, моңғол тілінің тарихи фонологиясы тура-

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. -С.8

² Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков //Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С.48.

³ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.8.

⁴ Menges K.H. Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions // Byzantion.-Bruxelles, 1951; Bulgarische Substratfragen//Ural-Altische Jahrbucher.-Wiesbaden, 1960.

лы М.Номураның¹, венгр тіліндегі «алтайлық» элементтер жайлы Л.Лигетидің², түркі және моңғол тілдеріндегі сөздің бастапқы буынындағы вокализмді нақтылауға арналған К.Томсеннің³, түркі тілдеріндегі арғыалтайлық *р- рефлексстерін айқындауға арналған М.Рясяненнің⁴ зерттеулері жарық көрді.

Түркі-моңғол лексикалық байланысы және түркі, моңғол тілдерінің Еуразиядағы құрылым-құрылысы бөтен бірқатар тілдердің лексикалық қорындағы үлесін анықтау бағытындағы зерттеулер үшін Г.Дерфердің «Жаңа парсыдағы түркі және моңғол элементтері» атты еңбегінің⁵ маңызы зор болды. Г.Дерфердің алтай тілдерінің лексикологиясына арналған еңбектері⁶ алтай тілдері бойынша жалпылау сипатындағы тарихи-этимологиялық зерттеулерге көшудің алғышартын қалыптастырды.

ХХ ғасырдың ортасында Еуропада алтай тілдерінің басқа ірі тілдік топтармен генетикалық туыстық байланысын анықтауға ден қойылып, орал-алтай, алтай-дравид, үнді-еуропа-орал-алтай, орал-алтай-дравид т.б. байланыстары зерттеле бастады. М.Свадештің Америкадағы дене (атапак) тілі және Еуразиядағы фин-угор тілдерінің басын қосып, «дене-фин (finnodennean) бірлестігі» деп атаған макротілдік топта орал-алтай тілдері (фин-угор, самодий, юкагир, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур) енисей (кет, кот, арин,

¹ *Nomura M. Materials for the historial phonology of the Mongol Language // Memoires Research departуңғ.-маньч.ent of the Toyo Bunko (the Oriental library).-Tokyo, 1959.*

² *Ligeti L. A ppropos des elements «altaiques» de la langue hongroise// Acta Linguistica Akademiae Scientiarum Hungaricae.- Budapest, 1961.*

³ *Thomsen K. Bemerkungen uber des mongolische Vokalsistem der zweiten Silbe // Sonderdruck Acta Orientalia.- 1959.-Bd.24.-Hf.1-4; Zwei turkisch-mongolische korrespondenzreihen // Aspects of Altaic Civilization.- Bloomington, 1963.- Bd.167(UAS, XXVI)*

⁴ *Räsänen M. Turkische anlautendes h- als Uberbleibsel des alten *p-// Ural-Altäische Jahrbucher.-Wiesbaden, 1962*

⁵ *Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden-Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.*

⁶ *Doerfer G. Halaj materials. - Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971; Doerfer G. Mongolo-Tungusica. - Wiesbaden, 1985; Doerfer G. Turkisch and Mongolian studies.- London, 1963; Doerfer G. Zur ural - altaischen Sprachwissenschaft, 2 // Ural - altaische Jahrbucher. - Wiesbaden,1965. Bd.36. -Hf1-2; Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2.*

Егер XX ғасырдың 20-жылдарында кеңестік лингвистикалық әдебиеттерде «алтай тілдері» ұғымы «ең алдымен фин-угор тілдік семьясымен байланыстырылатын түркі-моңғол-маньчжур тілдері семьясы» дегенді білдірген болса, 30-жылдардың ортасында орал-алтай теориясы «панфинизм, панмонголизм және т.б. ұлттық-шовинисттік идеяларды насихаттау» үшін пайдаланылған «ескірген» түсінік ретінде бағаланды. 1950-жылдардағы лингвистикалық таластар қарсаңында кеңестік тіл мамандарына «алтай тілдері» терминін Алтай халықтарының тілдерін атау үшін ғана қолдану қажеттігі, онда да «буржуазиялық тіл білімінде орал-алтай тілдері тобына кейбір типологиялық белгілеріне негізделіп, қате біріктірілген фин-угор, самодий, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің ішінен соңғы үш тіл ғана алтай тілдеріне жататыны» ескертілді¹.

XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап КСРО-да салыстырмалы-тарихи тіл білімі айрықша қарқынмен дамуға бет бұрды. Кеңес Одағында компаративистиканы үнді-еуропа семьясы тілдері материалдары негізінде насихаттау басталды.

Тіл мамандары біртіндеп алтаистика саласын да қолға ала бастады. 1957 жылы КСРО Ғылым Академиясы тіл білімі Институтында алтай тілдері секторының ұйымдастырылуы алтай тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеуге мүмкіндік берді. Алтай тілдері секторын атақты түркітанушы С.Е. Малов басқарды.

Алтаистика секторында бірқатар түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерін зерттеу қолға алынып, тұңғыс-маньчжур тілдерін басқа да алтай тілдерімен салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан зерттеудің жекелеген мәселелері қарастырыла бастады. Агглютинация, флекция, сөздің морфологиялық құрылымы, сөз таптары, т.б. мәселелерді құрылымдық-типологиялық зерттеу міндеті алға қойылды.

Кеңес Одағында 50-жылдардың ортасында алтаистиканың дамуы үшін қажет деп табылған шетел зерттеушілерінің ең маңызды еңбектері, атап айтқанда, Г.Й.Рамстедт, В.Котвич, М.Рясянен зерттеулері орыс тілінде жарық көрді. Оларға алтай теориясының шығуы

¹ Суник О.П. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков.-Л., 1971. - С. 7

хи аспектіде қарастыру барысында түркі және моңғол лексикасының ең көне қабаттарын айқындау, ареалдық ортақтықты белгілеу, сөздердің семантикалық өзара тәуелді байланыстарын және сөз мағынасындағы тарихи өзгерістердің белгілі бір үдерістерін айқындау міндеттері қойылды. Мәселен, 1969 жылы VII-XIII ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінен теріліп алынған лексиканың ең толық жинағы саналатын «Көнетүркі сөздігі» жарық көрді. Аталған сөздікте көптеген лексикалық кірме элементтердің шығу тегі жайлы мәлімет берілетіндіктен, сөздікті этимологиялық түсініктемесі бар екітілді сөздік - анықтамалық деп қабылдауға болады. Ең маңыздысы – сөздікте таза түркі лексикасының молынан қамтылуы және моңғол тілінен енген кірме сөздер көлемінің аздығы. Демек «Көне түркі сөздігіндегі» мәліметтерге сүйене отырып, XIII ғасырдан кейінгі кезеңдерде түркі тілдеріне моңғол тілінен енген кірме элементтерді байырғы түркі сөздерінен ажыратып алуға болады.

Түркі лексикасының сол кезеңдердегі хронологиялық қабатын Дж.Клоусонның «XIII ғасырға дейінгі түркі тілінің этимологиялық сөздігі»¹ де қамтиды. Бұл сөздік құрылу әдісі мен әрбір сөзге берілетін сөздік топтаманың құрылымы тұрғысынан алғанда тарихи болып табылады. Әр лексема, оның мағынасы және қолданылуы бірқатар ескерткіштерден теріліп алынған иллюстративтік материалдармен дәйектеледі, алғашқы дереккөздерден келтірілген сілтемелер қатаң хронологиялық тәртіппен беріледі. Дж.Клоусонның «Этимологиялық сөздігі» түркі тілдеріндегі монголизмдерді анықтауда өте маңызды лексикографиялық дереккөз саналады.

1969 жылы Финляндияда М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі тәжірибесінен» атты еңбегі жарық көрді. Сөздіктің түркі бөліміндегі репрезентативті эмпирикалық материалдардың негізіне В.В.Радлов сөздігіндегі² лексика алынады. Сөздік автордың дәстүрлі алтай (орал-алтай) теориясын жақтайтынын танытады. М.Рясянен әрбір бас сөзге берілетін топтаманың соңында басқа да алтай тілдерімен қатар, фин-угор тілдерінен де сәйкестіктер келтіреді, сонымен қатар кірме сөздерді де атап көрсетіп отырады (моңғол,

¹ *Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. - Oxford, 1972.*

² *Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893-1911.*

фин-угор, славян тілдеріндегі түркі; түркі тілдеріндегі моңғол, т.б. кірмелер).

Сөздіктегі бас сөз топтамасы жаңғыртылған түркілік тектілік формалармен басталады. Фонетикалық реконструкцияның бірізділігі М.Рясяненнің арғы түркі (түркілік тектілік) фонетикалық жүйесінің жалпы сипатына деген өзіндік көзқарасын көрсетеді.¹ М.Рясянен түркі сөздерінің морфологиялық құрылымын жаңғыртуда сөзді түбір мен аффиксалдық морфемаға бөлгенімен оларды еш қырынан түсіндірілмейді. Сол сияқты сөздікте мағыналық байланыстар мен өзгерістерді түсіндіретін семантикалық комментарийлар да берілмейді. Әйтседе, кей жағдайда М.Рясянен типтік семантикалық байланыстар мен ауысуларды ескереді, басқа тілдердегі мағыналық дамуларды сәтті қолданады. Сөздіктегі лексикалық материал ауқымының шектеулігіне, лакундардың көптігіне қарамастан, М.Рясяненнің бұл еңбегі түркі-моңғол тілдік байланысы мәселесімен айналысатын зерттеушілер үшін лексикографиялық сипаттағы аса маңызды дереккөз болып табылады. М.Рясяненнің сөздігі түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы мен морфологиясы бойынша оның алдыңғы еңбектерінің заңды жалғасы болып саналады. Сөздікте моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі тюркизмдер, түркі тілдеріндегі моңғол кірмелері, түркі тілдеріндегі өзара кірме элементтер мәселесіне басты назар аударылады. Сондықтан да көп жағдайда түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және басқа да тілдер арасындағы шынайы қарым-қатынасты анықтауда зерттеушілер М.Рясянен жүйеге келтірген алтайлық параллельдерге жүгінеді.

XX ғасырдың 70-80-жылдары алтаистикада көптеген теориялық және әдістемелік мәселелердің шешілмегеніне қарамастан, түркі тілдерінің басқа да алтай және ностратикалық тілдермен байланысы мәселесіне арналған, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің алтай семьясында алатын орнына қатысты зерттеулер қарқында жүргізіледі. «Алтай тіл бірлестігі мәселесі» (Л., 1971), «Алтай тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы бойынша очерктер» (Л., 1972); «Алтай тілдерінің салыстырмалы морфологиясы бойынша очерктер» (Л., 1978), «Ал-

¹Räsänen M. Materialien zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249 S. /Пер. на русс. яз. 1955.

тай тілдерінің этимологиясы саласындағы зерттеулер» (Л., 1979), «Алтай тілдері бойынша этимологиялар» (Л., 1984) сияқты зерттеулер топтамалары ленинградтық алтаистика мектебінің дәстүрлі алтаистика саласына қосқан аса зор үлестері саналтын болса, осы қатарды В.И.Цинциустың басшылығымен құрастырылған «Тұңғыс-маньчжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі» (Л., 1975-1977), көптеген алтайтанымдық салғастыруларды қамтыған, сондай-ақ лексикалық материалдың іргелі ақпары болып табылатын Э.В.Севортянның жетекшілігімен 1974 жылы басталған 7 томдық «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі»¹ толықтыра түседі.

XX ғасырдың 70-80 жылдары кеңестік алтаистика ғылымында түркі тілдерін моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерімен салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде қарастырып, ортодоксалдық алтаистикалық мектептің дәстүрін жалғастырған іргелі зерттеулер де көптеп жарық көрді. Осы жылдары кеңестік алтаистика ғылымында жапон және корей тілдерінің өзге де алтай тілдерімен байланысын зерттеу проблемасы жолға қойылып, түркі-жапон, корей-түркі тілдік байланысы салыстырмалы-тарихи зерттеулердің арнайы нысанына алына бастады.²

¹ *Севортян, Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания. - М.: Наука, 1974. -768стр; *Севортян Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву»В» /АН СССР.Ин-т языкознания.-М.:Наука,1978.-349стр.; *Севортян, Э.В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву»В»,»Г» и «Д»/ АН СССР.Ин-т языкознания; Ред.Н.З.Гаджиева.-М.:Наука,1980.-395стр. *Севортян Э. В., Левитская Л. С.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й» / Авт. сл. статей Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. - М., 1989; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М., 1997; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М., 2000; Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» - М.: Восточная литература РАН, 2003. - 446стр.

² *Сыромятников Н.А.* О лексике общей у японского с индонезийском и тагалскими языками// Вопросы японской филологии. Вып.1. -М., 1970; *Азербает Э.Г.* Некоторые вопросы японско-тюркских языковых связей// Изв. АН Каз ССр. Серия филол., 1974.-№4; *Азербает Э.Г.* Вопросы тюрко-японских языковых связей (Фонетико-лексическое исследование)/ автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1975; *Азербает Э.Г.* О фонемном составе древнеяпонского, чувашского языков и языка тюркских рунических памятников // Советская тюркология.-Баку, 1983.-№1; *Старостин С.А.* Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991 және т.б

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың екінші жартысында ортодоксалдық алтаистиканың басты постулаттарына сүйене отырып, оларды одан заман талабына сай одан әрі жетілдіру, жаңарту мүддесі көзделетін бағытты ұстанушылар алтаистиканың сан алуан проблемаларының әртүрлі аспектілерін тұтастай қамтуға ұмтылды. Тілдердің генетикалық туыстығы, типологиялық ұқсастығы және тілдердің дамуы барысында «туыстай болып кірігуі» сияқты түсініктерді біріктіруге талпыныс жасалды.

Алтаистикада алтай тіл бірлестігінің құрамын басқа тілдер мен семьялар есебінен кеңейтуге деген үрдіс алып, алтай тілдерін ностратикалық макросемья құрамында зерттеуге ден қойылды (Илич-Свитыч, А.Б.Долгопольский, В.А.Дыбо). Мұнда зерттеушілердің бір тобы алтай тілдерін генетикалық туыс тілдер тобы ретінде қарастырса, келесі топ олардың алтайлық деңгейіндегі туыстық байланысына соншалықты маңыздылық дарытпай-ақ, жекелеген тілдік топтар (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур) мен жеке тілдерді (корей, жапон) ностратикалық тілдер қатарына қосты.

Алтай тілдерін кейінгі дәуірлердегі стандартты кірме элементтерден тазартып барып, айталық, моңғол тілдеріндегі түркі элементтерін және түркі тілдеріндегі монголизмдерді толықтай ажыратып алған соң, моңғол тіліндегі ежелгі бұлғар кірмелерінің, сол сияқты тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі моңғол кірмелерінің ар жағында жатқан геноидік арғыалтай сөздерінің статусын сақтай отырып, дәстүрлі алтаистикады жетілдіруге назар аударылды. Сондай-ақ «алтай гипотезасын» глоттохронология мен лексикостатистиканың әдіс-тәсілдері арқылы тексеруге, қайта қарауға да айрықша мән беріле бастады.¹ Алтай тілдері арасындағы анықталған барлық сәйкестіктерді лингвистикалық сүзгіден өткізіп, алтай тілдерінің өз ішіндегі бірінен-біріне өткен ауыс-түйістерді және сырттан енген кірмелерді, кездейсоқ сәйкестіктерді алып тастап, алтай гипотезасының шынайылығын «таза материал негізінде» тектеп - тексеру ісі зерттеудің күн тәртібіне қойылды.

¹ Клоусон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания. – М., 1969. - № 5. С. 22-41.; Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика // Вопросы языкознания. – М., 1971. - № 3. – С. 21-23.

Алтаист ғалымдардың енді бір тобы үшін алтай тілдерінің негізгі топтары арасындағы генетикалық туыстық мәселесі осы тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикасы мен лексикологиясын жауап тәжірибесі арқылы дәлелденетін талассыз факт тұрғысынан дәйектелді.¹

Алтай семьясын құрайтын тілдік топтардың әрқайсысының өз ішіндегі жақын туыстық мәселесімен айналысып, белгілі бір дәрежеде салыстырмалы-тарихи алтай тіл біліміне өз үлестерін қосып келе жатқан бірқатар зерттеушілер алтай тілдерінің туыстығы туралы ортодоксаддық алтаистикадың басты постулатын дәлелдеу жолындағы ізденістерді тоқтатпау қажеттігін алға тартты. Олар үшін алтаистика бағытындағы іргелі зерттеулер – түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур т.б. жеке-жеке тілдік топтарды құрайтын әртүрлі тілдердің қалыптасу, даму тарихын бағамдайтын салыстырмалы-тарихи зерттеулердің жан-жақтылығы мен тереңдігін жүзеге асырудың ғылыми-методологиялық тетігі саналды. Олар «дәстүрлі алтаистиканы» жоққа шығару – түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің әрқайсысының құрылымдық дамуындағы ортақ және өзіндік заңдылықтардың тереңдігін ескере бермейтін, тек алтай тілдерінің дыбыстық және грамматикалық құрылымдары бойынша бұрындары анықталған шаблондарға негізделетін жай сипаттауларды көбейтіп, дағдарысқа жетелейді деп білді².

§7. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: дәстүрлі алтаистикадағы дағдарыс және антиалтаистикалық бағыттың қалыптасуы

Алтаистиканың қалыптасу тарихында «Алтай гипотезасының» пайда болуы және теориялық тұрғыдан дамуымен қатар, оның шынайылығына күмән келтіріп, ғылыми тұрғыдағы дәйектелуінің жеткіліксіздігі жайлы көзқарастар да орын алды.

¹ Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М.: Наука, 1991, С. 25-63; Starostin S., Dybo F., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096. (Indices). 230-236.

² Сунник О.П. К актуальным проблемам алтаистики // Вопросы языкознания. – М., 1976, - № 1, с. 29-30

XX ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген ғылыми әдебиеттерде алтай тілдерінің генетикалық туыстығы жайлы көзқарас талассыз ақиқат сияқты қабылданып, ал бұған қарама-қарсы көзқарастағы ғалымдар тарапынан бұл теорияның дәлелденбегені және тек гипотеза күйінде қалып отырғанын дәлелдейтін іргелі зерттеулер емес, тек ескерту сипатындағы (В. Банг, Ю. Немет т.б.) пікірлер орын алып келді. Ал XX ғасырдың екінші жартысынан бастап алтай тілдері арасындағы байланыстың табиғатын типологиялық ұқсастықтармен немесе осы тілдердің тарихи ұзақ мерзімге созылған өзара қарым-қатынасымен, яғни тілдераралық ауыс-түйіспен түсіндіруге талпынған зерттеулер жарық көре бастады. Мұнда дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерге қатысты «алтайлық тектілдің құрылымдық элементтерін қайта жаңғырту, қалпына келтіруде нақтылық пен жүйелілік орын алмаған» деген сыни пікірлер айтылып, анықталған лексикалық сәйкестіктерді, арғыалтайлық тұлғаларды қайта қарау және верификациялау мәселелері көтерілді. Мәселен, Г.Дерфер Г.Й.Рамстедттің «Қалмақша сөздігінде» (1935) орын алған көптеген сәйкестіктердің дәйектемелік негізіне күмән келтіреді, өзінің алдын ала санауы бойынша дәлелі жеткіліксіз сәйкестіктер саны сөздікте 90%-ды құрайды деп біледі¹. Й.Бенцинг түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің туыстығы мәселесі аталған әр топ ішіндегі тілдер толық зерттеліп, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтары анықталмай тұрып, өз шешімін таппайды дегенді айтады².

XXғ.екінші жартысында дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерге өзінше қорытынды жасай келіп, моңғолтанушы К.Р.Боуден: «алтай тілдерінің генетикалық туыстастығы дәлелденбеген және ғалымдардың көбі оны пайдалы гипотеза ретінде де қарастырмайды» дегенді айтады³.

Д.Синор, Й.Бенцинг, Дж.Клоусон, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде алтай гипотезасының шынайлығына

¹ Doerfer G. *Turkisch and Mongolian studies.*-London, 1963.- S. 80

² Benzing J. *Remarques sur les langues toungouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques" // Ural-Altäische Jahrbücher.* – Wiesbaden, 1953. – Vol. XXV. № 1-2. – P. 4

³ Bawden C.R. Jean-Paul Roux: <i>La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux d'après les documents écrits.</i>. 215 pp: Paris: Adrien-Maisonneuve, 1963. Fr. 20.. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 28, pp 180-181

күмән келтіреді. Олардың қайсы біреулері алтай гипотезасын жаңа әдістер арқылы тектеп тексеруді, алтай тілдеріндегі ұқсастықтармен қатар ерекшеліктерді де түсіндіретін жаңа амалдарды іздестіру қажеттігін ұсынса, ал кейбірі алтай теориясының әры қарай дамытудың еш нәтижесіз екенін алға тартады. Мәселен, Д.Синор дәстүрлі алтаистиканың басында тұрған көрнекті ғалымдардың өзі алтай тілдерінің генетикалық туыстығын толық дәлелдей алмаса, мұның өзі сол тезистің о бастан-ақ белгілі бір дәрежеде бұрыс екенін білдіреді дегенді айтады¹. Ал А.М.Щербак: «Алтаистика тарихында түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей, жапон тілдерінің генетикалық туыстығы мәселесін шешудің көптеген тың да қызықты, өзгелерге ұқсамайтын жолдары қарастырылғанымен, олардың қай-қайсысы да күдік туғызарлық сызбалар мен гипотезалар құрастырумен немесе алтай тілдері туыстас немесе туыс емес деп кесіп айтудың мүмкін еместігін мойындаумен аяқталды»² дейді.

XX ғасырдың екінші жартысында дәстүрлі алтаистиканың дағдарысқа ұшырауы түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстығы туралы постулатты дәлелдеудегі дәйектемелік тұғырдың әлсіздігімен түсіндіріледі. Алтай гипотезасының нақты дәлелденбеуінің мынадай екі себебі көрсетіледі: алтай тілдерінің немесе оның негізгі топтары ортақ тектілден таралмайды, яғни олар әу бастан-ақ туыс емес; немесе керісінше, олар туыс тілдер, алайда олардың қазіргі (немесе біршама көне) кескін-келбеті әрқайсысының өзді-өздеріне ғана тән және біркелкі емес эволюцияның нәтижесі болып табылады. Сондықтан да алтай тілдерінің туыстығын үнді-еуропа, фин-угор және т.б. компартивистикадағы амалдар мен тәсілдер, модельдер мен әдістер арқылы дәлелдеу мүмкін емес, алтай тіл бірлестігін негіздеудің өзгеше жолдарын, тың амал-тәсілдерін іздестіруге тура келеді. «Егер «алтай тілдері» аталатын тілдер шынында да туыс болатын болса, олардың туыстығы иррегулярлы (жалпы ережеге бағынбайтын) жолмен дәлелденуі тиіс, себебі осы тілдердің дамуы да иррегулярлы болды; тек осы амал арқылы ғана

¹ Sinor D. Introduction a l'etude de l' Eurasie Centrale. – Wiesbaden, 1963, 144

² Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // Труды XXV Международного конгресса востоковедов. М., 1960. – М., 1963. – Т. III, 152

теориясын жақтады, келесі топ Л.Лигети, Й.Бенцинг сияқты алтай теориясына қарсы көзқарастағы ғалымдар пікіріне қосылып, алтай теориясының мәні мен оның нақты қағидаттарын талқыға салған ғылыми мақалалары мен монографияларын жариялады. ХХ ғасырдың орта тұсынан басталған ортодоксалдық бағытты жақтаушы алтаистикашылар мен антиалтаистер арасындағы дау біресе күшейіп, кейде толастап бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Дж.Клоусон, А.Рона-Таш, Г.Дерфер, А.М.Щербак т.б. антиалтаистикалық бағыт өкілдері бір жағынан – түркі және моңғол тілдері арасындағы, екінші жағынан – моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы материалдық ұқсастықты алтай макросемьясына бірігетін тілдер арасындағы ұзақ та қарқынды қарым-қатынастың нәтижесі, өзара әсердің салдары тұрғысынан дәлелдейді. Олар ортодоксалдық алтаистикалық бағытты ұстанған ғалымдардың жалпыалтайлық архитұлғалар деп көрсеткен кейбір тілдік формалары, шындап келгенде, алтайлық халықтардың өте ерте кездердегі қарым – қатынасына барып саятын, бірінен-біріне қайталана енген кірме элементтер екенін айтады. Осыдан келіп алтаистикада «өте ерте, ежелгі, көне және кейінгі кезеңдердегі өзара кірмелікті, ауыс-түйісті алдын ала толық анықтап алмай тұрып, арғыалтайлық тұлғаларды реконструкциялау ғылыми тұрғыдан дұрыс емес» деген көзқарас қалыптасты.

Бұл проблематикада ортодоксалдық алтаистикалық және антиалтаистикалық бағыт өкілдерінің қай-қайсысы да айрықша мән беретін түркі және моңғол тілдері арасындағы өзара тығыз қарым – қатынас мәселесі өзекті саналады, тіптен алтай тілдері тобының зерттелу тарихы түркі-моңғол тілдік байланысының зерттелу тарихымен астасып жатады десе де болады. Өйткені Ф.И.Страленберг, М.Мюллер, В.Шотт, Р.Раск, М.А.Кастрен, Ф.Е.Видеман, Г.Ю.Клапрот зерттеулерінен бастау алып, И.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов тәрізді классикалық алтаистиканың негізін қалаған ғалымдардың еңбектерінде одан ары жалғастық тапқан түркі-моңғол тілдік байланысы алтай тіл бірлестігінің табиғатын анықтаудың дәйектемелік тұғырына алынатын, алтай тілдерінің зерттелу тарихының тіндік өзегін құрайтын ең басты мәселе болып табылады.

«Солтүстік Қытайдағы Тоба мемлекеті» атты зерттеуінде «тоба — аралас түркі-моңғол тайпалары» деп көрсетеді¹. Жалпы ғылыми ортадағы кең таралған пікір бойынша, тобалар түркітідес тайпа деп саналады. Олардың Қытай иероглифтік транскрипциясында сақталған лексикасына қарап, Базин олардың түркілік негізін², ал П.Пелио тобаның «түркі немесе моңғол» болғанын айтады.³ Әйтседе иероглифтік транскрипциясында сақталған лексика арасында таза түркілік негізде түсіндірілетіндері де, түркі –моңғолға ортақ сөздер де, моңғол тілі материалдары негізінде айқындалатындары да кездеседі⁴.

Қытай жазба дереккөздері тобалардың төл жазуы және әдебиеті болғанын мәлімдейді. Алайда, кітап аттарының қытайша аудармаларынан басқа тоба жазба мұралары бізге жетпеді. Кейбір зерттеушілер *тоба* тайпалық одағы құрамында түркі және моңғол этникалық топтары өмір сүргенін, ал мемлекеттік тіл көнемоңғол тілінің «сяньбий диалектісі» болғанын айтады⁵.

Өз тұсында Қытайдың солтүстіктегі көшпелілерге қарсы қалқаны болған Тоба-Вэй мемлекеті құлаған соң, б.з. VI ғасырында тобалықтар толығымен қытайланады. Ал көне түркі орхон ескерткіштерінде *tabуаc* атауымен белгілі *тоба* этнонимі VIII ғасырда Қытай және қытайлар дегенді білдіреді⁶.

Дж.Клоусон қытай дереккөздерінде кездесетін сяньби, мужун, ухуань, т.б. түркі тайпалары тілінен тобалықтардың тілі біршама айырмашылықта болғанын айтады және олардың тіліндегі төмендегідей фонетикалық ерекшеліктерді атап көрсетеді⁷:

1. Сөздің бастапқы позициясында VIII ғасырда *j* дыбысына айналған ұяң спирант *d* дыбысының болуы (VIII ғасырда моңғол тіліне

¹ Eberhard W. Das Toba-Reich Nord Chinas. - Leiden, 1949. - P. 252.

² Bazin L Recherches sur les Parlers T'o-pa // TP 2, ser. 39 (1950), -P. 228-329

³ Pelliot P. Sur yam ou jam «relais postal» // T'oung Pao. - Leiden, 1930. - Vol. 27. - № 2-3. - P. 195.

⁴ Boodberg P. The language of the T'o-pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies, 2. 1936. - P 167-189.

⁵ Лигети Л. Табгачский язык – диалект сяньбийского // Народы Азии и Африки. -М., 1969. №1. -С.107-117.

⁶ Кара Д. Книги монгольских кочевников. - М., 1972. - С.9.

⁷ Clouson G. Turkish and Mongolish Studies. - London, 1962.

енген сөздерде *d* қалпын сақтайды): табгач. **dayı* ‘жау’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан соң) *jayı* ~ қаз. *žaw* ~ чув. *śuj* ~ моңғ. *dali(n)*;

2. Түркі тілдерінде VIII ғасырда *j* дыбысына айналған бастапқы *ñ* дыбысының болуы (*ñ*, яғни, мұрын жолды *j*) (VIII ғасырға дейін моңғол тіліне енген сөздерде *n* ретінде сақталған): табгач. **ñidruq* ‘жұдырық’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *jidruq* ~ қаз. *žudiriq* чув. ~ *śämār* ~ *čämār* (<**ñāñār*, анлаутты *ñ*- әсері бойынша **-j*- тұлғасында назализациялануымен бірге; **-j*-<**d* (*r* дауыссызының алдындағы дауысты арқылы көрінетін) ~ моңғ. *nudurya* (моңғол формасы оғур. **niduruu* тұлғасының біріншілік сипатын меңзейді);

3. Сөз соңында және сөз ортасында *z*-ның *r* айналуы («алтай ротацизмы»; стандарт типті түркі тілдерінде *z* сақталады; ал көнемоңғол тіліне бұл кірмелер тобына ротацизм тән): табгач. **ökür* (< шығ.-иран., сал.тох. *okso*) ‘өгіз’ ~ көнетүрк. (VIII ғасырдан кейін) *ökuz* ~ қаз. *ögiz* ~ чув. *văġār* ~ моңғ. *(h)üker*;

4. Сөз соңында және ортасында *š*-ның *l* айналуы (стандарт типті түркі тілдерінде *š* сақталады; көнемоңғол тіліне бұл кірмелер тобына ламбдацизм тән): табгач. **tavilyan* ‘қоян’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *tavišyan* ~ моңғ. **tabilya(n)* > *ta’ulya* > *ta’ulaj*;

5. Интервокалды *γ*-ның *j*-ге айналуы: табгач. **taqiya* ‘тауық’ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *taqiyu* ~ қаз. *tawiq* ~ чув. *čäyă* ~ моңғ. *takiya*.

Көнемоңғол тіліне б.з. VIII ғ. дейін енген түркілік лексикалық кірмелерде анлаут *d*- (~ түрк. орх. *j*-) және *ñ*- (~ түрк. орх. *j*-), интервокал *-j*- (~ түрк. орх. *-γ-*), сонымен қатар, ротацизм (~ түрк. орх. *z*) мен ламбдацизм (~ түрк. орх. *š*) кездеседі. Венгр тілінің көне бұлғар кірме қабатына, орта бұлғар эпиграфиялық ескерткіштеріне және Еділ бойы, перм фин-угор тілдеріндегі ортабұлғарлық кірмеге, сондай-ақ жаңа чуваш тілінің мәліметтеріне жүгінсек, жоғарыдағы ерекшеліктердің түгеліне жуығы протобұлғарлар (=оғур) тілінде орын алатыны байқалады.

Дж. Клоусон б.з. VIII ғасырына дейін моңғол тілдеріне енген түркі кірмелерінде сөз ортасындағы *d* дыбысының кейіннен *j* дыбысына ауысқанын (Сал.: түрк. *idi* ‘қожайын, мырза’ → моңғ. *ejen*), шұғыл және сөз соңындағы кейбір басқа дауыссыздардан соң қосымша да-

уысты, *n* немесе қосымша буын пайда болғанын айтады (Сал.: түрк. *balıq* ‘қала’ → моңғ. *balıyasun*; түрк. *tarıq* ‘егіс’ → моңғ. *tarijan*; түрк. *baj* ‘бай’ → моңғ. *bajan*; түрк. *miñ* ‘мың’ → моңғ. *miñyan*).

Көнемоңғол тіліне б.з. VIII ғасырына дейін енген түркілік лексикалық кірмелер арасында әкімшілік, әлеуметтік, шаруашылық терминдер мен дамыған мал шаруашылығы, металлургия, метал өңдеу терминдері, диқаншылық дақылдары, музыкалық аспаптар атаулары көптеп кездеседі.

Дж.Клоусонның зерттеулері бойынша, түркі-моңғол этнотілдік қарым-қатынасының екінші кезеңінде, яғни, VIII-XII ғасырлардағы ортамоңғолға тарихи анлаут *j-*, *ǰ-* дыбысына ауысқан қандай да бір солтүстік-шығыс түркі тілінен енді, *ǰ-* инициалды тюркизмдер «Құпия шежіре» тілінде кездеседі. Вокалданудың бұл кезеңінде, яғни сөз соңына дауыстының қосылуына қатаң дауыстыға аяқталатын түркі сөздері ғана ұшырағаны байқалады. Ауслауттық *-z* және *-ǰ* дыбыстарымен келген түркі сөздері ортамоңғолға енген кезде *-s* дыбысымен алмасады. Анлауттық *j-* дыбысының *ǰ-* айналуына қарап, оның стандарт типті түркі тілінің қандайда бір шығыс диалектісі екенін, соның негізінде кейіннен *дж* типті түркі тілдері, соның ішінде, қазақ тілі де дамыды деуге болады.

Дж.Клоусон пікірі бойынша, түркі-моңғол этнотілдік қарым-қатынасының үшінші кезеңі XII-XIII ғасырларды қамтиды, яғни, моңғолдардың тарих сахнасына көтерілген кезі. Бұл кезеңде ортамоңғол тіліне Шығыс Түркістанның түркі тілдері мен диалектілерінен, атап айтқанда, ұйғыр тілінен сөздер көптеп енеді. Үшінші кезеңдегі түркілік лексикалық кірмелерде ортамоңғолдық анлауттық *j-* және ауслауттық *-ǰ* еш өзгеріссіз қалады. Ортамоңғол тіліне енген түркілік лексикалық кірмелердің ішінде мәдени және діни терминдер молынан ұшырасады, оның себебін буддизмнің моңғолдар арасына таралуы мен моңғолдардың ұйғыр жазуын өз тілдеріне бейімдеп қолдануымен байланыстыруға болады.¹

Дж.Клоусонның еңбектерінен кейін ортодосалдық алтай теориясына деген теріс көзқарас күшейе түсті. Алтай тілдері арасындағы

¹ Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // труды XXV Международного конгресс востоковедов. - М.; 1960 - М., 1963. Т. III. - С. 151

Г.Дерфер алтай тілдерінде кездесетін лексикалық параллелдер туралы «ортақ сөздер немесе алтайлық лексика бірде-бір жағдайда ертедегі туыстықты көрсетпейді, менімше олар жаңа дәуірге дейінгі кезеңдерде бірінен-біріне ауысқан өте ертедегі тектілік кірмелер...» - дейді.¹ Г.Дерфер алтай тілдерінің даму барысының бағытын «типологиялық («аналогиялық») туыстықтан органикалыққа («гомологиялық») қарай жүрілді» - деп санайды.² Тілдік туыстықты биологиялық туыстықпен салғастырған Г.Дерфер үнді-еуропа тілдеріне гомологиялық туыстық, алтай тілдеріне аналогиялық туыстық тән деп біледі. Аналогиялық туыстастықтың себебін Г.Дерфер бір территорияда бірдей өмір салтын ұстанған (далалық және көшпелі мал шаруашылығы) алтайлық халықтардың ұзақ уақыт бірлесе өмір кешіп, мәдени және тілдік қарым-қатынасқа түсуі барысында пайда болған ортақтықпен және ішкі байланыспен түсіндіре келіп, «бұл жерде «кірмелік» дегеннен гөрі, жүре келе пайда болған туыстық деген дұрысырақ болар» - дейді.³

Г.Дерфер ұсынған тілдерді «аналогиялық» және «гомологиялық» туыстыққа бөліп қарастыру, айналып келгенде, генетикалық пен типологиялық жақындықты, диахрониялық пен диатопиялық қарым-қатынасты дәстүрлі түрде бір-біріне қарама-қарсы қоюдың басқаша аталуы ғана болып шығады. Тілдік құбылыстарды биологиялық құбылыспен тікелей салыстыруды дұрыс деуге болмайды, себебі тілдің – биологиялық құбылыс емес, өзіне тән даму заңдылықтары бар қоғамдық құбылыс екені белгілі.

Алтай тілдерінің туыстығына қарсы көзқарастағы ғалымдардың бірі Д.Дечи «алтай» терминінің өзі дұрыс емес деп санайды⁴. Сол тәрізді венгр моңғолтанушысы Л.Беше де «алтай тілдерінің атажұрты территориялық деңгейде әлі де анықталмаған. Қазіргі

¹ Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen.- Wiesbaden, Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.

² Doerfer G. Zur ural - altaischen Sprachwissenschaft, 2 // Ural - altaische Jahrbucher.- Wiesbaden, 1965. Bd.36. -Hf1-2.- S.174-178; Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen // Zeitschrift zur Indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2.- P.81-123 т.б.

³ Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2. -P 123.

⁴ Decsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.-Wiesbaden, 1965.

лы-тарихи әдісті қолдану – тіптен, о бастан-ақ бір-бірімен туыс емес тілдердегі құбылыстардың өзін зерттеуге болатынын көрсетті және дәлелдеді» - дейді.¹

«... V ғасырда жоғарғы Дунайдан Амурға дейін, Жоғарғы Уда сағасынан, яғни, қазіргі Улан-Удэ қаласынан Тибетке дейінгі аймақта түркі тілі естілген болса, X-XII ғасырлардың өзінде Селенгінің төменгі сағасынан Сары өзеннің иреңіне дейінгі аймақта өмір сүрген адамдар моңғол «сөйленісінде» сөйледі (қазіргі Моңғолия жерінің түтелге жуығын түркілер мекендегені белгілі)» - деп Г.Д.Санжеев түркі және моңғол тілдері тығыз қарым-қатынасқа түскен географиялық ареалды нақтылай келіп, түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінде орын алатын айтарлықтай өзгерістер түркілік сөйленістерде жазу пайда болғанға дейін-ақ жүрілгенін, ал дәл осындай өзгерістер моңғол тілінде алғашқы моңғол жазба тілі қалыптаса бастаған тұста көрініс бергенін, сондықтан түркітанудағы түркілік тектілі қалпына келтіру сияқты аса күрделі мәселенің моңғолтануда жоқ екенін атап айтады.²

Антиалтаистикалық бағыт өкілдерінің бірі А.М.Щербак алтай тіл бірлестігінің табиғатын түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатысынасымен түсіндіреді. Алтайтанымдық зерттеулеріне негізінен түркі және моңғол тілдерінің материалдарын арқау еткен А.М.Щербак: «Түркі және моңғол тілдерінің материалдарын салғастыру, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды тереңдеп қарастыру, лексикалық және морфологиялық параллелдерді талдау – осының барлығы нақты қорытынды жасауға алып келеді: түркі және моңғол тілдері арасында генетикалық байланыс жоқ, демек кірмелік пен туыстық фактілері арасын шектеу туралы мәселені өзектеудің өзі негізсіз. Сөз тек туыс емес тілдердің ұзақ уақытқа созылған өзара қарым-қатынасының нәтижесінде пайда болған тілдік ортақтық туралы болуы мүмкін. Бұл тілдік ортақтықтың контактілік табиғатының айқындылығы сондай, тіптен дәлелдеп жатуды талап етпейді» дей келіп, генетикалық «сәйкеспеушілікті» тек ғана сан

¹ Санжеев Г.Д. В.Л.Котвич – пионер нового направления в алтаистике // Проблемы алтаистики и монголоведения.-М., 1975. Вып.2. - С. 16-17

² Санжеев Г.Д. Монгольские языки// Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Современное состояние и проблемы.-М., 1981. -С. 257-258

есімдердегі айырмашылық көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар фонологиялық жүйенің, маңызды морфологиялық қасиеттердің (аффиксалдық морфеманың жалғануындағы, болымсыз етістіктің көріну амалдарындағы, көптік тұлғаларының жасалуындағы т.б.) мүлдем өзгешелігі де, туыстық атаулары, соматизмдер, қимыл атаулары т.б. базалық лексика да таныта алатынын айтады¹.

«Түркі және моңғол тілдерінің өзара қарым-қатынасы, бір-біріне әсері түркі және моңғол тайпаларының өте тығыз, қоян-қолтық аралас-құраластық жағдайында да, Еуразия территориясында шашыраңқы таралған тұстарында да орын алды. Түркі-моңғол қарым-қатынасының «өнімсіз» кезеңдері де, тіптен тілдердің араласуына, жартылай кірігуіне әкелген қарқынды кезеңдер де болды» - деп А.М.Щербак түркі-моңғол тілдік қарым-қатынасының жалпы сипатын анықтайды. Дж.Клоусонның: «Егер түркі-моңғолға ортақ сөз XIII ғ. дейінгі түркі жазба мәтіндерінде кездесетін болса, ол таза түркі сөзі болуы мүмкін және моңғол тілдерінде түркіден енген кірме элемент ретінде қарастырылуы керек» деген пікіріне, Л.Лигетидің: «XI ғасыр ескеткіші Махмұд Қашғари сөздігінде екі-үш ғана моңғол сөзін кездестіруге болады» - деген пікіріне сүйене отырып, сондай-ақ карайым, чуваш сияқты «шеткері» түркі тілдерінде, әзербайжан, гагауыз, түрік секілді оғуз тілдерінде моңғол элементтерінің аздығын, ал моңғолдармен жақын көрші отырған алтай, тува, якут, хакас тәрізді Сібір түркі тілдерінде, моңғолдармен тарихи және территориялық жағдайларға байланысты тығыз қарым-қатынастарда болған қырғыз, қазақ тілдерінде моңғол элементтерінің мол екенін айта келіп, А.М.Щербак моңғол тілінің түркі тілдеріне әсер-ықпалы XIIIғ. кейін айрықша белең алғанын, онда да тілдік контактінің үздіксіздігі мен ұзақтығына байланысты моңғол тілінің түркі тілдеріне «қосқан үлесінің» көлемі түркі тілдерінде әртүрлі болып келетінін айтады.

Л.Кларк, Б.Я.Владимирцов, А.Темир зерттеулеріне сүйене отырып, А.М.Щербак моңғол тілдеріндегі түркі кірмелігінің үш қабатын көрсетеді: 1) VIII-XII ғасырлардағы түркі мәтіндерінде параллельдері орын алатын сөздерден құралатын түркілік кірмеліктің көне қабаты; 2) Орта моңғол кезеңіндегі түркілік қабат (орта моңғол

¹ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.) // СПб. - Санкт-Петербург, 1997. - С.34

тілінде буддалық мазмұндағы түркі лексикасының сыртында санскрит, соғды, қытай элементтері, сондай-ақ алдымен түркі тілдеріне, сонан соң түркі тілдері арқылы моңғол тілдерін енген араб және парсы сөздері кездеседі); 3) Орта моңғолдан кейінгі кезеңдерде қалыптасқан түркілік қабат. Бұл кезеңде түркі тілдерінің әсіресе қалмақ және бурят тілдерінің құрылым-құрылысына тигізген әсері айрықша болды¹.

«Түркілер мен моңғолдардың өзара өте тығыз қарым-қатынаста болған тарихи дәуірлерін:

1) IV-VII ғ. - 386-535жж. Солтүстік Вэй династиясының ірге тасын қалаған түркілік табғач тайпасының өрлеуі және VIII ғ. ортасына дейін кидандардың түркілерге бағынышты болған кезеңі;

2) VIII-XII- Байкал маңын мекендеген түркілер мен моңғолдардың тығыз байланысы;

3) XIII-XIV- Шығыс Түркістандағы уйғыр-моңғол мәдени байланысы»- деп үш кезеңге бөлген Дж.Клоусонның² пікірін қолдай отыра, А.М.Щербак моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңдерде Сібір және Орта Азия өңірлерінде болған түркі және моңғол тайпаларының өзара қарым-қатынасына айрықша мән берудің қажеттігін айтады. «Сібірде ғасырлар қойнауынан күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан түркі және моңғол этностарының қарым-қатынасы тува, якут сияқты түркі тілдерінің бурят-моңғол тілінің лексикалық құрамы, морфологиясы мен синтаксисінің қалыптасуына әсер-ықпалын тигізгені тәрізді, Орта Азиядағы түркі тілдерінде де моңғол шапқыншылығына байланысты моңғол тілінің ықпалы зор болды» -дей келе, А.М.Щербак Орта Азиядағы тілдік жағдайдың Сібірден ойлағанда өзгешелеу сипатына және түркі-моңғол тайпаларының қарым-қатынасын мұнда белгілі бір хронологиялық шеңберде сипаттауға болатынына назар аударады: «XIII ғ. Орта Азияны жаулап алған моңғолдар Таластың бойын және онымен шектес Мавераннахрдың кейбір аймақтарын Шығыс Түркістаннан ауған моңғол тайпаларының тұрақты қонысына айнал-

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков)// Вопросы языкознания.- М., 1986. - С.48-49

² Clouston G. The earliest Turkish loan words in Mongolian.-CAJ. 1959. IV, 3. - P.184-187.

дырады. XIVғ. соңында түркілік ортадағы ортаазиялық моңғолдар ассимиляцияға ұшырап, өз тілдерін жоғалтады. Оның ізі осы территорияда қалыптасқан әртүрлі тілдерде байқалады. Моңғол тайпаларының өз тілдерінен айырылуының аз алдында Орта Азияда қостілділік жағдаяты орныққанын сол кезеңнің жазба ескерткіштері көрсетеді»¹.

А.М.Щербак зерттеулерінде моңғол тілдеріне түркі тілдерінен енген кірме элементтердің меңгерілу барысы біршама сөз етіледі. Мәселен, есім, етістік, үстеу, көмекші сөздер, еліктеуіштер сияқты барлық грамматикалық топтарды қамтитынын түркі-моңғол параллельдерінің арасынан көбінесе Г.И.Рамстедт, Б.Я.Владимирцов, М.Рясянен, Н.Поппе зерттеулерінде орын алған етістіктерді таңдап ала отырып, А.М.Щербак оларды: дәлме-дәл немесе біршама толық сәйкес келетіндер (көне түрк., башк., өзб., ор.-моңғ. *alda-* 'алдау'; алт., тув. *azyra-*, кар., кырғ. *asra-*, чуваш. *usra-* 'асырап-сақтау, тәрбиелеу', моңғ.-жазба тілінде *asara-* 'асырау, қамқор болу; тәрбиелеу' т.б.); 2) айырмашылығы «қосымша» дауысты дыбыс жалғануында болып келетіндер (көне түрк. *joluq-*, кар. *jolux-*, моңғ.-жазба тілінде *jolya-* 'жолығу, кездесу'; көне түрк., өзб. *kez-*, түркм. *gez-*, моңғ.-жазба тілінде *kezü-* 'кезу'); 3) «қосымша» дауысты дыбыстың дауыссызбен тіркесуі арқылы бір-бірінен айырмашылықта болып келетіндер (көне түрк., кар. *il-* 'іліктіру, ілу', түркм. *il-* 'ілу, іліктіру, іліп алу' моңғ.-жазба тілінде *elgü-* 'ілу, іліп қою') деп бөледі.

Бірінші жағдайдағы кірмеліктің табиғатын А.М.Щербак алтайтанымдық зерттеулерде орын алатын кірмелікті айқындаудың критерийлері негізінде анықтауға болады деп біледі және оның себебін бірінші топтағы етістіктердің қимыл, іс-әрекетке қатысты негізгі, басты ұғымдарды емес, шеткері «перифериялық» түсініктерді білдіруімен түсіндіреді. Көне моңғол және моңғол жазба тіліне буынның ашық типі ғана, ал көне түркі және қазіргі түркі тілдерінде ашық та, бітеу буын орын алатынын ескеріп, А.М.Щербак екінші жағдайда түркі сөздерін моңғол тілі «қосымша» дауысты дыбыс жалғау арқылы, ал үшінші жағдайда түркі етістіктерін моңғол тілі

¹ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). - Санкт-Петербург, 1997. - С.11.

дауысты және дауыссыздарды тіркестіру арқылы морфологиялық тұрғыдан меңгергенін айтады.¹

Антиалтистикалық бағыттың белді өкілі А.М.Щербак зерттеулерінде² ортодоксалдық алтаистиканың басты постулаттары қатарына жататын алтай тілдеріндегі дыбыстық сәйкестіктер жүйесіне қатысты «Растедт-Пельйо заңын» тектеп-тексеру; моңғол тектілінің морфологиялық құрылымын зерттеу және лексикалық қорын түстеп-түгендеу; VIII-XIII түркі-моңғол тілдік байланысының салдарын орта моңғол және моңғол жазба тіліндегі түркі элементтері, сондай-ақ көне түркі және көне ұйғыр ескерткіштері тілдеріндегі моңғол морфологиялық элементтері арқылы анықтау; XIII-XIV ғасырлардағы түркі-моңғол қарым-қатынасын моңғол мәтіндеріндегі түркизмдер және коман, ескі түрік, ескі өзбек және т.б. ескі түркі тілдерінде кездесетін моңғол сөздері, моңғолдық морфологиялық элементтер арқылы дәйектеу; орта моңғол және моңғол жазба тілдеріндегі түркілік созылыңқы дауыстылардың көрінісі және түркі тілдерінде сөздің бірінші буынында кездесетін *i дыбысының моңғол тілінде өзгеруі, яғни «сынууы» және т.б. көптеген мәселелер жан-жақты сөз болады.

Алтай тілдері арасындағы материалдық ортақтықтар мен ұқсастықтардың табиғатын алтай халықтарының ұзақ уақыт бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан сан ғасырлық қарым-қатынасымен байланыстырып, кірмелік теориясымен дәйектеген іргелі зерттеулер қатарын венгр ғалымы А.Рона-таштың зерттеулері теориялық-методологиялық тұрғыдан толықтыра түседі. Ол өз зерттеулерінде

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания.- М., 1986. - С.48-49

² Щербак А.М. О методике исследования параллелей: (В связи с алтайской гипотезой) // Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов. -М., 1960; Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // ВЯ.-М., 1966.-№3. С.21-35; Щербак А.М. О тюрко-монгольско-тунгусских связях в морфологии // Народы Азии и Африки.-М., 1968.-№1; Щербак А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках // ВЯ.-М., 1967.-№6; Щербак А.М. О причинах структурно-фонетических расхождений в тюрко-монгольских лексических параллелях // Исследование по восточной филологии: К 75-летию проф. Г.Д.Санжеева.-М., 1974.- С.340-348; Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания.- М., 1986. С.48-49; Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). - Санкт-Петербург, 1997 және т.б.

негізінен алтай тілдеріаралық өте ерте кездердегі кірмелікті анықтау мүддесін көздейді. Мәселен, түркі тілдерінен моңғол тілдеріне өте ерте кездерде енген кірме элементтер туралы Дж.Клоусонның идеясы мен А.Ронаташтың алтай тілдерінің туыстастығы мәселесіне арналған «Ортақ мұра ма, әлде кірмелік пе?» деп аталатын мақаласындағы «моңғол тілдерінде кездесетін өте ерте замандардағы түркизмдердің қайнар көзі – бұлғар-чуваш типті көне түркі тілі болды» деген пікірі негізінен орайлас түсіп жатады. Бұл мақаласында А.Рона-Таш түркі-моңғол лексикалық параллельдерін зерттеудің әдістемесіне, сонымен қатар өте көне кірмелерді ортақ мұрадан айырып алу, шектеу мәселелеріне назар аударады¹.

Дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерде тектілдік дәуірден қалған «ортақ мұра» саналатын сөздер А.Рона-Таш зерттеулерінде моңғол тілдеріндегі ең көне түркілік лексикалық кірмелер тұрғысынан қарастырылады².

Алтай тілдеріаралық лексикалық параллельдердің кірмелік сипатын ашу үшін А.Рона-Таш «аргумент» деп атаған мынадай диагностикалық белгілер ұсынылады: этимологиялық аргумент, семантикалық-тарихи аргумент, синонимдер айғағы, негізгі сөздік қордың аргументі, сан есімдер аргументі, есімдіктер аргументі, мәдени-тарихи аргумент, бөтен тілдік кірмелер аргументі, лингвистикалық география аргументі, фонемдік жүйе аргументі, тарихи фонология аргументі, гипотезаның маңызы. А.Рона-Таш бұл аргументтері туралы: «Көне сәйкестіктерді кірмелерден бөліп алуға олардың біреуін қолданудың өзі жеткілікті. Әйтседе көлемді материалды талдауда бұл аргументтердің барлығының жиынтық көрсеткішімен зерттеуші санасуға міндетті»- дейді³.

¹ *Рона-таш А.* Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкознания.-М., 1974.-№2. С.31-45.

² *Rona-Tas A.* Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvai-mongol nyelvviszony).-Budapest, 1970; *Rona-Tas A.* Böz in the Altaic word // Altorientalische Forschungen.-Berlin, 1975.-Bd.III.-S.155-163; *Rona-Tas A.* The Altaic theory and the history of a middle Mongolian loan word in Chuvash // Researches in Altaic languages.-Budapest, 1975.-P.201-211; *Rona-Tas A.* Studies in Chuvash etymology. -Szeged, 1982-Vol.1; *Rona-Tas A.* Language and History: Contribution and Comparative Altaistics.-Szeged, 1986; *Rona-Tas A.* An introduction to turkology.- Szeged, 1991 т.б.

³ *Рона-таш А.* Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских язы-

Түркі-моңғол лексикалық параллельдеріне жасаған терең этимологиялық талдауларының нәтижесінде А.Рона-Таш мынадай қорытынды пікірге келеді: «XIII ғасырға дейін түркілік элементтер моңғол тіліне әр түрлі тарихи кезеңдерде әр түрлі түркі тілдерінен кіргені белгілі. Мұндай кірмелердің қайнар көздерінің бірі – чуваш-бұлғар тобына жататын түркі тілдерінің бірі болары анық. Демек, келесі зерттеулер көне бұлғар-моңғол қарым-қатынасы негізінде қалыптасқан қабаттың біршама мол екенін көрсете алады деген ойдамыз».¹ Көне бұлғар-моңғол қарым-қатынасының хронологиялық шекарасы мәселесіне ғалымдар аса сақтықпен қарайды. Ал А.Рона-Таш: «Алтай тілдерін зерттеудегі басты міндеттердің бірі – б.з.д. екінші мыңжылдықтың басы мен б.з. екінші мыңжылдығы аралығындағы тарихи қарым-қатынастарды айқындау» деген ескертумен шектеледі.²

А.Рона-Таш түркі-моңғолға ортақ құрылымдық элементтердің біразы, соның ішінде лексика деңгейінде кездесетін бірқатар сөздер моңғол тілдеріне бұлғар-чуваш типтес тілден енген ерте түркизмдер екенін анықтады. Бұлғар тайпаларының ғұндармен бірге немесе олардан сәл ертерек батысқа кеткендігін ескерсек, бұл бұлғар-чуваш-моңғол қарым-қатынасы Орта (Ішкі, Орталық) Азияда б.з. III ғасырына дейін жүзеге асты дей аламыз.

Моңғол тіліндегі бұлғар-түркі кірмелері А.Рона-Таштың «Алтай тілдерінің туыстығын зерттеудің негіздері (Тілдік туыстық теориясы және чуваш-моңғол тілдерінің өзара қарым-қатынасы)»³ деп аталатын еңбегінде жан-жақты қарастырылады.

Г.Й.Рамстедт пен Н.Н.Поппенің алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы постулатына қарсы шыға отырып, А. Рона-Таш кең көлемдегі лингвистикалық материалдар негізінде чуваш-моңғол сәйкестіктерін анықтап, 'олар арғыалтайлық (арғыалтай тілінен) тілден қалған ортақ мұра емес, моңғол тіліндегі протобұлғар кірме-

ков) // Вопросы языкознания.-М., 1974. №2. -С.32.

¹ Рона-таш А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкознания.-М., 1974.- №2. С.42

² Бұл да сонда, С.45

³ Rona-Tas A. Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvasi-mongol nyelviszony).-Budapest, 1970

лері' деген байламын айтады. Этимологиялық талдаудың нәтижесі чуваш-моңғол лексикалық параллелдерінің көбі түркі тілдерінің негізінде түсіндірілетінін, ал семантикалық талдау барысы моңғол параллелдерінің екіншілік, біршама тар, арнайы мағына аясында жұмсалатынын көрсететінін айта келе, А.Рона-Таш түркі-моңғол параллелдерін құрайтын бірқатар сөздердің моңғол тілінде төл синонимдік жұптары орын алатынына, ол жұптардың кейбіреулерінің түркілік параллелдері бар екеніне назар аударады және мұны кірмелікті танытатын көрсеткіш ретінде дәйектейді. А. Рона-Таштың есептеуі бойынша, 'белгіленген' (бұлғар-чувашқа тән фонетикалық және басқа да ерекшеліктерді ескеріп) сөздердің 27%-ы жақсы дамыған мал шаруашылығына қатысты терминология да, қалған бөлігі – мәдени ортаға байланысты лексика болып келеді.

А.Рона-Таш чуваш-моңғол лексикалық параллелдерінің көбінесе батыс моңғол тілдерінде кездесетінін, ал шығыс моңғол тілдерінде олардың мүлдем жоқтығын анықтайды. Демек чуваш-моңғол лексикалық параллелдерінің ареалдық-географиялық таралу заңдылығы көне моңғолдардың батыстағы көршілері оғур-бұлғарлар болғанын айғақтайды.

А.Рона-Таштың пікірінше, моңғол тіліндегі көнебұлғар элементтерінің айқындалуы алтай гипотезасын жоққа шығаруға себеп бола алмайды. Барлық булгаризмдарды екшеп алған соң, түркі-моңғол сәйкестіктерінің кішірек көлемдегі қабаты қалады. Алтай тілдері арасында генетикалық байланыс болған жағдайда, ол қабат бұлғар-моңғол қарым-қатынасына қатысты кезеңнен де ертерек заманаларға барып саяры сөзсіз.¹

А. Рона-Таштың «моңғол тілдері мал шаруашылығына байланысты терминдердің көбін протобұлғар тілінен алды деген»² тезисіне сүйене отырып, В.И. Рассадин түркі және моңғол тілдеріне ортақ мал шаруашылығына қатысты бірқатар терминдерге нақты қалмақ және месхет-түрік тілдері материалдары негізінде кешенді салыстырмалы талдау жасайды. Түйе шаруашылығына, ірі қара және

¹ Rona-Tas A. Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvasi-mongol nyelviszony).-Budapest, 1970

² Рона-таш А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкознания.-М., 1974. №2. -С.37.

ұсақ малға, сүт өнімдеріне, еттен жасалатын тағамдарға, жылқы шаруашылығына, ит асырауға, мал жайылымына, шаруашылық ыңғайына қара қолданылатын тұрмыстық заттарға қатысты моңғол терминологиясы құрамында түркізмдердің мол екенін анықтай келіп: В.И. Рассадин : «скотоводческая лексика калмыцкого языка, как и других монгольских языков, достаточно хорошо сохраняет древние тюркские соответствующие термины, составляющие единый тематический комплекс, хорошо представленный и в языке турок-месхетинцев. Поскольку данные тюркизмы характеризуются признаком ламбдаизма и ротацизма, появление тюркизмов этого комплекса в калмыцком и прочих монгольских языках можно объяснить тем, что часть протобулгарских племен (с самоназванием огур), кочевавших в глубокой древности в степях Центральной Азии и занимавшихся молочным скотоводством, будучи завоеваны древними монголами и включенными в их этнический состав, образовали среди них особую этническую группу, получившую смешанное название *огур монгол (ср. современное х.-монг. оор монгол «настоящий монгол»), и перешли, постепенно, на монгольский язык, по сути дела язык адстрата. При этом омонголенные огуры сохранили очень много элементов своего протобулгарского языка-субстрата, в том числе и свою скотоводческую терминологию, и внесли их в усвоенный ими древний прамонгольский язык, который вследствие этого получил смешанный характер, а впоследствии распался на ареалы – ойратский, бурятский и монгольский, продолжающие и после распада удерживать остатки тюркского языка-субстрата, что мы и наблюдаем в калмыцком языке» деген қорытынды пікір жасайды¹.

Арғымоңғол тіліндегі огур-бұлғар-чуваш типті кірмелердің тым көнелігі чуваш-моңғол тілдік сәйкестіктерінің шынайы табиғатын айқындауды алтаистикадың ең өзекті проблематикасы деңгейіне көтереді. Өте күрделі бұл мәселенің шешімін табу – түркі тілдері, соның ішінде, чуваш (огур-бұлғар-чуваш) тілі тарихының көне кезеңдерін сипаттайтын тілдік фактологиялық материалдарды кешенді өңдеудің жаңа бағытын қалыптастыруды талап етеді. Осы

¹ Рассадин В.И. Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской // Вестник Бурятского гос университета, 2011/8. - С.83-90.

орайда Дж.Клоусон, А.Рона-гаш концепциялары ортодоксалдық алтаистикадың негізін қалаушылар түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы гипотезаның дәйектемелік арқауына алған «ротацизм-зетацизм» және «ламбдацизм-сигматизм» сияқты екі дилемманың алтайлық емес, түркілік деңгейдегі мәселе екенін, мұнда моңғол тіліндегі ерте протобұлғар (=огур) кірмелерін ескеру қажеттігін негіздейді.

Дж.Клоусон концепциясының, әсіресе А. Рона-Таш концепциясының басты ерекшелігі – олардың көне огур-бұлғар-чуваш-моңғол этнотілдік қарым-қатынасын зерттеуді алтай мәселесін шешудің «кілті» ретінде ұсынуында. Бұл тұрғыдан келгенде венгр шығыстануының үлесі айтарлықтай. Венгр тілінің лексикалық қорында тюркизмдердің, әсіресе көне бұлғар-чуваш кірмелерінің көптеп кездеуіне орай, Й. Буденц, Б.Мункачи, З.Гомбоц, Ю.Немет, Л.Лигети, А.Рона-Таш т.б. венгр лингвист-компаративист ғалымдары шығыс тілдерін зерттеуге дәстүрлі түрде ерекше ден қояды. Отандық ориенталист ғалымдардың көпғасырлық зерттеулерінің нәтижелерін әлемдік компаративистиканың қол жеткізген табыстарымен ұштастырған венгр ғалымдары, чуваш, түркі тілдерінің тарихын және урал-алтай тілдерін тұтасымен алып, тереңдеп зерттеуге қажет лингвистикалық базаны мығым орнықтырды деуге болады.

Алтаистика саласындағы көп жылдық зерттеулер барысындағы алтайлық ортақтықтың туыстыққа немесе кірмелікке негізделген табиғатын айқындау мәселесіндегі толассыз пікір таластар зерттеудің әдістемесін өзгертуді талап етеді. Түркі-моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы ұзақ жылдарға созылған қарым-қатынастың нәтижесінде алтайшілік өзара кірмеліктің қат-қабаттары қалыптасқанын дәстүрлі алтаистика бағыты өкілдері де жоққа шығармайды. Олардың зерттеулерінде алтай тілдерінің, соның ішінде түркі-моңғол тілдік қарым-қатынасының соңғы кезеңдерге тән сипаттамасы орын алады да, өте ерте дәуірлерге барып саятын екі жақты кірмелік сарапқа салынбай, арғыалтайлық ортақ мұра тұрғысынан қарастырылады.

Алтаистика ғылымы қалыптасуының бастапқы кезеңінде моңғол тілдеріне әртүрлі тарихи кезеңдерде енген түркі кірмелерін, немесе

керісінше, түркі тілдеріндегі монголизмдерді және олардың шығу тегін, қайнар-көзін бірден анықтау біршама күрделі мәселе ретінде көтерілген болса,¹ антиалтаистер ұсынған диагностикалық сипаттамалар кешенін пайдалану бұл мәселенің шешімін табуға болатынын көрсетеді.

Бірқатар пікір қайшылықтары түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің негізгі сөздік қорына қатысты болып келеді. Ортодоксалдық алтаистика бағыты өкілдері зерттеулерінде осы үш тілге ортақ сөздер ретінде қарастырылатын бірқатар лексикалық параллельдер антиалтаистер еңбектерінде өзара кірмелер тұрғысынан қарастырылып, олардың бірінен екіншісіне ену жолдары сараланады. Мәселен, Г.Д.Санжеев: «... маньчжур тілдеріндегі түркі элементтері моңғолдық кейіпте болып келеді және қайтсе де моңғол тілінде оның параллелі болады» - десе,² А.М.Щербак түркі және тұңғыс-маньчжур тілдері арасында жаңа кезеңге дейін тура байланыс болғанына күмән келтіре отырып, «эвенкі, маньчжур, орочы, удэгей тілдеріндегі түркизмдердің сыртқы пішіні моңғолдардың түркі сөздерін қабылдау ерекшеліктерін көрсететінін, соған орай тұңғыс-маньчжур тілдеріне түркі сөздері моңғол тілдері арқылы енді деуге негіз бар» - дейді³. Ал В.Котвич түркі тілдерінен маньчжур тілдеріне сөздердің ғана емес, морфологиялық элементтердің де моңғол тілін «көпір» етпей, тура жолмен енгенін айтады⁴.

Қорыта айтқанда, Г.Й.Рамстедт постулатын қолдайтын Н.Поппе, А.Н.Баскаков, П.Аалто, О.Прицак, К.Г.Менгес, В.И.Цинциус, В.М.Иллич-Свитыч, М.Р.Федотов, С.А.Старостин т.б. ғалымдар ортодоксалдық алтаистика бағытындағы іргелі зерттеулері арқылы түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей, жапон тілдерінің о бастағы туыстастығына негізделетін ғылыми түсініктердің біртұтас жүйесі туралы өз көзқарастарын дәйектеуге күш салатын бол-

¹ *Poppe N. Einige Lautgesetze ind ihre Bedeutung zun Frage der mongolisch- turkischen Sprachbeziehungen // UAJb. 1958, Bd 30, H. 1-2.*

² *Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели // Изв. АН. Отд.гуманитарных наук.-Л., 1930.-№8-9.С.601*

³ *Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIVвв.). Санкт-Петербург, 1997. С.33*

⁴ *Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue.// RO (1938),1939, XIV. P.91*

са, антиалтаистикалық бағыттағы Й.Бенцинг, Д.Синор, Г.Дерфер, А.М.Щербак, Б.А.Серебренников, Дж.Клоусон, А.Рона-Таш т.б. түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және т.б. тілдерінің генетикалық туыстығын жоққа шығарып, осы тілдераралық материалдық ұқсастықтардың табиғатын ұзақ уақытқа созылған тарихи қарымқатынастың нәтижесіндегі өзара кірмелікпен түсіндіреді. Дейтұрғанмен «өзара кірмелік» концепциясын ұстанған антиалтаистер көлемі жағынан өте ауқымды репрезентативті эмпирикалық материалды дәстүрлі алтаистикада қалыптасқан жүйеден өзгеше етіп жинақтап, жүйелеп бермеді және зерттеудің арнайы әдістемесін ұсынбады деуге болады. Мұның орнына олар Г.Й.Рамstedт пен Н.Н.Поппе ұсынған ортодоксалдық алтай теориясының басты қағидаттарын және оларды дәйектеуге негіз болған фактілерді қайтадан интерпретациялаумен айналысты.

§8. Алтай тілдерін этнолингвоконтактологиялық тұрғыдан зерттеудегі кірмелік теориясының маңызы және неоалтаистика

XX ғ.ортасынан басталған «алтай гипотезасына» деген көзқарастар қайшылығы мен алтайлық проблемалар төңірегіндегі пікір таластардың барысында ғасыр соңына қарай алтай тілдеріндегі өзара кірме элементтер мен бірінен екіншісіне еніп, әбден сіңісіп барып, байырғы тілге қайта оралған кірмелікті анықтауды көздейтін жаңа бағыт қалыптасты. В.Котвич, Дж.Клоусон, А.Рона-Таш және олардың ізбасарларының зерттеулерінде кеңінен көрініс тапқан кірмелік теориясын жақтайтындықтан, жаңа бағыт өкілдерін кей жағдайда антиалтаист деп те атайды, алайда бұл қате түсінік.

Алтай тілдерінің ортақтығын «жүрекелепайда болған туыстықпен» немесе «туғандай болып, кірігіп кету» теориясымен түсіндіретін ғалымдардың өзі «алтай тілдерінің генетикалық туыстығы» туралы идеядан үзілді-кесілді бас тартқан емес. Сол сияқты Г.Й.Рамstedт, Н.Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов және олардың ізбасарларының салыстырмалы-тарихи штудияларына арқау болған фактологиялық материалдарды жаңа да тың деректермен толықтырып, жетілдіріген

компаративтік әдістемені қолдана отырып, қайтадан терең талдаулар «сүзгісінен» өткізудің нәтижесінде қайсыбір элементтердің кірмелік негізі анықталып жатқаны да ғылыми ақиқат. Олай болса, өз зерттеулерінің теориялық-методологиялық тұғырын кірмелік теориясымен байланыстырған жаңа бағыт өкілдерінің мақсат-мұраты — өте көне заманалардан бастау алатын алтайшілік өзара, екіжақты, үшжақты, көпқырлы, қайталама кірмелерді тұтастай анықтап, іріктеп алу, яғни ежелгі генетикалық туыстықтың салдарынан пайда болған материалдық ұқсастықтар қабатын кірмелерден тазарту. Сондықтан ХХғасыр мен ХХІ ғасыр тоғысында қалыптасқан жаңа бағыт *неоалтаистика* деп аталады.

Неоалтаистикалық бағыт өкілдері зерттеулерінде көтерілетін басты мәселе – алтайлық ареалдағы тіларалық және этносаралық интерференциялардың (өзара әрекеттестік) диахрониялық және диатопиялық қат-қабаттарын айқындай отырып, көпқырлы және архикүрделі этнолингвоконтактологиялық процестердің алтай тілдерінің қалыптасу, даму тарихындағы орнын анықтау.¹

Тіл-тілдегі лексикалық кірмелерді жан-жақты қарастырудың лингвистикалық та, мәдени-тарихи да маңызы зор екені бүгінгі таңда еш дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомаға айналғаны белгілі.

¹ *Егоров Н.И.* Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о булгаро-чувашской этноязыковой преемственности.-Алма-Ата, 1992; *Егоров Н.И.* Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашский гуманитарный вестник.-Чебоксары, 2006.-№1. С.144-163; *Егоров Н.И.* Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблемы ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // VI Uruslararasi turk dili kurultayı.- 20007- Ankara: Turk Dil Kurumu, 2007.-Іс.-S.1912-1944; *Егоров Н.И.* Узловые проблемы ранних этапов огуро-булгаро-чувашского этнолоттогенеза и современные проблемы алтаистики // Сб.мат. Междунар. научной конференции «Чувашский язык и современные проблемы алтаистики».- Чебоксары, 2009.-Ч.І.-С.68-77; *Туймебаев Ж.К.* Проблемы анлаутных губных согласных в алтайских языках. (Ревизия фонетического закона Рамстедта-Пеллио).-М., 2004; *Туймебаев Ж.К.* Казахско-монгольские лексические параллели: Материалы к этимологическому словарю казахского языка.-М., 2005; *Туймебаев Ж.К.* Становление и развитие алтайской теории и алтаистики.-Туркестен, 2006; *Туймебаев Ж.К.* История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений.-Астана, 2008; *Туймебаев Ж.К.* Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения казахско-монгольских лексических параллелей.-Астана, 2009; *Туймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А.* Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз.-Кокшетау, 2009.

Тарихи қарым-қатынасқа түскен тілдердегі ауыс-түйістер тек тілдік контактiнiң ғана емес, сонымен қатар әртүрлі материалдық және рухани мәдениеттердiң жанасуы мен түйісуінің, қарым-қатынасының, өзара ықпалдасуының да нәтижесі болып саналады. Сондықтан кірмелік құбылысын тілдердiң тарихи дамуы мен кемелденуіндегі ең серпінді процесс ретінде салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу – техногендік және ақпараттық байланыстырдығын ұшқырлығымен, әр алуан мәдениеттер мен тілдердiң өзара қарым-қатынасының қарқындылығымен сипатталатын қазіргі жаһандану заманында аса маңызды жалпылингвистикалық мәселеге айналып отыр.

Бұл мәселеде Еуразия құрлығындағы мәдениеттераралық байланыстардың түп-тегін, тарихи тамырын тілдік деректер негiзінде айқындаудың, алтайлық халықтардың сан ғасырлық өзара және өзге халықтармен болған қарым-қатынасын тереңдеп зерттеудің маңызы зор. Әсіресе Ішкі, Орталық және Орта Азия халықтары тарихында орын алған контактiлік құбылыстарды ареалдық тұрғыдан зерттеу барысында Еуразияның далалық атырабы арқылы «көктей» өткен Шығыс пен Батыс, Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы тарихи ұлы көштердiң, сан түрлі халықтардың мидай араласуының этномәдени із-таңбалары айқындалып, үнді-еуропа, палеоазия, иран, фин-угор, қытай, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур т.б. тілдердiң өзара қарым-қатынасының лингвотарихи сипаты анықталады. Демек Орталық Азия аймағындағы тілдердiң тарихын этнолингвистикалық қырынан зерттеу, өз кезегінде мәдени-тарихи сипаттағы жаңа да соны нәтижелерге жетелейтiнi сөзсіз.

Алтай макротобын құрайтын тілдердегі кірмелердiң функционалдық ерекшеліктерiнiң нәтижелерін жалпылаудың, сондай-ақ түркі және моңғол, моңғол және тұңғыс-маньчжур, түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынасы мен бір-біріне тигізген ықпал-әсерінің тарихын салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан зерттеудің алтай тілдерінің әр қайсысының даму тарихын ғана емес, осы тілдерде сөйлейтін халықтардың этникалық қалыптасу тарихын зерделеуге тигізер көмегі айрықша. Басқаша айтқанда, алтай тілдері арасындағы өзара кірме элементтерді салыстыра-салғастыра зерттеудің өзектілігі, сайып келгенде, алтай тілдерін ареалдық, ком-

паративтік, контрактивтік тұрғыдан зерттеудің көкейтесті проблемаларының ғылыми-теориялық және практикалық маңызынан туындайды деуге болады. Осы орайда шығыста Маньчжуриядан батыста Дунайға дейін созылған Еуразия даласының аридтық жолағының тілдік болмысы этнолингвоконтактологиялық зерттеулерге қажет тұғыр-негіз қызметін атқарып, айрықша мол эмпирикалық материал бере алады.

Тарихи ерте кезеңдерінде Еуразияның далалық белдеуінде орталықтан сыртқа қарай бағытталған үдерістер орын алуы керек болса да, адамдардың әлеуметтік-экономикалық іс-әрекеттерінің біртіндеп шоғырлануы барысында әр түрлі тұрпаттағы тілдік интерференция процесстерінің көлемі де ұлғая берді. Гуманитарлық ғылым дамуының жаңа кезеңінде бұл ареалдағы тіларалық және этносаралық интерференциялардың диахрониялық және диатопиялық бірнеше қабаттары біршама нақты айқындалады: түркілік ортадағы үнді-иран және шығыс-ирандық; моңғол, иран, фин-угор, славян және т.б. орталардағы түркілік; тұңғыс-маньчжур, иран, түркі, т.б. ортадағы моңғолдық интерференциялар. Сондықтан алтай тобы тілдерінің әрқайсысында мольнан ұшырасатын өзара кірмелер мен калькалық сипаттағы тіл бірліктерін Орталық Азиядағы этносаралық контактілердің салдары ретінде көрсетуге болады және оларды түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және т.б. өзара тарихи қарым-қатынаста болған тілдердің құрылымдық деңгейлерін зерттегенде ескермеу мүмкін емес.

Жазба дереккөздер дәстүрлі түрде алтай семьясына біріктірілетін түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур т.б. тілдерінде сөйлейтін халықтардың соңғы екі-екі жарым мыңжылдықтар бойы (мүмкін, одан да ұзақ уақыт шеңберінде) үзіліссіз тығыз қарым-қатынаста болғанын толық айғақтайды. Тарихи ұзақ уақытқа созылған этносаралық қарым-қатынастар алтай тілдерінің әрқайсысының сөз қазынасының ғасырлар бойына толығып, кемелденіп, байып отыруына ықпал етіп қана қоймай, тіптен түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақ болуы мүмкін «арғыалтайлық мұраны» өңдеп, тегістеп жібергені (ниверлегені) сөзсіз.

Алтаистика ғылымында алтай тілдерін (кеңірек алғанда орал-алтай тілдерін) Еуразия континентіндегі белгілі бір географиялық

аумаққа тән лингвистикалық бірлестіктің жалпылама типі ретінде қарастыру да орын алады. Тілдік бірлестіктердің мұндай типтерін айқындайтын бастапқы генетикалық ортақ белгілерге субстрат-адстрат-суперстраттық, контактлік және т.с.с. сипаттағы тарихи себептерге байланысты туындайтын екіншілік белгілердің үстемеленуі негіз болады. Әртүрлі тіл семьяларына жататын тілдерді біріктіруге де соңғы белгілердің жиынтығы мүмкіндік береді. Бұған қатысты еңбектердің бірі ретінде Н.А.Баскаковтың «Ертедегі сөйленістердің ареалдық шоғырлануы және алтай тілдерінің генетикалық туыстығы» зерттеуін атауға болады. Бұл еңбекте алтай тілдерінің грамматикалық құрылымындағы, ең бастысы, осы құрылымның жат тілдік элементтерді өткізбейтіндігімен ерекшеленетін сөзтүрлендіру жүйесіндегі ортақтықтың табиғатын «алтайлық тілдердің өзара әрекеттесуімен және тілдік элементтердің кірмелік сипатымен емес, ертедегі туыстас сөйленістердің белгілі бір топтар және тілдер семьясына шоғырлануы (консолидация) процесіндегі генетикалық байланыспен» түсіндіруге талпыныс жасалады¹. Зерттеудің негізгі тұжырымдары ретінде мынадай қорытынды пікірлер ұсынылады:

- туыстас тілдердің негізгі таралу ареалдары белгілі бір шекарамен шектелген территорияны (аумақты) қамтиды;

- Еуразияда туыстас тілдердің кең ауқымды үнді-еуропа, семит, орал-алтай т.б. тәрізді бірнеше территориялық таралу ареалдарын атап көрсетуге болады:

- орал-алтай тілдері үнді-еуропа тілдері сияқты территориялық ареалдарға бөлінеді: батыс жақта көбіне фин-угор тілдері, шығысқа қарай алтай тілдері орналасады. Фин-угор және алтай ареалдары өз кезегінде қатарласа тізілген кіші ареалдарға ыдырайды. Мысалы, алтайлық ареалдың батысын түркілер, шығысқа қарай – моңғолдар, онан соң моңғолдармен көршілес – тұңғыстар мен маньчжурлар, қиыр шығысты – корейлер мен жапондар иемденеді.²

«Солтүстік еуразиялық ареал, – Н.А.Баскаковтың пікірінше, – ежелгі заманда жақын туыстық тілдерде (наречье) сөйлеген көптеген

¹ Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания.-М., 1970.-№4. - С.42-53;

² Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания.-М., 1970.-№4. С.44;

ру мен тайпалардың үзіліссіз тізбегін құрады. Тайпалардың бірігуі мен ыдырауындағы перманенттік процестердің нәтижесінде, сонымен қатар олардың өзді-өздеріне ғана тән ерекшеліктердің басымдылық сипатына байланысты бұл ареал ең алдымен, батыста – оралдық, шығыста – алтайлық болып екі үлкен ареалға бөлінді. Кейіннен олардың әрқайсысы іштей: орал – угор, фин, самодий ареалдарына, ал алтай – түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей-жапон ареалдарына жіктеледі»¹. Сондай-ақ Н.А.Баскаков алтай тілдері арасындағы байланыстың қарқындылығы байырғы географиялық таралу ареалына сәйкес және жақын туыстыққа қатысты тура пропорционалдылықта болып келетінін, мұнда ең тығыз байланыс пен материалдық жақындық түркі және моңғол тілдері арасында, одан ойлағанда аздау жақындық – түркі тілдері мен басқа алтай тілдері арасында сақталғанын айтады. Моңғол тілдерінің таралу ареалы тұңғыс-маньчжур тілдерінің ареалына жақын орналасқандықтан, олардың арасындағы сәйкестіктер көлемі түркі тілдері мен тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы сәйкестірге қарағанда көбірек екенін ескертеді.²

Аталған логикалық құрылым сырт көзге дұрыс болып көрінсе де, алтай тілдерінің генетикалық туыстығы толық, еш талассыз дәлелденген жағдайда ғана қабылданатыны анық. Дейтұрғанмен алтай тілдері (басқа да тілдер, оның ішінде орал-алтай, ностратикалық) арасындағы материалдық жақындықтың бірнеше себебі болуы мүмкін. А.Рона-Таш тілдің барлық құрылымдық деңгейлерінде көрініс беретін материалдық ортақтыққа негіз болатын басты себептер қатарында: 1) тарихи контактілерді; 2) ареалдық конвергенцияны (тілдік құбылыстардың жақындасуы, бірігуі, кірігуі); 3) типологиялық ортақтықты; 4) бір-біріне ештәуелсіз құбылыстардың конвергенциясын; 5) кездейсоқтықты; 6) генетикалық туыстықты және т.б. көрсетеді.³

Тілдераралық материалдық ортақтықтарды тудыратын факторлар қатарына генетикалық туыстықтан басқа да себептерді, атап

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья и ее изучение.-М., 1981. - С. 51.

² Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания.-М., 1970.-№4. - С.44

³ Rona-Tas A. The Altaic theory and the history of a middle Mongolian loan word in Chuvash // Researches in Altaic languages.- Budapest, 1975.- P.201-211

Қорыта айтқанда, неоалтаистикалық бағыт өкілдері одан әрі жетілдіріп, дамытып отырған кірмелік теориясы ортодоксалдық алтаитанымдық бағытпен салыстырғанда икемділігімен, тарихи және этномәдени ақпараттардың кең тыныстылығымен, ареалдық-географиялық және археологиялық картаға жақсы бейімделетіндігімен ерекшеленеді. Сондықтан неоалтаистер еңбектерінде зерттеудің дәстүрлі салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы-типологиялық, ареалдық-географиялық әдістері тілдік фактілер мен құбылыстарды контактологиялық тұрғыдан талдаудың сан алуан амал-тәсілдерімен ұштастырылады, басқаша айтқанда неоалтаистер ұсынатын зерттеудің әдістемесі синтездік сипат арқалайды.

§9. Түркі-моңғол этнотілдік байланысының тарихи алғы-шарттары

Алтаистикада ортодоксалдық алтаистикалық, антиалтаистикалық және неоалтаистикалық бағыт өкілдерінің қай-қайсысы болмасын түркі және моңғол тілдері бойынша жинақталған аса мол эмприкалық материалдарды өздерінің ғылыми көзқарастарын дәйектеудің тұғырына алады. Мұны түркі және моңғол халықтарының сан ғасырлық тарихи, этномәдени, тілдік байланысы мен қарым-қатынасының «тіл тарихы мен этнос тарихы» сабақтас-тығындағы айрықша маңызымен, көшпелілер мәдениетінің және түркі өркениетінің адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі алатын орнымен түсіндіруге болады. Сондықтан да *түркі-моңғол тілдік байланысы* орал-алтай тілдерінің ішкі классификациясы, В.Шотт, М.А.Кастрен, Ф.И.Видеман, Ю.Немет, Б.Коллиндер, Г.Винклер сияқты ғалымдардың «орал-алтай тіл бірлестігі» туралы ғылыми көзқарастары, Орал-алтай тілдерін біріктіретін тілдік белгілер мен заңдылықтар, оралтану және алтаистиканың дербес ғылыми пән ретінде қалыптасуы, алтай семьясының ішкі жіктелісі, «алтай гипотезасының» алтаистиканың даму тарихындағы рөлі мен маңызы, ортодоксалдық алтаистика және оның белді өкілдерінің шығармашылығы (Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, Е.Д.Поливанов, М.Рясянен, В.И.Цинциус т.б.), ортодоксалдық

алтаистикадағы дағдарыс және кірмелік теориясы (Дж.Клоусон, А.Ронаташ, Г.Дерфер, А.М.Щербак зерттеулері), неоалтаистикалық бағыттағы зерттеулердегі «алтайлық тілдік одақ» және «алтай тілдері аралық контактология» сияқты аса ауқымды және өте күрделі проблематикалардың орталық және ең негізгі мәселесі ретінде ғылыми зерттеудің күн тәртібінен екі ғасырға жуық түспей келеді.

Түркі-моңғол этнотілдік байланысының тарихы Орталық Азияны мекендеген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, бұл мәселе өте ертеден-ақ шығыстанушы тарихшы, антрополог, этнолог, археолог, лингвист, әдебиеттанушы ғалымдардың назарын өзіне тартты. Қазіргі таңда жинақталған тарихи-лингвистикалық зерттеулер қоры 10-12 ғасыр бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан түркі-моңғол этнотілдік байланысының күрделі де көпқырлы құрылымын ендігі жерде пәндераралық деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Демек түркі тілдес және моңғолтілдес халықтардың сан ғасырлық өзара байланысы, қарым-қатынасының нәтижесінде қалыптасқан түркі және моңғол әлеміне ортақ этнолингвомәдени, этнографиялық, фольклорлық, мәдени және т.б. элементтер бірімен жүйелі байланыстағы кешенді зерттеулерді талап етеді¹.

Тарихи-лингвистикалық дереккөздер бойынша Орталық Азияның солтүстік орманды-далалы алабы – «алтайлық» халықтардың, яғни түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжурлардың «ата жұрты» саналады. Батысын түркілер, одан әрірек моңғолдар, Амурдың орта және төменгі ағысында тұңғыс-маньчжур тайпалары мекен еткен кең территориядағы батыстан шығысқа қарай қоныстанудың «бірізділігі» орманды өңірлерді мекендеп отырған ұлыстырдың қазіргі таралу аймағынан да байқалады. Ал ашық дала жаугершілік шапқыншылықтар мен «ұлы көштер» легінің нәтижесінде көптеген ру-тайпалардың, ұлыстардың мидай араласуын бастан кешіріп, ірі-ірі қағанаттар мен мемлекеттердің отаны, көшпелілер өркениетінің ошағына айналды, тарих сахнасында «Ұлы Дала» деген атын қалдырды.

¹ Түймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей. Автореф. докт. филол. наук.- Астана, 2008. С.14.

Соңғы 10 жылдықтағы археологиялық және антропологиялық зерттеулердің ғылыми синтезінің нәтижесі Орталық Азияның далалы алабында қалыптасқан көшпелі өмір салты алғашқы қауымдық қоғамдағы аң аулау кәсібінің дамуынан, яғни жабайы жануарларды қолға үйретуден пайда болмағандығын, мал шаруашылығын б.э.д. II-I ғасырлар тоғысында Орталық Азияға Еуразияның аридтық алабының батысынан қоныс аударған үндірандық көшпелілер әкелгенін дәлелдейді. Археологиялық зерттеулер прототүркілердің мал шаруашылығымен айналысуын Карасук археологиялық мәдениетімен (б.э.д. XIII-VIIIғ.) байланыстырады. Карасук мәдениетінің қалыптасуына жетілген малшаруашылығымен айналысқан андронов тайпаларының (б.э.д. XIV-XI) ықпалы болғандығын, Карасук мәдениетіне тән қоладан құйылған заттардың батыста Волга-Камнан Солтүстік Қытайға дейінгі ареалға, әсіресе ерте түркілер қалыптасқан территория саналатын Енисей, Моңғолия және Байкал өңірлерінде кең таралуын археологтар тайпалар миграциясымен, тайпа аралық мәдени алыс-берістікпен, аралас-құраластықпен түсіндіреді. Ал этнотілдік тұрғыдан алғанда карасук тайпалары үндіран, нақтырақ айтқанда, шығыс ирандықтар болып есептеледі. Мұны прототүркі тіліне енген көне үндіран элементтері мен түркі тілдеріндегі кейбір үй жануарлары мен металл атаулары дәлелдей түседі.¹

Моңғол тілдеріндегі мал шаруашылығы терминологиясы саласындағы бұлғар-түркі кірмелерінің молдығы ертебұлғар-түркі-моңғол тілдік қарым-қатынасының нақты хронологиялық мерзімін тоқтатуға белгілі дәрежеде өз септігін тигізеді. Мәселен, А.Рона-таш зерттеулерінде ерте бұлғар-түркі-моңғол тілдік қарым-қатынасы б.з.д. I мыңжылдықтарда болып өткені айтылады.²

Моңғол тілдеріндегі ертетүркілік қабаттың қалыптасуын Дж.Клоусон Солтүстік Вэй династиясына (б.з. 386-535 жж.) дейінгі

¹ Егоров Н.И., Егоров Э.Н. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблема ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // Известия Национальной академии наук и искусства Чувашской Республики. - Чебоксары, 2000-2001. - №3/1. С. 185-204; Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд; пратюркский период. - М., 2007. -223; Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений.-Астана, 2008.

² Рона-таш А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкознания.-М., 1974.-№2. С.45.

уақытпен¹, Г.Дерфер түркі және моңғол тілдері арасындағы тектіл деңгейіндегі кірмелікті «жаңа эраға дейінгі» дәуірлермен байланыстырады.²

Археологтар «б.з.д. I мыңжылдықта Шығыс Моңғолия даласында адам баласы алғашқы рет атерттеп мінді» деп жазады.³ Қола және ерте темір дәуірінде (б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы – I мыңжылдықтың алғашқы жартысы) Моңғолия территориясында археологиялық мәдениеттің үш түрі көрініс береді: Батыс Моңғолияда – херексурлар мәдениеті, Шығыс Моңғолияда – тас тақта мазарлар мәдениеті, Хэнтэй-Чикой таулы қыратында – Хэнтэй мәдениеті. Херексурлар мәдениетін үнді-еуропалықтармен (шығыс ирандықтар), тас тақта мазарлары мәдениетін арғытүркілермен, хэнтэй мәдениетін арғымоңғолдармен байланыстыруға болады. Хэнтэй мәдениеті өкілдерінің кейінгі қола дәуірінде (б.з.д. VIII-II ғғ.) аң аулау, балық аулау, терімшілікпен айналысқанын, күнделікті тұрмыста метал бұйымдарды қолданғанын, үй жануарларынан – ешкілер мен қойларды ұстағанын археологиялық қазбалар дәлелдейді.⁴

Моңғол тілдеріндегі ұсақ малға қатысты терминологияға зер салсақ⁵: көне моңғ.-жазба *qonin*, халх.-моңғ. *хонь*, бур. *хонин*, қалм. *хөөн*, ойр. монг. *хөй* ~ *хоин* ~ *хөөн*, ойр. *хөөн* ~ *хоин* «қой» және түрік.-месх. *койун* «қой», қаз. *qoj* көне түркі. *qojin* ~ *qojun* ~ *qoj* ~ *qon* < арғытүрк. **qoni* сөзінің адаптациясы; қалм. *хуц* [*хуцъ*], көне моңғ.-жазба *qısa*, халх.-моңғ. *хуц*, бур. *хуса* «қошқар» сөзі көне түркі тіліндегі тіркелген *qoŋar* «қошқар», *qoŋınar*, *qoŋar* «қой» сөздерін жасауға арқау болған < арғытүрк. **qoŋar* // **qoŋ* «қошқар» түбіріне барып саяды; көне моңғ.-жазба *qırayan*, халх.-моңғ. *хурга*, бур. *хурьган*, қалм. *хурһн* «қозы» көне түркі тілінде ротацизм тұлғасында кездесетін *qozi*~ *qızı* «қозы»

¹ Clouson G. The earliest Turkish loan words in Mongolian.-CAJ. 1959. IV, -P. 3.

² Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen. -Wiesbaden, Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.

³ Новгородова Э.А. Древняя Монголия.-М., 1989. - С.281

⁴ Цыбиктаров А.Д. Центральная Азия в эпоху бронзы и раннего железа (проблемы этнокультурной истории Монголии и Южного Забайкалья середины II-первой половины I тыс. до н.э.) // Археология, этнография и антропология Евразии.-Новосибирск, 2003. - С.80-97

⁵ Рассадин В.И. Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской // Вестник Бурятского гос университета, 2011/8. - С.86.

< арғытүрк. **qozy* тұлғасына барып саяды; қалм. *яман* «ешкі», көне моңғ.-жазба. *итауан*, халх.-моңғ. *ямаа*, бур. *ямаан* < көне түркі. *jītuа* «тау екшінің ұрғашысы» (< арғытүрк. **jutuа*); қалм. *тек* [тэке], көне моңғ.-жазба. *teke*, халх.-моңғ. *тэх*, бур. *тэхэ* «теке; тау ешкінің еркегі» < көне түрк. *tekä* «теке» (< арғыалт. **täkä* «теке; жабайы теке»); қалм. *ишк*, ойр. *ишге* ~ *ишиген* «лақ», көне моңғ.-жазба. *išigen*, халх.-моңғ. *ишиг*, бур. *эшэгэн* < көне түрк. *eški* ~ *eškü* «ешкі» (< арғытүрк. **äjikä* > *äcki*); қалм. *төл*, көне моңғ.-жазба. *töl*, халх.-моңғ., бур. *түл* «төл» < көне түрк. *töl* «төл, төлдеу сәті» < **tö-* / *törü-* «төлдеу, туу» – салыстырамыз: қалм. *төр-*, көне моңғ.-жазба. *törü-*, халх.-моңғ., бур. *түрэ-* «төлдеу» т.б. Демек, қой мен ешкі атауларының моңғол тілдеріне түркі тілдерінен енген кірмелер болып саналатын ескерсек, ертетүркі-моңғол этнотілдік қарым-қатынасы Орталық Моңғолияда б.з.д. I мыңжылдықтың ортасына таман қалыптаса бастады деуге болады.

Қазіргі кезде Орталық Азия территориясында б.э.д. III-II мыңжылдықтардан бастау алатын әртүрлі этномәдени аймақтар көрініс береді. Түркі-моңғолдардың «ата жұрты, төл отаны» саналатын қазіргі Моңғолия территориясын б.э.д. III мыңжылдықтарға қатысты: шығыста аңшылық және балық аулаушылық кәсіпке негізделген мәдениеттің, ал батыста малшаруашылықты-номадтық мәдениеттің таралуы деп екі этномәдени аймаққа жіктеуге болады. Бұл екі археологиялық мәдениеттің шет-шекарасына Моңғолияны солтүстіктен оңтүстікке қарай кесіп өтетін Ұлы көл (Их нуур) ойпаты алынады. Материалдық мәдениет, жерлеу рәсімдері мен жөн-жосындар, шаруашылық типі, тіптен тұрғындардың антропологиялық келбеті тұрғысынан алғанда батыстағылар афанасьевтік типтегі еуропалықтар, шығыстағылар моңғолоид типтестер екені айқындалады, яғни бір-бірінен мүлдем айырмашылықтағы екі мәдениеттің ошағы – қазіргі Моңғолия территориясы деуге негіз бар.

Б.э.д. III-II мыңжылдықтарда Моңғолияның шығысын мекендеген моңғолоидтық типтегі тұрғындар өлген адамды төртбұрыш немесе дөңгелек етіп соғылған қорғандар ішіне бетін тас тақтамен жауып жерледі. Ортағасырдың басына дейін жалғасқан бұл үрдіс түркілердің «ата жұрты» – Селенге, Онон өзендері арнасын ме-

кен еткен сүннүлердің адам жерлеу рәсімдерінде де орын алады. Тақта бейіттер мәдениетін қалдырған адамдардың этнотілдік тегін айқындауда пікірқайшылығы кездеседі: Г.Н.Румянцев, В.В.Волков т.б. ғалымдар оларды моңғолтілдестерге, Э.А.Новгородова, Л.Н.Гумилев, Н.Н.Диков т.б. оларды түркітілдестерге, С.Г.Кляшторный, Т.И.Султановтар жундар мен дунхуларға жатқызады. Л.Н.Гумилев тақта бейіттер мәдениетін «ғұн мәдениетінің ерте дәуіріне тән» этномәдени белгі ретінде қарастырады. Ал Моңғолияның батыс және солтүстік-батысында тақта бейіттер мүлдем кездеспейді. Мұндағы б.э.д. III-II мыңжылдықтарға қатысты ескерткіштерге жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары жерлеу рәсімінің осы өңірмен шектесетін Тува, Алтай, Оңтүстік Сібір өлкелеріндегі өлген адамды тас қорғандар астында жерлеу рәсімімен негізінен бірдей болып келетінін айғақтайды. Сондай-ақ б.э.д. I мыңжылдықтарға барып саятын жартастағы «скиф-сібірлік» суреттер (бұғы), қоладан құйылған қару-саймандар, саз балшықтан жасалған ыдыстар Тува, Алтай және Шығыс-Қазақстан өңірлерінен табылған «скиф-сақ» ескерткіштерімен көп жағдайда сәйкес түсіп жатады.

Карасук мәдениеті дәуірінде (б.э.д. XIII-VIIIғ.) Батыс Моңғолияда атқа жегілген соғыс арбаларының суреттері пайда бола бастайды. Мұндай жартастағы суреттер үнді-иран тайпалары мекен еткен Тува, Алтай, Қырғызстан, Памир, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Тажікстан, Ауғанстан өңірлерінде көптеп кездеседі. Еуразия құрлығында таралған атқа жегілген соғыс арбалары суреттерінің шығыс шекарасы ретінде Моңғол Алтай және Говь Алтай таулары көрсетіледі. Демек карасук және тақта бейіт мәдениеттерін қалыптастырған тайпалардың ұзақ уақытқа созылған өзара қарым-қатынасы Орталық Азиядағы этнотілдік, әлеуметтік-экономикалық, саяси және тарихи-мәдени жағдаяттарды түбегейлі өзгерткені сөзсіз.

Б.э.д. I мыңжылдықтарға қатысты Орталық Азияның археологиялық мәліметтері мен Н.И.Егоров ұсынған түркі этноглоттогенезінің көне дәуірлері туралы тұжырым¹ бір-бірімен толық үйлесім табады. Егер тақта бейіт археологиялық мәдениеті мен

¹ *Егоров Н.И.* Проблемы генетической и хронопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о булгаро-чувашской этноязыковой преемственности.- Алмата, 1992. - С.29-30

(шығыс) иран-карасук мәдениеттерінің прототүркілік идентификациясы тұжырымдамасын негізге алатын болсақ, мынадай тарихи-тілдік концептуальдық парадигма түзіледі:

- б.э.д. II-I мыңжылдықтарда прототүркілер карасуктардан қола металлургия мен мал бағуды үйренеді, осыған байланысты прототүркі тілінде шығыс ирандық «мәдени» лексика қабаты қалыптаса бастайды;

- б.э.д. I мыңжылдықтардың алғашқы ғасырларында прототүркілер мал шаруашылығымен айналысатын номадтарға айналады, карасук мәдени типіндегі шығыс ирандықтардың прототүркілермен өте жақын араласуы, яғни ассимиляцияға ұшырау процесі басталады; прототүркілік стандарт Z-тілінде шығыс ирандық субстраттық қабат қалыптасады, соның нәтижесінде б.э.д. VIII-VII ғ. Моңғолияның барлық даласында басым позицияда көрініс берген оғур-булгар-чуваш типіндегі R-тілі қалыптаса бастайды;

- б.э.д. VII-IV ғ. түркілік Z-диалектілерінің оғурлық R-тілінің булгар-чуваш типімен ассимиляциясы жүріле бастайды;

- б.э.д. IV-III ғ. тарих аренасына R-тілді түркі тайпалары шығады. Көне қытай дереккөздерінде сюннү, дунху т.б. политонимдермен белгілі стандартты түркі диалектілерінде сөйлеген тайпалар біртіндеп моңғол даласының оңтүстік-батысы мен солтүстік-батысына ығысады;

- б.э.д. III ғасырынан б.э. II ғасыры арасында Орталық Азияда сюннү және онымен туыстас ухуани, сяньби, мужун, жуань-жуани т.б. тайпалары басым күшке ие болады; Б.э. II ғасырында далада қуаңшылық басталып, сюннүлер Империясы құлайды да сюннү тайпаларының басым көпшілігі батысқа қарай – Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Арал бойы, одан әрі Жайыққа, оңтүстік орыс даласына, Дунай жағалауларына дейін қоныс аударады;

- IV-V ғ. қуаңшылық аяқталып, Орталық Азияны негізінен Z-тілді түркі тайпалары мекендей бастайды. Осылайша Ұлы Далада көнетүркі дәуірі басталады.¹

IV ғ. орта шенінен тарих аренасына Тянь-Шаньның қыр-қыраттарында сақталып қалған түркілік стандартты Z-тілде сөйлеген

¹ Түймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. - Астана, 2008.- С.67-68

X ғасырда Орталық Азияда қайталанған табиғи катаклизм көшпелі тайпалардың батысқа қарай жылжуына, сөйтіп этнотілдік жағдаяттың біршама өзгеріске түсуіне әкеп соққаны байқалады. Шығыстан көшкен оғыздардың қысымына шыдамаған қыпшақтар (печенегтер) Арал бойын тастап, Днепр жағалауларына кетеді, 915-916 жылдары кидандардан жеңілген қырғыздар Саян тауларының солтүстігіне қарай ойысады. Б.э. II мыңжылдықтарының алғашқы ғасырларынан бастап Ұлы Далада қысқа мерзімдік қуаңшылық аяқталып, малшаруашылығын дамытуға қолайлы жағдай қайтадан пайда болады. Бос қалған Орталық Моңғолия өңірін татарлар, керейттер, наймандар т.б. ру-тайпалар қоныстай бастайды. Бұған дейін Байкалдың шығысын, Онон және Шилк өзендері бойын, Амурдың орта сағасын мекендеп, аң аулаумен, балық аулаумен күнелтіп келген көне моңғол тайпалары дәл осы кезден малшаруашылығымен айналыса бастайды. Моңғол тайпаларының тарих аренасына шыққан дәуірі де осы кезеңмен тұстас келеді, басқаша айтқанда XII ғасырда Орталық Азияда Шыңғысхан құрған Ұлы Моңғол Империясының пайда болуы моңғол политонимін жаңа дәуір тарихының парақтарына мәңгіге қалдырады¹.

Моңғол шапқыншылығының Қазақстан территориясындағы этнотілдік жағдаятқа тигізген әсер-ықпалын этнолингвотарихи тұрғыдан сараптай келе, түркі - моңғол тілдік қатынасын қазақ тілінің тарихына байланысты:

- 1) XIII-XIVғ. – қыпшақ-моңғол қарым-қатынасы;
- 2) XV-XVIIғ – қазақ-ойрат этнотілдік қарым-қатынасы;
- 3) XVIIIғ. – күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан қазақ-қалмақ этнотілдік қарым-қатынасы;
- 4) XIX-қазірге дейін – қазақ-халха этнотілдік қарым-қатынасы деп төрт кезеңге бөлуге болады².

Қазақ және моңғол тілдерінің қарым-қатынасы мәселесін қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселесі тұрғысынан өзектеген Ә.Т.Қайдар: «Қазақ пен моңғол тілдерінің қарым-қатынасын екі

¹Түймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. - Астана, 2008. - С.52-76.

²Түймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. - Астана, 2008. - С.150-295.

үлкен дәуірге бөліп қарастыруға болады: біріншісі – көне дәуір де, екіншісі – XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғысхан бастаған моңғол шапқыншыларының Қазақстан мен Орта Азия жерін және оны мекендеген түркітілдес ру-тайпаларды жаулап алып, үстемдік еткен дәуір. Егер бірінші дәуірде түркі, моңғол тілдерінің, соның ішінде қазақ тайпалыры тілдерінің шығу тегі, базистік лексиканың, түбір тұлғалар мен сөз жасау моделдердің туыстығы, ортақтығы немесе сәйкестігі сөз болатын болса, екінші дәуірде бұл тілдердің тарихи жағдайларға байланысты ықпал-әсері, өзара лексикалық ауыс-түйіс мәселесі қарастырылады» - дейді. «Моңғол үстемдігі кезінде, яғни XIII-XIV ғасырлар аралығында Қазақстан территориясын негізінен түркітілдес халықтар мекендеді. Солардың арасында қазақтар автохтонды тұрғындар болып саналады. Осы кезде жергілікті халықтармен мидай араласып кеткен моңғол ру-тайпалары, о баста баста бұл өлкеге жаулап алушы болып келсе де, өзіне тән этностық дәстүрді, мәдениетін, тілін, дінін дамыта алмады, қайта жергілікті субстрат тарапынан ассимияцияға душар болды. Олардың түркі тілдес қалың қауым арасына сіңіп кетуіне түркілер мен моңғолардың өмір сүру, тіршілік ету тәсілдеріндегі, салт-сана, әдет-ғұрпындағы ұқсастықтар, сәйкестіктер де себеп болды» - дей келе, Ә.Т.Қайдар моңғол тілдері мен түркі тілдерінің сол дәуірлердегі ықпал-әсері екі жаққа бірдей болғанын, сондықтан екі тілдің лексикалық қорында кездесетін көптеген ауыс-түйіс, ортақ дүниені заңды түрдегі субстрат, суперстрат құбылыс деп қарастырған жөн деп санайды.¹

Шыңғысхан дәуірінен кейінгі кезеңдердегі қазақтар мен қалмақтар (ойрат) арасында болған жаугершілік, көршілестік, саяси-дипломатиялық т.б. тарихи-әлеуметтік оқиғалардың әсерінен қазақ тіліне моңғол тілінің элементтері көптеп енгені сөзсіз. Моңғол тілінің әсерін Қазақстан топырағындағы жер-су атауларынан да, кісі, ру-тайпа аттарынан да, тұрмыс-салтқа, әскери басқару, заң т.б. ұғымдарға байланысты да кездестіруге болады. Мұның сыртында қазақ және моңғол ру-тайпаларының арасында ерте кезден-ақ өзара қарым-қатынас жасаудың қажеттілігінен туған қостілділік құбылысының

¹ Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы, 1998. - Б.56-58.

орын алғанын ел аузында сақталып қалған аңыз-әңгімелер (Абылай ханға, Қаз дауысты Қазбек биге қатысты, т.б), шешендер айтысы («Манастағы» Көкөтайдың асындағы т.б.), батырлық дастандар («Қарабек батыр» т.б.), лиро-эпостық жырлар («Қыз Жібек», «Айман-Шолпан») т.б. көрсете алады.

§ 10. Неоалтаистер зерттеулерінде «Тұран тілдік одағы» мәселесінің өзектелуі

Еуразияның кең байтақ далалық белдеуі, оның оңтүстігімен және солтүстігімен жапсарлас жатқан өңірлерінде кең таралған тілдердің әртүрлі тілдік топтар мен тілдік семьяларға жататынына қарамастан, олардың құрылым-құрылысында ареалдық және ұзаққа созылған тіларалық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған типологиялық ұқсастықтар мен материалдық ортақтықтар орын алатыны белгілі. Осы орайда Орталық Азиядағы субстраттық-адстраттық-суперстраттық сипаттағы этнолингвомәдени байланыстарды мақсатты түрде зерттеу Ұлы Даланың этногенездік, саяси-әлеметтік, шаруашылықтық-экономикалық, этникалық және мәдени тарихындағы көптеген талас тудыртын даулы мәселелердің шешімін табуға мүмкіндік береді. Демек неоалтаистер тарапынан ұсынылып отырған Орталық Азия аумағындағы бірқатар тілдер мен тілдік семьялардың бірнеше мыңжылдықтарға созылған перманенттік конвергенциясы нәтижесінде қалыптасқан Туран тілдік Одағының даму тарихын зерттеу идеясы Еуразиялық бірқатар тілдердің ұдайы қарым-қатынасқа түскен контактілік зоналарының, осы аймақ ауқымда пайда болған тарихи тілдік одақтар және басқада конвергенттік құрылымдардың негізгі белгілері мен лингвистикалық сипаттамаларын жинақтап көрсеткен зерттеулердің жоқтығынан туындайды.

Еуразияның далалық белдеуінде ертедегі тұрғындардың алғашқы тілдік ареалдарының ұзаққа созылған популяциондық және адаптациондық сипаттамаларының қалыптасу процесі жүрілгені, Орталық Азияда қазіргі түркі, орал, монғол, тұңғыс-маньчжур халықтарының ата-бабалары тайпалық одақтар құрып, бір-бірімен

мидай араласқаны белгілі. Осы біртұтас географиялық кеңістікте болып өткен тарихи процестердің көптеген тілдерде құрылымдық, материалдық, семантикалық және функционалдық ортақтықтар мен ұқсастықтардың пайда болуына жетелегені сөзсіз. Олай болса Тұран этнотілдік одағы мәселесі компаративистика, контактология, контрастивтік және ареалдық лингвистика тұрғысынан кешенді зерттеуді талап ететін лингвистикалық нысан болып табылады¹.

Қазірдің өзінде Тұран тілдік одағының қалыптасуына жетелеген нақты себептерді санамалап айтуға болады. Осы одақ шеңберіндегі материалдық, құрылымдық, семантикалық, функционалдық ортақтықтардың бір жартысы осы кезге дейін жалғасып келе жатқан түркі, иран, моңғол тілдерінің конвергенциясының нәтижесінде, енді бір жартысы Орталық Азия тілдеріне үнді-арий, шығыс-иран, оғыр-түркі (протобұлғар) т.б. ортақ субстраттардың тигізген әсерінен, енді бірқатары әр түрлі тарихи дәуірлерде осы регионда парсы, араб, көне түркі, орта қыпшақ, моңғол т.б. тілдердің өзара қарым-қатынасының негізінде пайда болды. Жалпы алғанда Тұран тілдік одағының қалыптасуына Орталық Азия регионында әртүрлі тарихи дәуірлерге барып саятын сан алуан факторлардың тоғысуы мен қиысуы ықпал етті

Тұран тілдік одағының құрылымдық параметрлері мен шетшекарасы үстіңгі қабаттағы әртүрлі изоглосстарды, контенсивтік-типологиялық ерекшеліктерді және олардың ареалдық-географиялық орыналасуын өзара салғастыру негізінде айқындалады. Тұран тілдік одағына белгілі бір тілдің ену, енбеуін анықтаудың критерийлеріне ареалдық жіктеліс белгілерінің нақты сапалық айырмашылықтағы элементтері алынады. Мұндай сапалық айырмашылық осы ареалдағы тілдерге немесе тілдік топтарға ортақ архаикалық шеттілдік субстраттың болғанын және оның тілдік одақтың қалыптасуына тигізген әсер-ықпалының деңгейін жанама түрде нұсқап көрсетеді.

Тұран тілдік одағын диахрондық тұрғыдан зерттеуде осы этнолингвистикалық бірлестікке енетін тілдердің басым көпшілігіне

¹ Түймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. - Кокшетау, 2009. - С.12-13

ортақ белгілердің бәрі бірдей барлық тілдерге тән емес екеніне назар аудару қажеттігі туындайды. Себебі әрбір тілдің одаққа енуінің қарқыны материалдық және мазмұндық элементтердің ортақтығының санына, сол тілдің нақты тілдік семьядағы функционалдық орнына, тіптен осы одаққа тән ортақ белгілердің бойынан табылуына қарай толық немесе жартылай болуы мүмкін. Тілдік одақтың тілдік семьядан түбегейлі айырмашылығы да осында, яғни тілдік семья құрамына тілдер ешқашан жарым-жартылай енбейді. Тұран тілдік одағына кіретін ұсақ этнотілдік бірлестіктердің «дәнекерлік тұтастығына» байланысты да ерекшеліктер байқалады.

Тарихи тұрғыдан Тұран этнотілдік одағы қалыптасуындағы диахрондық процесстердің кейбір тетіктерін қайта жаңғыртуға, бұл ареалға кейіннен келген тілдердің (кейбір түркі тілдерінің Қазақстан және Орта Азияға, моңғол тілдерінің Дешті Қыпшаққа, дунған тілінің Қырғызстанға, корей тілінің Қазақстанға т.б.) одаққа ену белгілерінің шартты түрдегі хронологиясын анықтауға болады. Жинақталған аса ауқымды тарихи, археологиялық, этнографиялық, әдеби, мәдени және лингвистикалық сипаттағы эмпирикалық материалдар Тұран тілдік одағының құрамына алтайлық бірлестік (өзара өте тығыз байланыстағы түркі-моңғол және моңғол-тұңғыс кіші бірлестіктері); орта-азиялық бірлестік (өзбек-тәжік және т.б. кіші бірлестіктерден құралатын түркі-иран,) енетінін байқатады. Олардың сыртында ерте кездерде Солтүстік Қазақстан территориясында қалыптасып, кейіннен ыдырап кеткен «орал-скиф» тілдік одағының, этнотілдік одақ деңгейіне біршама жақын келіп, кейіннен түркілік ортаға сіңісіп кеткен Жетісу өңіріндегі шығыс-иран-оғыр (сақ-сүннү) өзара тығыз байланысының айқын емес іздері көрініс береді¹.

Тұран тілдік одағы ареалы ішіндегі түркі, моңғол, иран, син-тибет тілдері және басқада гелуиндік тілдердің құрылымдарында кездесетін ортақ типологиялық аномалиялар осы тілдердің ішкі кіші жүйелерінде орын алатын субстраттар құрылымын анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияда қалыптасқан түркіге дейінгі субстраттардың да біртұтас сипаттамасын жасау үшін қажет аса құнды материалдар береді.

¹ Түймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Тұранский языковой союз.-Кокшетау, 2009.- С. 16.

Тұран тілдік одағы шеңберінде айқындалатын көптеген материалдық сәйкестіктер әдеттегі тұрпаттық-құрылымдық тұрғыдағы (фонемдік синтагматикадағы, кейбір сөзжасам модельдеріндегі тіларалық сәйкестіктер т.б.) тілдік құралдарға барып саятын болса, оларды түркі, моңғол, иран т.б. тілдердің өзара қарым-қатынасымен де, ортақ субстраттың әсерімен де түсіндіруге болады.

Егер тілдік одақтың құрамдас бөліктеріндегі ұқсастықтар, сәйкестіктер белгілі бір құрылымдардың тереңіне қатысты болып, ал үстіңгі қабаттық құрылымдарда ол әртүрлі тұрпатта көрініс беретін болса, ол ұқсастықтарды ортақ тілдік субстраттың әсер ету факторымен ғана түсіндіруге тура келеді. Мәселен, қыпшақ тілдерінің қаңлы тобында жаппай орын алған ызың *ш* дыбысының *с* дыбысына, аффрикат *ч* дыбысының *ш* дыбысына айналуын жойылып кеткен шығыс-иран типті белгісіз бір субстрат тілдің (сақтар немесе үйсіндер сөйлеген тілдер болуы мүмкін) әсер-ықпалымен түсіндіруге болады. Егер бұл жорамал дәлелденетін болса, Қазақстан территориясын мекендеген ертедегі сақтар мен үйсіндер қазіргі қазақтардың, қарақалпақтар мен ноғайлардың тарихи ата-бабалары тарапынан ассимиляцияға түсті деуге толық негіз болар еді. Басқаша айтқанда, ерте ортағасырдағы Кангюй (Кангха, Кангдиз) мемлекетінің иран тілдес тұрғындары X—XI ғасырларда түркілік қанғар немесе қаңлы ру-тайпалық одағы құрамына келіп қосылды, сондықтан да қазіргі қазақтар мен қарақалпақтарды тілі жағынан түркі-қыпшақтар, қандық туыстық жағынан шығыс-ирандықтар, яғни сақтар деуге болады. Мұның сыртында шығыс иран субстраты түркі тілдерінің бұлғар бұтағына да әсер етіп, мынадай дыбыстық жылжуды пайда болдырды: тектілдік ызың *ш* чуваш тілінде *сь*, ал тектілдік *ч* дыбысы *ш* аралық саты (венгр тіліндегі көне бұлғар кірмелерінде бекіген) арқылы *сь*-ға айналған. Арғыбұлғар тайпалары (оноғұр-сабыр) хунну конфедерациясы құрамында б.з. I—IV ғасырларында үйсіндер, сақтар, қаңлылар және т.б. шығыс-иран тайпалары мекендеген қазіргі Қазақстан территориясы арқылы батысқа қарай өткені тарихтан белгілі. Демек түркі тілдерінің қаңлы-қыпшақ және бұлғар бұтақтарында орын алған бірдей фонетикалық жылжуды шығыс-иран субстратының ықпалымен түсіндіруге болады.

Жинақталған эмпирикалық материалдарды салыстырмалы-тарихи тұрғыдан тереңдеп зерттеген жағдайда осындай шығыс-иран субстратының іздерін Орталық Азия аймағы шеңберіндегі түркі тілдерінің құрылымдық деңгейінің қай-қайсысынан да табуға болады¹.

Тұран тілдік одағының қалыптасуын, эволюциялық даму барысын зерттеу тілтанымдық тұрғыдан маңызды ғана емес, уақыт пен кеңістік шеңберіндегі этномәдени қарым-қатынастардың және этнолингвомәдени континуумдардың өзара ықпал-әсерінің әртүрлі типтерін анықтау тұрғысынан да өзекті. Олай болса Тұран тілдік одағын зерттеудегі қазіргі таңдағы басты мақсат — Орталық Азияның әр түрлі ареалында, онымен шекаралас жатқан географиялық аймақтарда ертеректерде орын алған, сондай-ақ қазіргі кездерде де жүріп жатқан тілдік және этномәдени контактілердің типтерін айқындау және оларды жан-жақты қарастыру болмақ. Осыған орай мынадай міндеттердің шешімін табу көзделеді:

-Тұран тілдік одағының пайда болу, қалыптасу және даму барысын зерттеу;

-осы одаққа енетін тілдердің қарым-қатынасқа түсу жолдарын және этномәдени дәстүрлерді тарихи ретроспектілік және қазіргі заман тұрғысынан зерделеу;

-әртүрлі табиғи-географиялық ареалда сан алуан шаруашылықтық-мәдени типтерді қалыптастырған әртүрлі халықтардың этникалық менталитетін, ареалдық дүние бейнесін танытатын мифопоэтикалық, фольклорлық және дүниетанымдық дәстүрлерді зерттеу;

-Тұран тілдік одағы ареалындағы этномәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси процестердің тарихи динамикасын зерттеу;

-Тұран тілдік одағы шеңберіне кіретін көптеген тілдердің тарихи қарым-қатынастарының себеп-салдарларын, із-таңбаларын анықтау². Жоғарыдағы міндеттерді түркітану тұрғысынан өзектесек, түркі тілдес халықтардың үнді-арийлықтармен (андронов, ка-

¹ Түймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. -Кокшетау, 2009.- С.17.

² Бұл да сонда, С.18-19

- сыртқы тілдердің алтай тілдеріне тура және делдалдық сипатта болып келетін контактілік, субстраттық, суперстраттық, адстраттық әсер-ықпалдары қай дәуірлерді, қандай ареалдық-географиялық және лингвоэтникалық кеңістіктерді қамтиды?

Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон және корей сияқты бес тілдік топтан құралатын алтай макротілдік тобының о бастағы тектілдік күйінен қазіргі кезге дейінгі дамуын көрсететін біртұтас алтаистикалық лингвистикалық понараманы:

- ортодоксалдық алтаистика бағытындағы зерттеулердің нәтижесінде бүгінгі таңда дербес ғылым саласы деңгейіне көтерілген салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінің табыстарын;

- алтайлық халықтардың өз арасындағы және өзге жұрттармен болған ежелгі ареалдық-географиялық және этнолингвоконтактологиялық қарым-қатынастарының табиғи болмысын анықтау барысында неолингвистикалық бағыттағы зерттеулердің жетістіктерін;

- алтай семьясының түркі, моңғол, тілдік бұтақтарды құрайтын қазіргі тілдерді бір-бірімен синхрондық тұрғыдан қарастыратын (қазақ-моңғол, қырғыз-қалмақ, хакас-бурят, тува-бурят, бурят-орочи т.б.) салғастырмалы-типологиялық зерттеулердің нәтижелерін бір-бірімен ұштастыру, сабақтастыру, біріктіру арқылы түзуге болады.

**АЛТАЙЛЫҚ ТЕКІЛДІҢ
ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ
ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ**

§ 1. Алтайлық тектілдің (арғыалтай тілі) дауыссыздар жүйесін реконструкциялау мәселесі

Тілдер туыстығын анықтауда қайталанып келіп отыратын, тұрақты дыбыстық сәйкестіктерге жүгінудің аса маңыздылығын компаративист ғалымдардың барлығы атап айтады. Мәселен, С.А.Старостин: «Екі немесе одан да көп тілдердің туыстығын анықтау үшін:

1) салыстырылушы тілдер арасында тұрақты дыбыстық сәйкестіктер жүйесінің орын алуы;

2) саны жағынан біршама ауқымды базистік лексиканың болуы және олардың тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі;

3) бір-бірімен сәйкес түсіп жататын грамматикалық тұлғалардың мол болуы және олардың да тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі қажет» - дейді.¹

«Дыбыс әртүрлі позицияда әр қалай өзгеріске ұшырайтындықтан, дыбыстық сәйкестіктер сөздің басында, ортасында және аяғында, яғни үш негізгі позицияда қарастырылады. Бұл жағдайларда дыбыстық заңдылықтың көрсеткішіне бірен-саран дыбыстық сәйкестіктер емес, заңды түрде қайталанып келіп отыратын көптеген рефлексстер алынады» - дей келіп, Б.А.Серебрянников сөз басындағы түркілік тектілдік *j* дыбысының қазақ тілінде *ž*, қырғыз тілінде *ž*, алтай тілінде *dž*, чуваш тілінде *š*, як. тілінде *s*, хакас тілінде *č* дыбысына айналғанын және бұл өзгерістің осы позицияда үнемі қайталанып келіп отыратынын, ал сөз соңында *j* өзгеріске ұшырамағанын айтады²: қырғ. *žol*, қаз. *žol*, алт. *džol*, чув. *šul*, як.. *suol*, хакас. *čol* < **jol*; қаз. *žoq*, < **jōq*, қаз. *aj* < **aj*, қаз. *baj* < **bāj* т.б.

¹Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991. - С.2.

²Серебрянников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков//Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С. 11.

Кез-келген тілдер және тілдік топтар арасындағы туыстық байланысты дәлелдеу үшін, оларға ортақ тектілдің сұлбасын жаңғырту, қалпына келтіру қажеттігі туындайды. Мұнда, ең алдымен, вокализмдер мен консонантизмдердің жалпы сұлбасын жаңғыртуға басты назар аударылады және жаңғыртылған тектілдің дауысты және дауыссыз дыбыстары белгілі бір заңдылыққа бағынған дыбыстар жүйесін немесе желіні құрауы қажет. Егер дұрыс жаңғыртылып, қалпына келтірілетін болса, қазіргі қолданыстағы тілдердің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі секілді олар да табиғи жүйені көрсете алады¹.

«Тіл деңгейлерінің жекелеген элементтерін жаңғырту арқылы тілдің кіші жүйелерінің әрқайсысын (фонологиялық, грамматикалық, лексикалық) қайта жаңғыртуға, қалпына келтіруге болады, соның негізінде біртұтас тектілдік жүйенің реконструкциясын жасаудың алғы шарттары қалыптасады»- дейді Э.Р. Тенишев.²

Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдері арасындағы дыбыстық сәйкестіктердің фиксациясын жасаудан басталған алтайлық тектілдің фонологиялық жүйесін жаңғырту, қайта қалпына келтіру мәселесі Г.Рамстедт, Н.Поппе, А.М.Щербак, В.И.Цинциус, Е.А.Хелимский, М.Рясянен, В.М.Иллич-Свитыч, И.Бенцинг, С.А.Старостин, Ж.К.Түймебаев т.б. алтаист ғалымдар зерттеулерінде жан-жақты қарастырылады³.

¹ Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков // Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. - М., 1982. - С. 47-62.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков // Избранные труды. Книга первая. - Уфа: Гилем, 2006. - 304с. С.18-22

³ Ramstedt G.J. Frage nach der Stellung des Tschuwassischen. - JSFOu. XXXVIII, 1922-1923; Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre. - Helsinki, 1957; Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970. - С.96-97; Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. - Л., 1949; Цинциус В.И. Этимология алтайских лексем с аналогичными придыхательными смычными губно-губным *р' и заднеязычным *к' // Алтайские этимологии. - Л., 1984; Хелимский Е.А. Происхождение древнетюркского чередования г ~ z и дилемма "ротацизма/зетацизма" - М., 1985; Rasanen M. Uralaltaische Wortforschungen. - Helsinki, 1955; Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. / Пер. с нем. А. А.Юлдашева. - М., 1955; Иллич-Свитыч В.М. Алтайские дентальные: t, d, ð. // Вопросы языкознания, 1963. № 6; Иллич-Свитыч В.М. Алтайские гуттуральные *к', *к, *g // Этимология 1964. - М., 1965; Иллич-Свитыч В.М. Соответствия смычных в ностратических языках. // Этимология

Қалпына келтірілген алтайлық тектілдің дауыссыздар жүйесі тоғысыңқы *p, t, q, k, h, d, g, g*; жабысыңқы *č, ž*; жуысыңқы *w (β), s, š, j, γ*; мұрын жолды *m, n, ŋ*; жанама *l¹, l²*; діріл *r¹, r²* дауыссыз дыбыстардан тұрады¹.

Н.Поппенің «Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты классикалық зерттеуінде 18 фонемнен құралатын алтайлық тектілдің дауыссыз дыбыстар жүйесі былайша жаңғыртылады:²

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>m</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>n</i>	<i>r¹, r²</i>	<i>l¹, l²</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ŋ</i>		
<i>č</i>	<i>ž</i>	<i>ń</i>	<i>s</i>	<i>j</i>

Н. Поппе «Алтай тіл біліміне кіріспесінде» алтайлық тектілдің дауыссыздар жүйесі бойынша анықталған сөз басындағы және сөз ортасындағы сәйкестіктердің төмендегідей сызбасын ұсынады:³

Сөз басындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестігі

Маньчжур-тунғыс	Моңғол	Чуваш	Түркі	Реконструкцияланған жалпы фонема
<i>p (голди(нанай))</i>	<i>f(моңғ.)</i>	∅	∅	* <i>p</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	* <i>i, *i</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>t</i>
<i>č (маньчжур.)</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>t</i>	* <i>i, *i</i> алдында * <i>t</i>
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздерде * <i>k</i>

1966.- М., 1968; Benzling J. Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik. - Wiesbaden, 1955; Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991; Туймебаев Ж.К. Проблема анлаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамстедта – Пеллио). - М., 2005; Мудрак О. А. Развитие сочетаний с **t* в праалтайском языке//Доклады конференции памяти С. А. Старостина. Российский государственный гуманитарный университет. - М., 2006. - С. 338-352.

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.9

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. Т. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960.

³ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.- Wiesbaden, 1965. - P.197.

<i>k</i>	<i>q</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздерде * <i>k</i>
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>i</i> дыбысынан басқа кез келген дауысты дыбыстың алдында * <i>d</i>
<i>j</i> (маньчжур)	<i>j</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>i</i> алдында * <i>d</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздерде * <i>g</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздерде * <i>g</i>
<i>č</i>	<i>č</i>	<i>ś</i>	<i>č</i>	* <i>č</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>j</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> дыбысынан басқа кез келген дауысты дыбыстың алдында * <i>s</i>
<i>š</i> (маньчжур)	<i>š</i>	<i>ś</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> дыбысының алдында * <i>s</i>
<i>y</i>	<i>y</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>y</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	* <i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>n</i>
<i>ń</i>	<i>n</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>ń</i>

Мысалы:

1. Голди (нанай) *pāra* ‘шана’, маньчж. *fara id.* = моңғ.-жазба *aral* ‘күйме, арбаның тұтқасы’ = тат. *ariš id.*; моңғ. *fudur* < **purtu* ‘ұзын’, моңғ.-жазба *urtu*, орта моңғ. *hurtu id.* = чув. *vārām* < **urun* ‘ұзын’ = көне түрк. *uzup* ‘ұзын’.

2. Эвен. *tatigā-* ‘оқыту’ = моңғ.-жазба *tačiya-* < **tatigā-* ‘жаман әдетке бой ұру’ = чув. *tutā-* ‘тату’ = көне түрк. *tat-* ‘тату, татып көру’.

3. Эвен. *tikunŋi-* < **tikunŋi-* ‘біреуді ашуландыру’ = моңғ.-жазба *čiqul* < **tikul* ‘ашу’ = көне түрк. *fiqil-* ‘ашулану’; моңғ.-жазба *čilayun* < **tiālagun* ‘тас’ = чув. *čul* < **tiāl id.* = көне түрк. *tāš id.*

4. Эвен. *kepe-* ‘ісу’ = моңғ.-жазба *köge* - < **köpē- id.* *kögesün* < **köpērsün* ‘көбік’ = чув. *kāpāk* ‘көбік’ = көне түрк. *köpük* ‘көбік’, алт. *köp-* ‘ісу’.

5. Маньчж. *qarqa-* ‘тырнау, скрипкада ойнау’ = моңғ.-жазба *qar-* ‘тырнау, қазу’ = чув. *xir-* ‘қазу’ = көне түрк. *qaz-* *id.*

6. Эвен. *bök-* ‘кідірту, кешіктіру, бөгет болу’ = моңғ.-жазба *boyo-* < **bogā-* ‘байлау’ = чув. *pāv-* ‘тұншықтыру, басу’ = көне түрк. *boγ-* ‘тұншықтыру, басу’.

7. Маньчж. *delün*, эвен. *dēlin* ‘жал’ = моңғ.-жазба *del* < **dēl id.* = чув. *silxe* < **yēlkei id.* = көне түрк. *yel (yil) id.*; лам. (эвен) *dal-* ‘тілмен жалау’, эвен. *dala-* *id.* = моңғ.-жазба *doluγa-* < **dalugā-* *id.* = чув. *šula-* ‘жалау’ = көне түрк. *yalγa-* < **dalugā-* *id.*

8. Маньчж. *jili* ‘бұғы мүйізінің түбі, негізі’, голди (нанай) *jeli* ‘бас’, эвен. *dil* ‘бас’ = моңғ.-жазба *jiluγa* ‘самай; делбе (тізгін)’.

9. Эвен. *gedimuk* ‘қарақұс, желке’, *geṭkeṇ id.* = моңғ.-жазба *gejige* < **gedikē* ‘белгі’ = көне түрк. *keḍin* ‘кейін’, як. *kätāx* ‘қарақұс, желке’, шағат. *kizin* ‘арты, артында’.

10. Маньчж. *gala* < **gāla* ‘қол’, эвен. *ḡālę id.* = моңғ.-жазба *gar id.* = шағат. *qarī* ‘қол’; лам. (эвен) *gobja-* < **gubi-ja-* ‘аңду, қуу’ = моңғ.-жазба *giyu-* < **giyü-* < **gubi-* ‘жалыну, сұрау’ = чув. *xāvala-* < **qubgala-* ‘аңду, қуу’ = көне түрк. *quw-* ‘аңду, қуу’.

11. Эвен. *čāgū* ‘алыс’, маньчж. *čālā* ‘басқа жағы’ = орта моңғ. *ča’ada* ‘басқа жағы’; маньчж. *čikin* ‘шети’ = моңғ.-жазба *čikin* ‘құлақ’ = шағат. *čikin* ‘мойын мен жауырынның арасы, желке’; моңғ.-жазба *čigigan* < *čibikan* ‘ісік, сыздауық’ = чув. *šāpan id.* = түрік. *čiban id.*

12. Эвен. *jeγę* ‘пышақ жүзі’ = моңғ.-жазба *jegün* ‘ине’ = шағат. *ignä* < **yignä* < **yegnä* ‘ине’; эвен. *jugi-* ‘тасу, жеткізу’, маньчж. *juve id.* = моңғ.-жазба *jüge-* *id.* = көне түрк. *yü-*ден ‘тасымалдау’, *yük* ‘жүк’; эвен. *jikte* ‘жидек’, улча *justę*, гол. *jusikte* ‘қара жидек, көк жидек’ = моңғ.-жазба *jigde* ‘қытай құрмасы’, *jedegene* < **jigdegene* ‘бүлдірген, құлпынай’ = чув. *širla* < **jigdläk* ‘жидек’ = алт. *yiläk id.*

13. Эвен. *seḡę-* ‘ояту’ = моңғ.-жазба *seri-* ‘ояту, есті болу’ = шағат. *sāz-* ‘сезу’; моңғ.-жазба *saya-* ‘сауу’ = чуваш *su-* ‘сауу’ = көне түрк. *say-* *id.*

14. Эвен. *sirugi* ‘құм, өзендегі саяз жер’ = моңғ.-жазба *širuγai* ‘шаң, жер’ = чув. *šur* < **šār* < **siār* ‘ми батпақ, саз батпақ, саз’ = шағат. *saz* ‘ми батпақ, саз батпақ, саз’; эвен. *silgin-* ‘дірілтеу, қалтырау, сілкілеу’, лам. *hilgin-* *id.* = моңғ.-жазба *šilged-* ‘сілку’ = құм. *silik-* ‘сілку’, түрік *silk-* *id.*

15. моңғ.-жазба *yada* 'шамасы жетпеу, жағдайы болмау', *yadaγu* 'жағдайы болмау' = чув. *śuran* < **yadaγi'n* 'жаяу' = көне түрк. *yadaγ* 'жаяу, жаяу жүргінші'; эвен. *yegin* < **yegün* 'тоғыз' = моңғ.-жазба *yesün* < **yersün id.*

16. моңғ.-жазба *meңge* 'мең' = түрік. *bänäk id., bäniz* < **mäñiz* 'бет, әлпет'; эвен. *moңon* < **moingon* 'мең' = моңғ.-жазба *moγinog* < **moγinak* 'бұғақ' = көне түрк. *boγuγ* 'мойын', як. *mōy id.*

17. эвен. *parta-* 'түзу, тік жату', *partama* 'тік, түзу' = моңғ.-жазба *nabtaiγi-* 'түзелу', *nabtagar* 'төмен, аласа'; эвен. *neṃesin-* 'жөндеу, түзету' = моңғ.-жазба *neme-* 'қосу'.

18. маньчж. *nārχun* 'жас, жаңа' = моңғ.-жазба *nirai* < **nīārai* 'жаңа туған' = чув. *śur* < **yār* 'жаз' = көне түрк. *yaz* 'көктем'; эвен. *netime* 'нәзік, жұмсақ, биязы, текті' = моңғ.-жазба *nimgeγ* 'жұқа, арық' = көне түрк. *yimśaq* 'жұмсақ'.

Сөз ортасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестігі:

Маньч-жур-тұңғыс	Моңғол	Чуваш	Түркі	Реконструкцияланған жалпы фонема
<i>p</i>	<i>b/γ</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	* <i>p</i>
<i>b</i>	<i>b/γ</i>	<i>v</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	* <i>i, *i</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>t</i>
<i>t, мань-чж. č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>t</i>	* <i>i, *i</i> алдында * <i>t</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>r</i>	<i>ð</i>	* <i>i, *i</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>d</i>
<i>d, мань-чж. j</i>	<i>j</i>	<i>r</i>	<i>ð</i>	* <i>i, *i</i> алдында * <i>d</i>
<i>k</i>	<i>k/g</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>k</i>
<i>k</i>	<i>q/g</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>k</i>
<i>g</i>	Халх.-моңғ. <i>g/Ø</i>	<i>v</i>	<i>g</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>g</i>

<i>g</i>	Халх.- моңғ. <i>g/Ø</i>	<i>v</i>	<i>γ</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>g</i>
<i>č</i>	<i>č</i>	<i>ś</i>	<i>č</i>	* <i>č</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>y</i>	<i>y</i>	* <i>j</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> , * <i>i</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>s</i>
<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> , * <i>i</i> алдында * <i>s</i>
<i>y</i>	<i>y/γ</i>	<i>y</i>	<i>y</i>	* <i>y</i>
<i>m</i>	<i>m/γ</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	* <i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	* <i>n</i>
<i>ń</i>	<i>n</i>	<i>y</i>	<i>ñ</i>	* <i>ń</i>
<i>ŋ</i>	<i>ŋ/γ</i>	<i>n</i>	<i>ŋ</i>	* <i>ŋ</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	* <i>l</i> ¹
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>š</i>	* <i>l</i> ²
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	* <i>r</i> ¹
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>z</i>	* <i>r</i> ²

Моңғол тілінде белгілі бір дауыссыз дыбыстар бастапқы екпін түспейтін дауыстының (әлді позиция) алдында және бастапқы екпінсіз дауыстының (әлсіз позиция) алдында екі түрлі өзгеріске түседі, яғни, *b/γ* әлді позицияда *b*, әлсіз позицияда *γ* түрінде кездеседі. Мысалы:

1. Моңғ.-жазба *taba* < **tāpa* ‘қанағаттану’ = орта түрк. *tap* ‘ылди, еңіс’; моңғ.-жазба *ebei* < **épe* + *-i* ‘ардақты ана’ = чув. *appa* < **äpä* ‘әпке’; эвен. *кере-* ‘ісу, үлкею’, *кереп* ‘ісік’ = моңғ.-жазба *köge-* < **köyē-* < **körē-* ‘ісу, үлкею’ = сойот. *köp-* ‘ісу, үлкею’, көне түрк. *körüük* ‘көбік’.

2. Моңғ.-жазба **kébi-* ‘шайнау, сағыз шайнау’, чув. *kaule- id.* = түрік *gäv-* ‘шайнау, мүжу’, *gäviš* ‘сағыз’; моңғ.-жазба *aba* < **āba* ‘аң аулау’ = көне түрк. *ab id.*; моңғ.-жазба *gayurasun* < **gabürasun* ‘сабан, қауырсын’ = түрік. *qavuz* ‘тарының үгіндісі’; моңғ.-жазба *qıwa* < **kubà* ‘ашық, сары, боз’ = телеут *qıba* ‘боз’.

3. Эвен. *etirkēn* ‘шал’, лам. *eṭe* ‘ата’, чув. *vatā* < **öte* ‘кәрі’ = көне түрк. *öt-* ‘өту’; маньчж. *futa* < **puta* ‘жіп, арқан’ = моңғ.-жазба *utasun*, орта моңғ. *hutasun* ‘жіп, иірілген жіп’ = як. *utax* < **putak* ‘қалың арқанның ширатылған жібі’.

түрк. *aç-* 'ашу'; эвен. *тиçй-* < **biçawu-* 'қайта оралу', *тиçйи* 'қайта оралу' = моңғ.-жазба *biça-* 'қайту, оралу' = шағат. *biçmaq* 'бұрыш, аспект'.

12. Маньчж. *fujuri* 'шығу тегі, бастау' = моңғ.-жазба *ijayur*, орта моңғ. *hija'ur/huja'ur* < **pujagür id.*; моңғ.-жазба *oju-* 'сүю' = қырғ. *oyun* 'ойын', көне түрк. *oyuna-* 'ойнау'.

13. Эвен. *kešē* 'бақытсыздық, сәтсіздік, қайғы-қасірет, азап', *kešēje* 'қайғы-қасірет, азап шегу' = моңғ.-жазба *kese-* 'өкіну, опық жеу', *kesege-* 'жазалау', орта моңғ. *kese-* 'ескерту, жол бермеу, бетін қайтару'; алт. *käzän-* 'қорқыту, сескендіру'; маньчж. *fusu-* 'шашырату, бүрку, себу', голди (нанай) *pisinēsiu-* *id.* улч. *pisūri id.* = моңғ.-жазба *üsür-* 'секіру, қарғып міну', *üsürge-* 'шашырату, бүрку, себу' = шағат., қойбал. *üskür-* 'аузымен бүрку'; эвен. *asaktaja-* 'аңду, қуу', *asasin-* 'аңдуды бастау' = моңғ.-жазба *asa-* 'жабысу, қою', бур. *aha-* < **asa-* 'ұрса бастау' = көне түрк. *as-* 'асу, ілу'.

14. Маньчж. *fesin* 'тұтқа', эвен. *hešin id.* = моңғ.-жазба *eši*, орта моңғ. *heši* < **pesi* 'тұтқа, сабақ, сап, діңгек'.

15. Эвен. *aya* 'әл-ауқат, молшылық, аман-есендік, гүлдену, өркендену, жақсы, ақкөңіл' = моңғ.-жазба *aya* 'сыпайылық, әдептілік, ыңғайлы, қолайлы нәрсе' = көне түрк. *aya-* 'аяу, жан ашу, ниеттес болу', *ayaу* 'құрмет, ізет'; халх.-моңғ. *tūrai*, моңғ.-жазба *tuuyurai* 'тұяқ' = көне түрк. *tuuyū id.*

16. Эвен. *kumtəw-* 'құлау' = моңғ.-жазба *kömöri-* *id.* = алт. *kömölö-* 'төңкеру, аудару, лақтыру'; эвен. *amηa* < **amagai* 'ауыз' = моңғ.-жазба *aman* 'ауыз, ашылу'; эвен. *omηo-* < **umga-* 'ұмыту' = моңғ.-жазба *umta-* 'ұйықтау', *umarta-* 'ұмыту' = қаз. *umut-* 'ұмыту'.

17. Эвен. *enūnil-* 'ауыру', лам. *enčī* 'ауру' = моңғ.-жазба *enel-* 'бақытсыз болу, көңілісіз болу', *eneri-* 'аяу, жан ашу' = шағат. *enig* 'азап шегу'; эвен. *sūnηi-* < **sūngi-* 'созу' = моңғ.-жазба *sun-* *id.* = көне түрк. *sun-* *id.*; моңғ.-жазба *sönü-* < **sön-ü-* 'сөну, жоқ болу', *söni* 'түн' = эвен. *sī-* < **söi-* 'сөндіру' = түрік., шағат. *sön-* *id.*

18. Маньчж. *fuñexe* < **puñekē* 'шаш' = моңғ.-жазба *ünegen*, орта моңғ. *hünegen* < **puñekē* 'түлкі' = як. *ünügäs* < **üñekäç.*

19. Маньчж. *qonsun* 'анус' = моңғ.-жазба *qoη* 'соңғы, артқы', *qoηdolai* 'ағаштың төменгі жағы, таудың етегі', *qoηjiyasun* < **koηdigāsun* 'соңғы, артқы' = қаз., алт. *qoη* 'ағаштың төменгі жағы, таудың етегі'; моңғ.-

жазба *šinge-* < **siŋe-* ‘сiңу’ = көне түрк. *siŋ- id.*; маньчж. *niŋgari* ‘жүн’ = моңғ.-жазба *noγosun* < **niŋāsun* ‘жүн’ = *küär. yuŋ id.*

20. Эвен. *dala-* ‘жалау’ = моңғ.-жазба *doluγa-* < **dalugà-* *id.* = көне түрк. *yalya- id.*; эвен. *alas* ‘ағаштың төменгі жағы, таудың етегі’ = моңғ.-жазба *ala* ‘арасы’ = көне түрк. *al* ‘алды, бет жағы’, алт. *alinda* ‘асты, астында’; эвен. *dul-* ‘жылыту, қызыту’ = моңғ.-жазба *dulayan* ‘жылы’ = орта түрк. *yüliγ* ‘жылы’; эвен. *dēlin* ‘жал’, маньчж. *delun id.* = моңғ.-жазба *del id.* = түрік. *yälä*.

21. Маньчж. *dali-* ‘жабу, тығу’, эвен. *dal-* ‘жабу’ = моңғ.-жазба *dalda* ‘тығылған’ = көне түрк. *yašur-* ‘жабу, тығу’; моңғ.-жазба *čilayun* < **tjālagün* ‘тас’ = чув. *čul* < **tjāl id.* = як. *tās*, көне түрк. *tāš id.*

22. Голди (нанай) *pāra* ‘шана’, маньчж. *fara id.* = моңғ.-жазба *aral* ‘күйменің асты’ = қырғ. *ariš* ‘тұтқа’; маньчж. *ferxe* ‘бас бармақ’, эвен. *herbek* ‘бармақ’, лам. *hegegen* ‘бас бармақ’ = моңғ.-жазба *erekei*, орта моңғ. *heregei* < **perekei* ‘бас бармақ’ = көне түрк. *ärŋäk* ‘бармақ’, як. *ärbäx* ‘бас бармақ’; лам. *burkun* ‘боран’ = моңғ.-жазба *boroyan* < **burugän* ‘жаңбыр’ = түрік. *buran* ‘боран’.

23. Маньч. *iri* ‘ұшы, жүз’ = моңғ.-жазба *ir* ‘жүз’, *irmeg* ‘өткір жүзі’ = чув. *yēr* ‘із’ = көне түркі *iz* ‘із’, эвен. *ur* < **ör* ‘жануардың асқазаны’ = моңғ.-жазба *örö* < **öre* ‘іш, орта’ = чув. *var* < **ör* ‘орта’ = көне түрк. *öz* ‘өз’; моңғ.-жазба *urtu* ‘ұзын’, моңғ. *fudur* < **furtu id.* = чув. *vārām* < **urun* ‘ұзын’ = көне түрк. *uzun* ‘ұзын’.

С.А.Старостин «Алтай проблемасы және жапон тілінің шығу тегі» атты еңбегінде¹ Г.Рамстедт және Н.Поппе зерттеулерінде анықталған түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдері арасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері, сайып келгенде, төмендегі сызбаны құрайтынын айтады:

Алтайлық тектіл	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*p	(*h-) > 0-, p	*p- > орта.-монғ. h-, моңғ.-жазба 0- *p- > -b/-γ-(-0-)	*p-, p	p-, ph-, p(=b)
*b	*b-, b2	*b, -b/-γ-(-0-)	*b-, w	p-, w

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- 298 стр

<i>*m</i>	<i>*b-, m</i>	<i>*m-, m</i>	<i>*m-, m</i>	<i>m-, m</i>
<i>*t</i>	<i>*t-, t</i>	<i>*t, *č (*i, *i дыбыстары алдында),</i>	<i>-d (ауслаут-та және буын соңында)</i>	<i>t-, th-, t(h)</i>
<i>*d</i>	<i>*j-, d</i>	<i>*d, *ž (*i, *i дыбыстары алдында)</i>	<i>*d-, d</i>	<i>t-, t (=d)</i>
<i>*n</i>	<i>*j-, n</i>	<i>*n-, n</i>	<i>*n-, n</i>	<i>n-, n</i>
<i>*r¹</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>-l (=r-)</i>
<i>*r²</i>	<i>*-r²- (=r̄-)</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>-l (=r-)</i>
<i>*l¹</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>-l (=r-)</i>
<i>*l²</i>	<i>*-l²- (=l̄-)</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>-l (=r-)</i>
<i>*k</i>	<i>*q-/k-, -q-/k-</i>	<i>*q-/k-, -q-k ~ -G-/g-,</i>	<i>-G-/g- *k-, k</i>	<i>k-, k (=g)</i>
<i>*g</i>	<i>*q-/k-, -γ-/g-</i>	<i>*G-/g-, -G-/g-/γ-</i>	<i>*g-, g</i>	<i>k-, k (=g)/h</i>
<i>*ŋ</i>	<i>*-ŋ-</i>	<i>*-ŋg-/γ-, -ŋ</i>	<i>*-ŋ-</i>	<i>-ŋ-</i>
<i>*č</i>	<i>*č-, č</i>	<i>*č-, -č-, -s</i>	<i>*č-, č</i>	<i>č, čh</i>
<i>*ž</i>	<i>*j</i>	<i>*ž</i>	<i>*ž</i>	<i>č-, č (=ž)</i>
<i>*ń</i>	<i>*j-, ń</i>	<i>*n-, n</i>	<i>*ń-, ń</i>	<i>n-, *ń</i>
<i>*s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>s-/h-, s</i>
<i>*j</i>	<i>*j-, j</i>	<i>*j-/0 (*i, *i дыбыстары алдында), -j-/γ-</i>	<i>*j-, j</i>	<i>j- (0), -j-</i>

Г.Рамстедт және Н.Поппе зерттеулерінен кейін түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей тілдері бойынша жарық көрген еңбектерді ескере отырып, С.А.Старостин алтай тілдері арасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестіктеріне, олардың алтай тектілі деңгейіндегі тұлғасына қатысты жоғарыдағы сызбаға азды-көпті өзгертулер енгізу қажеттігін алға тартады.

Дыбыстық сәйкестіктердің екінші қатарында анлаут позицияда алтайлық текті үшін қатаң әлсіз, қатаң күшті және ұяң жабысыңқы (шұғыл) дауыссыздардың *велярлық, денталдық, лабиалдық* қатарларға байланысты үш тармақты қарама-қарсылығы орын алатыны, мұндай үштікті аффрикаттар жүйесіне қатысты да жаңғыртуға болатыны

туралы С.А.Старостиннің пікірін Рамстедт пен Поппенің дәстүрлі сызбасына енгізген ең басты өзгертулер қатарына жатқызуға болады. Мәселен, қалпына келтірілген **p - *b* қарама-қарсылығымен негізінен келісе отырып, С.А.Старостин бұл сәйкестіктердің екінші қатарын 'түрк. **b- : моңғ. *f- > h- : тұңғ.-маньчж. *p-* үштігімен белгілейді. Ол алтайлық **p'*- дыбысының түркілік рефлексі туралы былай дейді: «анлауттық позицияда алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында түсіп қалатын алтайлық **p'*- түркілік тектіде мүлдем жойылып кетуі де (Сал.: түрк. **im* 'таңба, белгі', моңғ.-жазба. *im*, тұңғ.-маньчж. **pit*), я болмаса **j-* түрінде өзінің ізін қалдыруы да мүмкін (Сал.: түрк. **in-čik/ *jin-čik* 'сүйек, сирақ, жіліншік', тұңғ.-маньчж. **peñ-ñen* 'тізе', орта-кор. *s-pjə* (< **pVñə*) 'сүйек'; түрк. **jer* 'жер', тұңғ. маньчж. **pere* 'түп, еден', орта моңғ. *hiru?ar*, моңғ.-жазба. *iru-γar* 'еден, топырақ', түрк. **jir-* 'солтүстік, сол жақ', орта моңғ. *horo-ne* 'батыс', тұңғ.-маньчж. **perki-n* т.б.). Алтайлық **p'*- дыбысының дәл осы тәрізді даму барысы түркі тілдерінде дифтонг дыбыстар алдына байланысты да орын алады (Сал.: түрк. **jal-/ *jal-* 'жарқырау, жарқылдау, жарқыл, найзағай', тұңғ.-маньчж. **rial-* 'жарқылдау (найзағай туралы), найзағай, кемпірқосақ'; түрк. **jul-duñ* 'жұлдыз', орта кор. *pjər(h)* 'жұлдыз', орта моңғ. *hodun* (< **hol-dun*) *id.*; түрк. **jag-* 'жаңбыр, жауу (жаңбыр)', тұңғ.-маньчж. **pigi-n* 'дауыл, құйын, жаңбыр суы', орта кор. *pi* (< **pigi*) 'жаңбыр'; түрк. **jār* 'жар, тік қабақ', тұңғ.-маньчж. **piri*, **pirki* 'тік беткей'; түрк. **jalañ* 'алаң, жазық', *pile-kəl/ *pile-ñē* 'қары еріп, ашылып қалған ойдым жер', **pile-kēn* 'ашық жер (таулар арасындағы)' және т.б.»¹. Сондай-ақ алтайлық **p'*- дыбысының моңғол тілдерінде *j-* дыбысына өзгеруі (**p' -> j-*) (Мысалы: **hiatugan* < **p'iatugan* тұлғасына барып саятын моңғ.-жазба. *jatuγan*, орта моңғ. *jatuqan* 'қыл ішекті музыкалық аспап түрі'; моңғ.-жазба. *jasun*, орта моңғ. *jasun* 'сүйек' (< *jan-sun*, қалм. *jan-dā* 'сүйегі ірі', *jandayar* 'сүйекті', салыс.: **(j)in-čik* 'сүйек, жіліншік', **peñ-ñe-n* 'тізе', орта кор. *s-pjə* (< **pVñə*) 'сүйек'), ал оның корей тілінде еш қандай өзгеріске түспегені (орта.-кор. *par* 'аяқ', тұңғ.-маньчж. **palga-n* 'аяқ, табан', түрк. **bañ-mak*, **bal-ak* 'балақ, аяқ киім түрі' = кор. *palmak*) С.А.Старостин назарынан тыс қалмайды².

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991.- С.18.

² Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.19

Егер дәстүрлі алтаистикада *č және *ǰ аффрикаттары ғана қалпына келтірілетін болса, С. А. Старостин таптауырынды емес сөздер қатары арқылы алтайлық аффрикаттар жүйесіндегі сәйкестіктердің «түрк. *d-: моңғ. *d- : тұңғ.-маньчж. *ǰ- : кор. *č-» түріндегі үш тармақтық желісін анықтайды және олардың аңлаут шеніндегі жалпы сызбасын былайша көрсетеді¹:

Алтайлық текті	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*č-	č-	č-	č-	č-
*ǰ-	d-	d-	ǰ-	č-
*ǰ-	j-	ǰ-	ǰ-	č-

1) түрк. **dūr* (~**dubur* ‘түз’): моңғ.-жазба. *dabusun*, орта моңғ. *dabusun* (<**dabur-sun*) ‘түз’ ~ тұңғ.-маньчж. **ǰujar*- ‘қышқыл, ашып кеткен’, кор. *čel-da* (< *čjar*-) ‘тұздалған’, *čeri-da* (< **čjari*-) ‘тұздау’;

2) түрк. **döl*- ‘толу’, **döl-i* ‘толық’ ~ тұңғ.-маньчж. **ǰalu*- ‘толтыру’, **ǰalu-m* ‘толық’ ~ орта-кор. *čārā* ‘жеткілікті’ (салыс.: көне-жапон. *tar*- ‘жеткілікті болу, толық болу, шап беріп ұстау’).

3) түрк. **dāt*- ‘тату (дәм), дәмді’, **dāt-an*-/**dāt-in*- ‘көндігу, машықтану, әдеттену’ (Қар.: ЭСТЯ 3, 162-164, VEWT 466) ~ моңғ.-жазба. *dadu*- ‘көндігу, үйрену’ ~ тұңғ.-маньчж. **ǰūtī* (~ **ǰet-i*) ‘тәтті’ (ТМС 1, 279).

4) түрк. **dag-il*- ‘өзгеру, алмасу’ (Қар.: EDT 487, ЭСТЯ 3, 181-182) ~ моңғ.-жазба. *daya-si-la*-, қалм. *dāšl*- ‘беру, сыйға беру’ (KW 82) ~ тұңғ.-маньчж. **ǰigē*- ‘ауыстыру, алмасу’ (ТМС I, 270) ~ орта-кор. *čū*- ‘сый тарту, марапаттау’.

5) түрк. **dūr*- ‘тура, түзу’ (Қар.: ЭСТЯ, 309-313) ~ орта-кор. *čiri-ta* ‘тура, тура жүру’.

6) түрк. **dir-ŋa*- ‘тырнау, қыру’ (Қар.: ЭСТЯ, 345-349); моңғ.-жазба. *ǰiru*- (< *diru*) ‘тырнау, сызу, жазу’ (KW 481) ~ тұңғ.-маньчж. **ǰürü*- ‘сызу’, **ǰura-n* ‘сызық, жолақ (қабықтағы)’ (ТМС 1, 278) ~ орта-кор. *čür* ‘егеу’.

7) түрк. **dir*- ~ **dur*- ‘тізу, қатарластыру’ (см. ЭСТЯ 3, 218-220) ~ моңғ.-жазба. *duru*- ‘тығу, тығып кіргізу’ (KW 105-106) ~ кор. *čul* ‘арқан; сызық; қатар’, орта-кор. *čur-hǰ-ta* ‘арқанмен қосақтау, қатарластыру’ (КС 434).

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.22

8) түрк. **dāl-*, **dāl-ak* ‘тал, қызыл тал; бұтақ, сабау тал’ (Қар.: ЭСТЯ 3, 130-131) моңғ.-жазба. *dolaγana* ~ *doluγana* ‘долана’ [Lessing 1960, 260], (KW 94): тұңғ.-маньчж. **žali-kta* ‘долана, тал’ (эвенк. *žalikta*, негид. *žālta*, уд. *žalikta* ‘долана’, ульч. *žatala*, нан. *žalaqta* ‘тал’, Қар.: ТМС I, 246, 253): кор. *čol-gari* ‘жапырақсыз бұтақ’, *čul-gəri*, *čul-gi* ‘өсімдіктің сабағы’ (орта-кор. *čurki*, Қар.: ХМ 297).

9) түрк. **dāl*, **dāl-ak* ‘талақ, көкбауыр’ (Қар.: ЭСТЯ 3, 137-138) ~ моңғ.-жазба. *deli-gun id.* (KW 86) ~ кор. *čira*.

10) түрк. **dagiñ* ‘тиын, бұлғын’ (Қар.: ЭСТЯ 3, 180-181) ~ тұңғ.-маньчж. **žuku-n* ‘камшат, құндыз’ (ТМС 1, 271) ~ орта-кор. *čui* (< **čigi*) ‘егеуқұйрық, тышқан’ (ХМ 188).

Мұның сыртында С.А.Старостин инлаут позициядағы лабиал (еріндік) дауыссыздардың мынадай сәйкестіктерін көрсетеді¹:

Алтайлық тектіл	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*-p ^ʰ -	*-p-	*-γ- (~ -b-)	-p-	-p(h)-
*-p-	*-b-	*-γ- (~ *-w-)	-b-	-b- (>-p, -w- ~ -0-)
*-b-	*-b-	*-b-	-w-	p

Бірінші қатарға: түрк. **kārik* ‘қабық’, моңғ.-жазба *qau-i-l* ‘терісін сыдыру’, *qau-da-sun* ‘қабық’, орта-кор. *kaphir* ~ *kəphir* ‘қабық, қабыршық’; көне түрк. *qor* ‘көбі, бәрі, барлығы’; моңғ.- жазба *qou id.*, тұңғ.-маньчж. **kiuri-*;

Екінші қатарға: моңғ.-жазба *γaγura-sun* ‘сабан’ ~ түрк. **kabuk*, **kabu-ř id.*; моңғ.-жазба *kegere* ‘дала’ ~ тұңғ.-маньчж. **kebe-r*, **kebe-kte* ‘жазық’ (ТМС 1, 443), моңғ. - жазба *γua* ‘сұлу, әдемі’ (KW 152) ~ орта-кор. *kōp-ta* (*kōva*);

Үшінші қатарға: моңғ.- жазба *kebi-* ‘күйсеу, шайнау’ ~ түрк. **gabid.*; моңғ. -жазба. *daba-* ‘асу (тау арқылы)’ ~ тұңғ.-маньчж. **dawa- id.* (Қар.: ТМС 1, 185-186) тәрізді мысалдар келтіруге болады.

С.А.Старостин инлаут позициядағы тіл алды (веляр) дауыссыздар сәйкестіктерінің төмендегідей сызбасын ұсынады:

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.23.

Алтайлық текті	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*-k'-	-k-(-g-)	-k-(-g-)	-k-	-k-
*-k-	-g-(-k-)	*-g-	-g-	-0-(-h-)
*-g-	-g-	*-γ-	-g-	-0-(-h-)

Мысалы:

Бірінші қатар: түрк. **gokuř/*goguř* 'омырау' ~ моңғ.- жазба **kokun* емшек' ~ тұңғ.-маньчж. **kuku-n/*uku-n id.* ~ орта-кор. *kokai-jaŋ* 'өзек' т.б.;

Екінші қатар: түрк. **jak-/*jag-* 'жақын, жақындау' ~ моңғ.- жазба *daγa-*, орта моңғ. *daqa* 'еру, ілесу' ~ тұңғ.-маньчж. **daga-* 'жақын' ~ кор. *taim* 'келесі';

Үшінші қатар: моңғ.-жазба *ogede* 'жоғары', орта моңғ. *oye-de id.* ~ тұңғ.-маньчж. **ig-i* 'жоғары' (ТМС 2, 245-246) ~ орта-кор. *u (uh-)* 'жоғары'; моңғ.- жазба. *saγa-*, орта моңғ. *saγa-* 'сауу' ~ түрк. **sag-*;

С.А.Старостин инлаут денталь (тістің қатысуымен жасалатын) дауыссыздар сәйкестігінің мынадай жүйесін көрсете келіп, бұл жүйеде Н.Поппе анықтаған «түрк. **-t-* : моңғ. *-t-*: тұңғ.-маньчж. *-t-*» және «түрк. **-d-*: моңғ. *-d-*: тұңғ.-маньчж. *-d-*» сәйкестіктерінен¹ басқа да стандарт емес «түрк. *-t-*: моңғ. *-d-*: тұңғ.-маньчж. *-t-*» сәйкестіктері орын алатынын айтады:

Алтайлық текті	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*-t'-	-t-	-t-	-t-	-t(h)-
*-t-	-t-	-d-	-t-	*-d- > t-, r-
*-d-	-d-	-d-	-d-	*-d- > -r-

Мысалы: түрк. **dāt-* 'тату (дәм), дәмді', **dāt-an-/*dāt-in-* 'көндігу, машықтану, әдеттену' (Қар.: ЭСТЯ 3, 162-164, VEWT 466) ~ моңғ.-жазба *dadu-* 'көндігу, үйрену' ~ тұңғ.-маньчж. **žūtī* (~ **žet-i*) 'тәтті' (ТМС 1, 279); моңғ.- жазба *ada-γun* 'үйірлі жылқы, ат' : түрк. **at* 'ат, жылқы'; түрк. **āt* 'аттау': моңғ.- жазба. *ada-γa-* 'асығу', *ada-m* 'адымдам тез жүру' (VEWT 31, KW 1); түрк. **gēt-* 'кету' (VEWT 258): орта моңғ. *godol-* 'қозғалу' (ХМ 57), моңғ.- жазба *kodel-, kodul- id.* (KW 235); түрк.

¹ Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960. - P. 49-53

**tut* - 'тұту, ұстау' (VEWT 502): орта моңғ. *todu-ge-*, *todu?e* 'кідіру, тоқтап қалу' (ХІ 102); моңғ.- жазба *nidu-* 'талқандау, ұсақтау', *nidu-gur* 'келсап, түйгіш': тұңғ.-маньчж. **nuti-ku* 'келсап' (ТМС 613);

алтайлық *-t'- дыбысын корей тілі -t(h)- тұлғасында бейнелейді: түрк. **atır* 'суарылатын егістік, суландырылатын егін алқабы': моңғ. *atar* 'өңделмеген егістік жер, алқап': орта-кор. *pat* ~*path* 'алқап, егістік егіс алаңы' (SKE 192-193, [Porre 1960, 51], VEWT 31).

Екінші қатарда алт. *-t- тұлғасы корей тілінде -t- немесе -r- түрінде көрініс береді: түрк. **but* 'сену, нану' (VEWT 93), моңғ.- жазба *mede* 'білу' (KW 259), тұңғ.-маньчж. **mute-* 'істей алу, шамасы келу' (ТМС 561) орта-кор. *mit-ta* (*miti-*) 'сену'; алт. *-d- тұлғасының корейше -r- тұлғасында көрініс беруінде аулауттық рефлекс байқалмайды: моңғ. *alda* 'сажын (ұзындық өлшемі)', тұңғ.-маньчж. **alda-n* 'арасында, арасы' (ТМС 1, 30-31); орта.-кор. *aram* 'құлаш, сажын (ұзындық өлшемі)'; түрк. **bedü* 'үлкею', **bedü-k* 'үлкен, ірі' (ЭСТЯ 2, 288-289, VEWT 67), моңғ.- жазба *büdü-gün* 'семіз, жуан', орта-кор. *pirita* 'семіз, тоқ' т.б.

Осылайша арғыалтайлық дауыссыздар жүйесінің түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей алтай тілдері арасында орын алатын дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері желісіндегі көрінісін саралай келіп, С.А.Старостин өз тарапынан төмендегідей сызбаны ұсынады¹:

Алтайлық тектіл	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*p'	0- (~j-), -p-	h- (~j-), -ɣ- ~-b-	p	p-, p(h)
p	b	h-, -ɣ- (-w-)	p-, -b-	p-, -w-
*b	b	b (~-ɣ-)	b-, -w-	p
*m	b,m	m	m	m
*w	-0-, b	-ɣ- ~ -b-	-w- ~ -j-	-0-
*t'	t	t, č(i)	t (či-)	t-, t(h)
*t	d-, t	d, č(i)	d- (*ži-), t	t-, -r-
*d	j-, d	d, ž(i)	d (*ži-)	t-, -r-
*n	j-, n	n	n	n
*-r ¹ -	-r-	-r-	-r-	-r- (=l-)

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991. - С.34

*-r ² -	-r ² - (=r ¹ -)	-r-	-r-	-r- (=l-)
*l ¹	j-, l	l- / n-, l	l	n-, -r- (=l-)
*-l ²	-l ² - (=l ¹ -)	-l-	-l-	-r- (=l-)
*k ¹	k-, -k- (/g-)	k-, k- (/g-)	x-, k	k (/h-)
*k	g-, -g- (/k-)	k-, -g-	k-, -g-	k-, -0- (-h-)
*g	g	g-, -γ-	g	k-, -0- (-h-)
*ŋ	0- (~j-), -ŋ-	0- ~ j- ~ g-, -ŋg- // -γ- (/n-)	ŋ	n-, ŋ ~ 0
*č ¹	č	č	č	č-, č(h)
*č	d-, č	d-, č	ž-, s	č
*ž	j	ž	ž	č
*ń	j-, ń	n	ń	n-, ń
*s	s	s	s	s- /h-, s
*j	*j	-j- / -γ-	-j-	-j-
? *š	?	s	*š	?
? *z	j-	s-	s-	s-

С.А.Старостиннің жоғарыдағы сызбасына толықтырулар енгізіп, А.В.Дыбо алтайлық тектіл және оның мұрагерлері саналатын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тектілдері арасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестігінің мынадай сызбасын ұсынады¹:

Алтайлық тектіл	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур
*p ¹	0- j- (i_iV), -p-	φ- j-, -γ- ~ b(C)	f
*p	b, p-	φ-, b	f-, -β-
*b	b	b	b-, -β-
*m	b-, m, -n	m	m
*-w(-)	-v(R), b	-γ-, u(C) -	-β-
*t ¹	t	t, č(i)	t
*t	d-, t	d, č(i)	d-, t-

¹ Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс).- М.,1996. - С.44.

*d	δ	d, ʒ(i)	d
*n	j-, n	n	n
*-r ¹ -	-r-	-r-	-r-
*-r ² -	-r ² - (= -r̄-)	-r-	-r-
*l ¹	j-, l	l-l	l
*-l ²	-l-	-l-	-l-
*č ^r	č	č	č
*č	d-, č	d-, č	ž-, č
*ž	j, č	ž-	ž
*ń	j-, ń	ž-, j-	ń
*s	s	s	s
*-j-	-j-	-j-	-j-
*z	j-, z	s-, -j-	s-, ž
*š	č	č	š-, -s-
*k ^r	k	k	k
*k	g-, k	k-, -g-	k
*g	g	g-, -γ-	g
*η	j-, η	g-, --ηg-//-γ-	η
*-x-	-g-, Ø(C)	-γ-	x
*-G-	-g-, Ø(C)	-γ-	k
*-γ R-	-gR-	-γ VR-	-R-
*'-	Ø-	Ø-	η-

А.В.Дыбо сызбасының басты ерекшелігі ретінде сөз ортасында екі дауыссыз дыбыстың тіркесе келуінен тұратын сәйкестіктер қатарын жаңғыртуын атап көрсетуге болады¹:

1) **шуыл + шуыл:**

арғыалтайлық *-kt^r-: түңғ.-маньчж. *-kt-, моңғ. *-t-, түрк. *-t-: түңғ.-маньчж. *tokto- 'ұстау', моңғ. *totu-, түрк. *tut- 'ұстау, тұту'; түңғ.-маньчж. *okto'дәрі', моңғ. *ota, түрк. *ot 'шөп'.

арғыалтайлық *-kp^r-, -k^rp-: түңғ.-маньчж. *-k-, -x-, моңғ. *-β-> *-γ-,

¹ Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс).- М.,1996. - С.46-48

түрк. **p-*: түңғ.-маньчж. **tak-*‘тану’, моңғ. **таба-*‘табу, шешуін табу’, түңғ. ‘табу, іздеп табу’;

арғыалтайлық **-ty* -: түңғ.-маньчж. **-ty* -, моңғ. **-dk-*, түрк.- *dg-*: түңғ.-маньчж. **fatya*‘табан, аяқ (жануардың)’, моңғ. **fadku*, түрк. **adgu-*‘уыс’.

2) шуыл + сонант:

арғыалтайлық **-γR-*: түрк. **-gR-*, моңғ. **-γVR*, түңғ. -маньчж. **-R-*: арғыалтайлық **dayrVm* – түрк. **jagrın* ‘жауырын’ түңғ.-маньчж. **darama*‘бел омыртқа’; арғыалтайлық **eym-* ‘бұғана’ – түрк. **egni*, моңғ. **egem*, түңғ.-маньчж. **emu-ge*;

3) сонант+ шуыл:

арғыалтайлық **-jγ-*, **-dγ-* > түрк. **-j-*, моңғ. **-γ-*, түңғ. -маньчж. **-j-*: түрк. **toj* ‘той’, моңғ. **toya-*‘құрметтеу, елеп-ескеру, көңіл аудару’, түңғ.-маньчж. **toje-*‘қонақ ету, сыйлау’; Сал.: **-jg-*: түрк. **jajin*‘жайын’, моңғ. **žiga-sun* ‘балық’;

арғыалтайлық **-rt-* > түңғ.-маньчж. **-gd-* (түңғ.-маньчж. **-rd-* туынды морфемалар шегінде): алт. **k erte-*: түрк. **kert-* ‘керту, кескілеу’, моңғ. **kerči* ‘керту, кесу’, түңғ.-маньчж. **xegde-*‘сыдыру’;

арғыалтайлық **lki* жалпытүркілік сөз соңында > **š* (чув. **-l’k-*): түңғ.-маньчж. **tolkin* ‘түс көру’, моңғ. **tölgö* ‘сәуегейлік таныту’, түрк. **tüş* ‘түс’;

арғыалтайлық **-ηs-* > түңғ.-маньчж. **-s-*: арғыалт. **pqaj ηsa-* түрк. **aiñse* ‘шоқтық’, түңғ.-маньчж. **fajsa* > **fīsa* ‘арқаның жауырын бөлігі’;

арғыалтайлық **-ηr-* > түңғ.-маньчж. **-r-*: арғыалт. **siñra* ‘сирақ’ – түрк. **siñrak*, моңғ. **siyira*, түңғ.-маньчж. **sira* және т.б.

4) сонант+ сонант:

арғыалтайлық **-mr-* > түрк. **-br-*, моңғ. **-nd-*, түңғ.-маньчж. **-nd-*: арғыалт. **kemre* ‘жауырын’ – түрк. **kebze* ‘жауырын’, түңғ.-маньчж. **kende* ‘жауырын’; түрк. **jumran* ‘сарышұнақ’, моңғ. **čindaga* ‘аққоян’.

арғыалтайлық **-lη-* > түңғ.-маньчж. **-lη-* > *пη-*, түркі тілдерінде сөз соңында **-liη-*: арғыалт. **ñulñi-* – түрк. **juliñ* ‘жұлын, ми’, түңғ.-маньчж. **ñiñi* ‘жіліншік сүйек’; моңғ. **žiluγa* ‘ми’ және т.б.

Жалпы алғанда, қалпына келтірілген арғыалтайлық дауыссыздардың түркі, моңғол, түңғыс-маньчжур және корей

4. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *b* дыбысы ата моңғол, көне моңғол жазба тілдерінде *b*, тұңғыс-маньчжур тілінде *b*, ата түркі және көне түркі тілдерінде *b*, корей тілінде *p* дыбыстарымен сәйкес келеді. Мысалы: алт. **boXr-* ‘бұршақты өсімдік’, тұңғ.-маньчж. **boxri* ‘жабайы бұршақ’, моңғ. *buγur-čak* ‘бұршақ, түрк. **burč* ‘бұрыш’, *bur-čak* ‘бұршақ’; түрк. **bedu* ‘үлкею, ірілену’, **bedu-k* ‘үлкен, ірі’, моңғ.-жазба. *budu-gun* ‘жуан’, орта-кор. *pirita* ‘семіз, тоқ’ және т.б.

5. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *d* дыбысы ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *d/*ž* (*i, y* дыбыстарының алдында), маньчжур тілінде *d/ž* (*i, y* дыбыстарының алдында), тұңғыс, көне түркі тілдерінде *d*, ата түркі тілінде *j* дыбыстарымен сәйкеседі. Мысалы: алт. **dagal/*daka-* ‘жақын/жақындау’, түрк. **jak-* ‘жақындау’, моңғ. **daga-* ‘еру, ілесу’, тұңғ.-маньчж. **daga* ‘жақын’, кор. *taim* < **tah-im* ‘келесі’; түрк. **dikel/*tike* ‘тура, тіке, түзу’ ~ моңғ. *čike* ‘тура, тіке’; *čig-* ‘бағыт’, тұңғ.-маньчж. **žik-* ‘түп-түзу, сымбатты’ (ульч. *žik*, нан. *žikil*) және т.б.

6. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *g* дыбысына ата моңғол, көне моңғол тілдеріндегі *G/g/γ*, тұңғыс тілінде *g/h*, ата түркі тілінде *q/k*, корей тілінде *k* дыбыстары сәйкеседі. Мысалы: алт. **goke* ‘ілемек, қармақ’, тұңғ.-маньчж. **goxo* ‘ілемек, қармақ’, моңғ. **gōkej* ‘ілгек, қармақ’, түрк. **kōken* ‘ысырма’ және т.б.

7. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *č* дыбысына ата моңғол, моңғол тілдерінде *č*, тұңғыс-маньчжур тілінде *č*, ата түркі және көне түркі тілдерінде *č*, чуваш тілінде *š* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **čeki-n/r* ‘самай, шеке, құлақ’, тұңғ.-маньчж. **čiaKar* ‘құлақ’, моңғ. **čiken* ‘құлақ’, түрк. **čekke* ‘шеке’ және т.б.

8. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *ž* дыбысына ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *ž*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *ž*, көне түркі тілдеріндегі *j*, чуваш тіліндегі *š* дыбыстары сәйкес келеді: алт. **žē-* ‘жеу’, тұңғ.-маньчж.: эвенк. *žeb-* ~ *žep-* ‘жеу’, сол. *žeb-/p-*, негид. *žew-* ~ *žep-*, ороч. *žep-te-*, уд. *že-*, *žep-te-* ‘жеу’, *žekče-* ‘жемек болу; орок. *dep-*, нан. *žeb-/p-* ‘жеу’, маньчж. *že-* ‘жеу’, *že-keŋge* ‘тоқ’, *že-ku* ‘нан’; түрк.: көне түрк., орта түрк. *je-*, тур. *ja-*, өз. *je-*, түркім. *ī-*, қаз. *že-*, хак. *či-*, як. *sia-*, чув. *ši-* ‘жеу’; моңғ. *žul-* ‘жүлу’, орта-кор. **čā-*, *čā-si-* ‘жеу’; арғыалт. **žigd* ‘жидек’: тұңғ.-маньчж. **žikte* ‘жидек’, моңғ. **židge-ne* ‘бүлдірген, құлпынай’, түрк. **žigd-lak* ‘жидек’ және т.б.

9. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *s* дыбысына ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *s/s̄*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *s*, корей тіліндегі *s*, ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *s*, чуваш тіліндегі *s/s̄* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **segī*- ‘бұғы, жирен, бөкен’, тұңғ.-маньчж. **seg-žen* ‘бұғы, үзбара’, моңғ. **sejinek* < **seyi-nek* ‘екі жасар лақ’, түрк. **sigun* ‘бұғы, сайғақ; арғытүрк. **sāri-g* ‘ақ’, көне түрк. *sariγ*, түрікм. *sāri*, як. *aray-as*, түрік. *sari* ‘сары’, чуваштық рефлекс **sāri-g šorā* ‘ақ’, чув. *sarā* ‘сары’, орта.-кор. *hāi* ‘сары’ (< **siāri*-), орта моңғ. *šira*, моңғ.-жазба. *sira* ‘сары’ < алт. **siāri* ‘ақ’ және т.б.

10. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *j* дыбысына ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *j*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *j*, ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *j* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: тұңғ.-маньчж.: эвен. *jiktę* ‘жидек’, улча *justę*, гол. *jusiktę* ‘қара жидек, көк жидек’; моңғ.-жазба *jigde* ‘қытай құрмасы’, *jedegene* < **jigdegene* ‘бүлдірген, құлпынай’, түрк. **jigdlāk* ‘жидек’¹. Алайда С.А.Старостин арғыалтай тілінде *j* дыбысы сөз басында емес, сөз ортасында кездесетінін айтады. Ол моңғ. *jada-* ‘шаршап-шалдығу, кедейшілікте өмір сүру’, *jadaγu* ‘кедей’ сөздерін түрк. **jadag* ‘жаяу, жаяу жүруші’ сөзімен салыстыруға келмейтінін, ал қазіргі түрікм. *jāda-* ‘шаршау’, тел. *jada-* ‘әлсіреу’ сөздерін моңғол тілінен енген кірмелер деп санау қажеттігін ескертеді. Сол сияқты Н.Поппе моңғ. *jayara-* ‘асығу’ сөзімен салыстырған көне-уйғ. *javraq* ‘жиі, көп’, *javrayin* ‘асығыс’ сөздерінің көне түркі сөздігінде кездеспейтінін, ал Н. Поппе *jafa-* тұлғасында берген маньчжур. *jabu-* (*y*), сол. *jabu-* ‘жүру’ сөздері осы тілдерге моңғол тілінен (*jabu-* ‘жүру’) енген кірме сөз екенін ескертеді².

11. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *m* дыбысына ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *m*, тұңғыс тіліндегі *m*, маньчжур тіліндегі *m/n*; корей тіліндегі *m* дыбысына ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *b* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **moj(u)ŋa* ‘мойын’ > түрк. **boj(in)* ~ тұңғ.-маньчж. **moŋa-n* ~ орта.-кор. *mjak*; түрк.: көне түрк. *bojin* ~ *bojin*, түркім., түрік., эз. *bojin*, тув., як. *tojun*, қаз., хак. *tojın*, як. *mōi*, *mōj*, чув. *mōj*; моңғ. *tojinoγ*, бур. *bojnok* ‘мойынтық’, моңғ.-жазба

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.- - Wiesbaden, 1965.- P.199.

² Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.32-33

bojimi ‘арқан жіп; тұңғ.-маньчж.: эвенк. *mojon* ‘мойын, тамақ, жаға’; негид. *mojon* ‘мойын, жаға’; ороч. *mojo(n-)*; уд. *mojo-li* ‘жаға’; ульч. *mojyo(n-)* ‘мойын’; орок. *mojgo(n-)*, нан. *mojyo* ‘мойын, алқым’; маньчж. *mojyon* ‘алқым’; орта-кор. *tok, tjak* ‘мойын’ және т.б.

12. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *n/n̄* дыбыстарына ата моңғол, жазба моңғол тілдеріндегі *n*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *n/n̄*, корей тіліндегі *n*, ата түркі тіліндегі *n/n̄/j*, көне түркі тіліндегі *j* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: моңғ. *nügersün* ‘бұталы қандығаш’, тұңғ.-маньчж. **nibek* ‘тырбық қайың’, түрк. **jivrek* ‘қандығаш’ (қайың тұқымдас); тұңғ.-маньчж. **ničke* ‘кішкентай, әлжуаз, әлсіз’, моңғ. **žižig* ‘ұсақ, кішкентай’, түрк. **jinčke* ‘жіңішке, ұсақ әлсіз’ және т.б.

13. *l¹* *l²* және *r¹*, *r²* діріл дыбыстары арғыалтай тілінде сөз басында кездеспейді. Сөз ортасы мен сөз соңында көп өзгеріске ұшырамайды. Өзгеріске көбінесе дауыстылардың арасында немесе олардан кейін келген дауыссыздар ұшырайды. Мысалы: арғыалт. **köl* ‘қол’ > түрк. **kol* ‘қол’: көне және орта ұйғ., шағат. *qol*, армян-кып., як., тува *xol*, шор, телеут., түрікм., түрік., өз. *kol*, қаз., қырғ. *qol* ~ тұңғ.-маньчж. **xul-kse* ‘жең’: эвенк., негид., ороч. *уксэ*, сол. *утчил*, нан. *хуэксэ*, маньчж. *улхи* (< **xul-ksi*; ~ моңғ. **köl* ‘аяқ, жануардың табаны’: орта моңғ. *kol*, халх.-моңғ. *хөл*, бур. *хүл*, ескі қалм. *көл*, орд. *köl*, моңғ. *kuor*, моғ. *kól*, дунс., баоан. *кул*; арғыалт. **kuru* – ‘саусақ’: моңғ. **kuriyun* ‘саусақ’, тұңғ.-маньчж. **xuru* ‘уыс’, маньчж. *urun* ‘сүйем’ (ұзындық өлшемі), кор. *qaraq* ‘саусақ’; арғыалт. **erü-*: түрк. **erin* ‘ерін’: көне ұйғ. *erin*, шағат. *ern* ‘астыңғы ерін’, ескі қыпш. *erin* ‘ерін’, хак. *ирин*, өзб. *ирин*, түрікм. *эрин*, құм. *erin*, тув. *erin* ‘ерін, ыдыстың ернеуі’, қаз. *ерін*, қарақалп., ноғ., қырғ. *erin*, т.б. ~ моңғ. **eri-yün* ‘төменгі жақ сүйек’: орта моңғ. *eri’un* ‘төменгі жақ сүйек’, моңғ.-жазба. *erügün, eregün, erügü, ereü* ‘иек’, қалм. *örgn* ‘төменгі жақ сүйек, иек’, халх.-моңғ. *эрүү* ‘жақ, иек сүйек’, бур. *үргү* (н) ‘жақ сүйек, иек’, дағ. *эру* ‘қызыл иек’, моңғ. *irü* ‘иек’ ~ тұңғ.-маньчж. **eruken* ‘бұғана’: эвенк. *орокон*, ороч. *иэукэ/эжукэ* ‘бұғана’ және т.б.

14. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *p* дыбысы арғымоңғол, көне моңғол жазба тілдерінде *b* дыбысына, маньчжур тілінде *f*, тұңғыс тілінде *p/w*, көне түркі тілінде *p* дыбысына өзгерген. Сол сияқты сөз соңындағы арғыалтайлық *p* дыбысы да

моңғ. *žege* ‘жиен’ > түрк. **jegen*; тұңғ.-маньчж. **dexu* ‘кіші әпкенің ұлы’ (**dexu-eme* ‘кіші әпке’, **dexu-ama* ‘кіші әпкенің күйеуі’, сөзбе-сөз: **dexidiң* анасы’, **dexidiң* әкесі’); арғыалт. **dagu* ‘жат, шетелдік’ > түрк. **jagi* ‘жау, дұшпан’, моңғ. **dajin* < **dayin* ‘жау’, тұңғ.-маньчж. **dagu-r* ‘дос, одақтас рудың өкілі’ және т.б.

20. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *č* дыбысы арғымоңғол тілінде *č*, орта-моңғол тілінде *č/š*, жазба моңғол тілінде *č/š/s/*, тұңғыс-маньчжур тілінде *s* дыбысына, көне түркі тілінде *č* дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. **küčü-* ‘күш’ > түрк. **güč* ‘күш’, моңғ.-жазба *küčü-n* ‘күш, еңбек’, тұңғ.-маньчж. **kusü-n* ‘күш’, *kusü-* ‘күш салу, күресу’; орта-кор. *kočäk-häta* ‘өте күшті, айрықша’; арғыалт. **siču* ‘жас төл (қозы, лақ, құлын т.б.)’ > түрк. **söčka* ‘торай’, тұңғ.-маньчж. **siču-hta* ‘төл’ және т.б.

21. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *ž* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде бастапқы қалпын сақтап, көне түркі тілінде *j* дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. **žazi-* ‘бет сүйек, шайнау’: түрк. **jaj-n-gak* > **jajnak* ‘иек’, моңғ. **žazi-l-* ‘шайнау’, **žazi-γur* ‘ұрт’, тұңғ.-маньчж. **žazi-hta-n* ‘бет сүйек’; арғыалт. **žižz* – ‘өтірік айту, егесу, дауласу’: түрк. **joj-* ‘өтірік айту, жалған сөйлеу’, моңғ. **žiži* – ‘азғыру, қызықтыру’, тұңғ.-маньчж. **žiža* ‘айыптау; айтысу, дауласу, шу шығару’ және т.б.

22. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *s* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол тілдерінде *s* дыбысына, бурят тілінде *h*, маньчжур тілінде *s*, көне түркі тілінде *s*, як. тілінде *h/t* дыбысына өзгерген. Арғымоңғол, жазба моңғол, бурят тілдерінде *y/i* дыбысының алдында ол *š* дыбысына айналады. Мысалы: арғыалт. **k`usi* ‘ұсақ жаңғақ’: түрк. **kusuk* ‘ұсақ жаңғақ’, моңғ. **kusi* ‘самырсын, тұңғ.-маньчж. **xosi-hta* ‘емен жаңғағы’; арғыалт. **pesi* ‘тұтқа, сап, діңгек’: моңғ.-жазба. *eši*, орта моңғ., бур. *heši*, тұңғ.-маньчж. *hešin*, маньчж. *fesin* ‘тұтқа’ және т.б.

23. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *j* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, тұңғыс-маньчжур, көне түркі, корей тілдерінде *j* қалпын сақтаған. Мысалы: арғыалт. **öje* ‘мойын жүні (жануарлардың, малдың)’: түрк. **öjek* ‘терінің қарын бөлігі’, тұңғ.-маньчж. **ņoje-lte* ‘мойын асты жүні’; арғыалт. **t`ujre* ‘тізе’: түрк.

**tujz-ke* ‘тізе’, моңғ. **türei* ‘қоныш (етіктің)’ тұңғ.-маньчж. **tujre-kse* ‘қоныш’ және т.б.

24. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *m* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сол қалпында сақтаған. Мысалы: арғыалт. **tumi* – ‘мұрынбоқ, сінбіру’: тұңғ.-маньчж. **tumi-n* ‘түкірік’, моңғ. **tomu-yu* ‘салқын тию, суық өтіп кету’, түрк. **tum-č-uk* ‘мұрын; тұмсық’; арғыалт. **kemu-* ‘кірпік, қабақ (көздің)’: тұңғ.-маньчж. **kem-bu-kte* ‘қас-қабақ’, моңғ. **kómtū-ske* ‘қас’, түрк. **kirpik* ‘кірпік’ < **kim-rik*; арғыалт. **kumi* ‘ұсақ жәндіктің (шыбын-шіркей, құрт-құмырысқа сияқты) түрі’: тұңғ.-маньчж. **kumi-r-* ‘ұсақ жәндік, құмырысқа’, **kumke* ‘бит’, түрк. **kum ir-ska* ‘құмырысқа’ және т.б.

25. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *n* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде өзгеріске ұшырамаған. Мысалы: арғыалт. **mojn* – ‘мойын’: тұңғ.-маньчж. **moŋon* < **mon-yon* ‘мойын’, моңғ. **mun-daya* ‘аттың шоқтығы’, түрк. **bojn* ‘мойын’; арғыалт. **jandç-ku* ‘жыртқыш’: тұңғ.-маньчж. **ianda-ku* ‘кішкентай борсық, жанат тұқымдас ит’, түрк. **andik*: шағат. *andiq*, ескі-түрік. *andıq* ‘сілеусін’ және т.б.

26. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы *ń* (жұмсақ) дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол тілдерінде *ń/n*, тұңғыс-маньчжур тілдерінде *ń*, көне түркі тілінде *ń/ j* (басқа түркі тілдерінде *ń/j*) болып өзгерген. Мысалы: арғыалт. **ańa* ‘ашық ауа райы’: тұңғ.-маньчж. **ńańŋa* ‘ашық аспан’, түрк. **ańaz/aŋaz* ‘ашық күн (ауа райы); құрғақшылық’; арғыалт. **ńońga* ‘қаз’: тұңғ.-маньчж. **ńońŋa-ki* ‘қаз’, түрк. **juńgak* ‘үйрек; қаз’ және т.б.

27. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *ŋ* дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сол қалпында сақтаған. Мысалы: түрк. **ta(ŋ)gir-/*da(ŋ)kir-* ~ моңғ. *togurig* ~ тұңғыс-маньчж. **toŋol-* ~ орта-кор. *toŋkor-* < алт. **t’oŋkV* (~ **toŋk’V*) ‘дөңгелек’: Түрк.: көне түрк. *tegir-mi*, *tegir-me*, өз. *däjirmi*, түрік. *dejirmi* сөздері үшін түбір-негіз қызметін **tä(ŋ)gir-/*dä(ŋ)kir-* ‘айналу, дөңгелеу’ етістігі атқарады. Салыст.: чув. *tavär-*, тат. *tägärä-*, як. *tägiri-*, көне түрк. *megirä* ‘төңірек, айнала’, *tegir-män* ‘диірмен’, түрікм. *tegelek* ‘дөңгелек’, ноғ. *togin* ‘тоғын’, тат. *dugim*, чув. *togäm* ‘тоғын, шеңбер’, шағат. *toŋ-lak* ‘дөңгеленген’, тел. *toŋolok*, қаз. *doŋalak*, хак.

түркі тілдерінде *r* болып өзгерген. Мысалы: арғыалт. **t'ōru* 'торай': тұңғ.-маньчж. **toro-ki* 'қабан (жабайы шошқа)', моңғ. **torui* 'торай', түрк. *tōrum*, **torm-*+ кішірейткіш жұрнақтар 'ботақан, тоқты-торым, торпақ'; арғыалт. **ōmur* 'жұмыртқа': тұңғ.-маньчж. **umu-cta* < **umur-cta* 'жұмыртқа (жартылай контаминацияға ұшыраған)', моңғ. **ōmde-yen* < **ōmre-* 'жұмыртқа', түрк. **jumur-tka* 'жұмыртқа (**jumur* 'жұмыр, дөңгелек' контаминациясының әсерінен)' және т.б.

31. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы **r*² (жұмсақ) дыбысы арғымоңғол, жазба моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей тілдерінде, чуваш тілдерінде *r*, көне түркі және басқа түркі тілдерінде *z* болып өзгерген. *r*² > *z* өзгерісі ротацизм заңдылығы ретінде белгілі. Мысалы: түрк. **ur* ~ орта моңғ. *ur-tu*, моңғ.-жазба. *ur-tu* < алт. **urĀ*; Түрк.: көне түрк. *uzun* 'ұзын, ұзақ', *uzaq* 'ұзақ, алыс', *uza-* 'ұзау, созылу'; түрікм. *uzn*, түрік., өз., хак., тув. т.б. *uzun*, як. *uhun*, чув. *vōrōm* 'ұзын, ұзақ'; түрік. *uza-* 'ұзын болу, ұзаққа созылу', тув. *uza-*, як. *uha-* 'ұзау, созылу'; Моңғ.: орта моңғ. *urtu*, моңғ.-жазба. *ur-tu*, халх.-моңғ. *urt*, қалм. *utu*, моңғ. *fuDur* 'ұзын' (екіншілік *f* дыбысына байланысты Мудрак-Хелимский заңы бойынша: *fuDur* < **utur* < **ur-tu*); Корей: орта.-кор. *ora-ta* 'кейінгі, баяғыдағы'; арғыалт. **nūr* 'жүзім, шарап': тұңғ.-маньчж. **nure* 'шарап', моңғ. **nūr* 'қаражидек', түрк. **jüzüm* 'жүзім' және т.б.

§ 2. «Ротацизм» және «ламбдацизм» құбылысы

«Ротацизм» және «ламбдаизм» құбылысының, яғни тарихи қалыптасқан *r~z* және *l~š* сәйкестіктерінің табиғатын айқындау мәселесі 1923 жылы Г.Рамстедт ұсынған: «чуваш тілінде *r* және *l* түрінде, көне түркі және басқа түркі тілдерінде *z* және *š* түрінде (кейбір түркі тілдерінің кейінгі кезеңдердегі даму барысында *z* > башк., түрікм. *δ*, тув., як., хак. *s* /ауслуаут шенінде/ өзгеріске ұшыраған) көрініс беретін түркі тектілінің **r* және **l* фонемалары»¹ туралы теориялық тұжырымнан туындайды. Бұл мәселе түркітану мен алтаистика саласында күні бүгінге дейін талас тудырып келе жатқан даулы мәселелердің бірі болып табылады.

¹ Ramstedt G.J. Frage nach der Stellung des Tschuwassischen//JSFOu. 1922-1923.

Г.Рамстедт «ротацизм» және «ламбдаизм» құбылыстарының генезисін жуан және жіңішке **r* – **r̥* және **l* – **l̥* сонанттардың тектілдік қарама-қарсылығымен түсіндіреді. Оның пікірінше, *r* және *l* сонанттары барлық түркі тілдерінде сақталған: *r̥* чуваш тілінде *r* дыбысына, ал жалпытүркілік – *z*-ға; *l̥* > чув. *l*, жалпытүркілік *š* дыбысына өзгерген¹. Н.Поппе түркілік тектілдің фонологиялық жүйесінде Г.Рамстедт көрсеткендей **r̥* және **l̥* фонемалары емес, **r̥* (чех тіліндегідей) және қатаң **l*,² ал О.Прицак *z* > **rti* және *š* > **lti* болғанын айтты.³ З.Гомбоц чуваш ротацизмі мен ламбдаизмін бір буынды түбір негіздерде созылыңқы дауыстылардан кейін келетін түркілік тектілдік **s* және **š* дыбыстары кескінделуінің нәтижесі деп санайды және бұл құбылысты түркі тілдерінің фонологиялық жүйесінің тарихи дамуының кейінгі кезеңдеріне жатқызады.⁴

А.М.Щербак: «Түркі тектілінде бастапқы созылыңқы дауыстылардан кейін **s* и **š* спиранттарының ерекше аллофондары орын алды. Осы позицияда **s* кейіннен жаппай ұяңдануға ұшырады. Ал бұлғар (> чуваш) типті тілдерде **s* және **š* дыбыстары созылыңқы *r* және *l* дыбыстарына айналды» деп санайды⁵. Сондай-ақ А. М. Щербак: «Ротацизм құбылысы алтаистика саласындағы әдебиеттерде келтірілетін түркі-моңғол-тұңғыс-маньчжур лексикалық параллельдері үшін жалпыалтайлық қалып-күйді көрсетпейді, негізінен кірмелікті танытады. Мұнда чуваш типті түркі тілі бастапқы «қайнар-көз» болатын болса, моңғол тілдері «аралық тіл» қызметін атқарады. Сондықтан тұңғыс-маньчжур тілдерінде, әсіресе эвенкі тілінде кездесетін ротацизм көбіне моңғол тілдерінен енген кірме сөздерде дыбыстық тұлғаның қайта жаңғыруына байланысты көрініс береді. Ол сөздердің шығу тегі, түптеп келгенде түркі тілдеріне барып саяды» дейді⁶.

¹ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I. Lautlehre.- Helsinki, 1957. -P. 103-106.

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre.- Wiesbaden, 1960. - P.107.

³ Pritsak O. Der «Rhotazismus» und «Lambdaizmus». -UJb, 35, «D». - Wiesbaden, 1964.- P.337-342

⁴ Gombocz Z. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. - Budapest, 1912-1913. -Bd.XIII. -Hf.1-2.-P.21.

⁵ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л., 1970. - С. 83-88.

⁶ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). -Санкт-Петербург, 1997. -С.43

С.А.Старостин созылыңқы дауыстылардың ұяңдануы негізінен оғыз тобына енетін тілдерге тән қасиет екенін айтқан М.Рясянен¹ тұжырымын қолдай отырып, А.М.Щербак концепциясына қарсы пікір білдіреді. Ол позициялық ұяңдану тек қатаң спирант дауыссыздардың кіші жүйесіне ғана қатысты болатынын, ал А.М.Щербак ұсынған «позициялық бөлініс» нақты тілдік материалдар негізінде дәлелденбейтінін алға тартады: «Тіптен, автор келтіретін мысалдардың көбі² жалпытүркілік **r* және **l* дыбыстары қысқа дауыстылардан кейін келетінін көрсетеді (Сал.: чув. *ir-’езу, мыжу, жаншу, илеу’*: түрікм. *ad-*: түрік. *ez-*; чув. *pāru* ‘бұзау’: түрікм. *bi-daw*: түрік. *buzayı*; чув. *šir-* ‘жазу’: түрікм. *jad-* : түрік. *jaz-*; чув. *tar-* ‘қашу’: түрікм. *tad-*; чув. *tir-* ‘тізу, тізбектеу’: түрікм. *dud-*: түрік. *diz-*; чув. *turē* ‘тура’: түрікм. *dud* ‘құла түз, жазық’: ‘тур. *duz*; чув. *ilt-* ‘тыңдау, есту’: түрікм. *ašit-*; чув. *tol* ‘сыртқы, тыс’: түрікм. *daš*). Мұндай мысалдардың санын одан ары көбейте беруге болады. Бұған қарағанда түркілік тектілік **r* және **l* дыбыстарын басқа бір фонемалардың аллофондарына апарып саю мүмкін емес. Олай болса, мәселе **r* және **l* дыбыстарының түркілік тектілік фонетикалық тұрғыдан орындалуында, айтылуында болмақ. Жалпы алғанда **r*/*r*, **l*/*l* дыбыстық алмасуларының жиі кездесуі (көне түрк. *kōz* ‘көз’: *kōr-* ‘көру, қарау’, *kōli-t-/kōši-t-* ‘көмескілеу, көлеңкелеу’ және т.б.) олардың артикуляциясы *r-* және *l-* түрінде болатынын дәлелдейді. Әйтседе түркілік тектілік **r* (*r*²) және **l* (*l*²) дыбыстарының нақты фонетикалық сипаттамасы әлі де анық айқын емес»³. Сондай-ақ С.А.Старостин: «Түркілік **r* және **l* дыбыстарына моңғол, тұңғыс-маньчжур, корей тілдерінде созылыңқы *r* және *l* дыбыстарының сәйкес келуі Г.Рамстедт реконструкциясының дәйектемелік күшін нығайта түседі» - деп біледі⁴.

«Ротацизм» және «ламбдацизм» құбылыстарын түркі және моңғол тілдері арасындағы кірмелік құбылысына қатысты қарастыратын болсақ:

¹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. -М., 1955. - С. 128-129

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970. - С. 86-87

³ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.4

⁴ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.С.4

- сөз ортасында және сөз соңында $z > r$ («алтайлық ротацизм»): стандарт типтегі түркі тілдерінде аталған позицияда z сақталады да, ал моңғол тілдері үшін осы топтағы кірмелерге ротацизм тән болып келеді; Салыс.: табғач. **ōkūr* (← шығыс-иран., орта-тох. *okso*) 'өгіз' ~ жалпытүрк.(VIII ғ. кейін) *ōküz*, чув. *vāGār* ~ моңғ. (h) *ūker* 'ірі қара мал';

- сөз ортасында және сөз соңында $\check{s} > l$ («алтайлық ламбдацизм»): стандарт типтегі түркі тілдерінде аталған позицияда \check{s} сақталады да, ал моңғол тілдері үшін аталған позицияда ламбдацизм көрініс береді; Салыс.: табғач. *tavulyan* 'қоян' ~ жалпытүрк. (VIII ғ. кейін) *tavišqan* ~ моңғ. **tavilya(n) > ta`ulya > ta`ulaj*.¹

Қорыта айтқанда, жалпытүркілік тектілдің фонологиялық жүйесіндегі $*r^2(-\check{r}-)$ және $-l^2(-\check{l}-)$ дыбыстарын жаңғыртуға, қалпына келтіруге, олардың себеп-салдарын айқындауға байланысты, ғалымдар арасында пікір қайшылығы орын алады. Әсіресе «алтайлық ротацизм» және «алтайлық ламбдацизм» құбылыстарының табиғатын тереңдеп зерттеу – алтаистикадағы келелі мәселелердің бірі.

§ 3. Арғыалтайлық анлаут $*p->*f$ - дыбысы және «Рамстедт – Пеллио заңы»

Қазіргі алтаистика бағытындағы салыстырмалы-тарихи зерттеулерде айрықша мән берілетін арғыалтай тіліндегі бастапқы ерін дауыссыздардың түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей, жапон тілдеріндегі эволюциясына қатысты дыбыстық жаңғыртулар сайып келгенде «Рамстедт–Пеллио заңы» деп аталатын фонетикалық заңдылықтың жаңартылып, толықтырылып, жетілдірілген варианттары болып табылады. «Рамстедт – Пеллио заңы» алтай тілдерінің генетикалық туыстығын дәлелдеу жүйесінде басты дәйектемелік рөл атқармағанымен, алтай тіл бірлестігіне енетін түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур сияқты үш тілдің үшеуінің де репрезентативтік материалдарын салыстырмалы талдау нәтижесінде анықталған бірден-бір дыбыстық заңдылық болғандықтан, алтаист ғалымдар оған ерекше назар аударады.

¹ Түймебаев Ж.К. Казахско - монгольские лексические параллели. Материалы к этимологическому словарю казахского языка. - М., 2005. - С.19.

Г.Й.Рамстедт XXғ. басында жарық көрген моңғол-түркі тектіліндегі анлаут қатаң ерін дауыссыздар мәселесіне арналған мақаласында¹ түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде сөз басында келетін жабысыңқы (шұғыл) дауыссыздар бөлінісінің өзіндік ерекшеліктеріне зер салады. «Түркі тектілінде сөз басында жабысыңқы дауыссыздардан тек *k-*, *t-*, *b-* дыбыстары, ал осы позицияда жалпымоңғол тілінде *k-* және *g-*, *t-* және *d-*, сондай-ақ *č-* және *ǰ-*, ерін дауыссыздардан тек ұяң *b-* дауыссызы болғаны» туралы өз болжамын алға тартқан Г.Й. Рамстедт: «консонантизм саласында моңғол тілі түркі тіліне қарағанда дамудың көне, тіптен тектілдік сатысына жақын қалып-күйді таныта алады» - деген қорытындыға келеді. Жалпымоңғол тіліндегі шұғыл дауыссыздарды қатаң ↔ ұяң (*k-* ↔ *g-*, *t-* ↔ *d-*, *č-* ↔ *ǰ-*) белгілеріне қарай, бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы Г.Й. Рамстедт қатаң ерін **p-* дауыссызын **p-* ↔ *b-* жұбы аясында қайта қалпына келтірудің дұрыстығына көз жеткізеді. Соның негізінде ғалым: «Арғыалтай тілінде сөз басында қатаң **φ-* деген бір спирант дыбыстың болғаны, оның қазіргі тілдерде із-таңбасы мүлдем қалмағаны, я болмаса әр түрлі көрініс беретіні» туралы идеясын ұсынады және тектілдік анлаут **p-* > **φ-* тұлғасына барып саятын тұңғыс-моңғол-түркі лексикалық сәйкестіктерінің 42 қатарын көрсетеді².

Түркі және моңғол тілдерінің тарихи бастауында анлаут **p-* ~ **φ-* (> *h-* > *ø-*) дыбыстары болғанын айғақтау үшін Г.Й.Рамстедт салыстырмалы-тарихи дыбыстық реконструкциялардың сыртында, сөз басында *h-* дыбысы көрініс тапқан XIII-XIV ғасырлардағы орта моңғол жазба дереккөздеріне жүгінеді.

Г.Й.Рамстедт анлаут қатаң ерін дауыссыздар көрініс тапқан моңғол-тұңғыс-маньчжур-түркі дыбыстық сәйкестіктерін анықтап қана қоймады, оларды өзінің көптеген классикалық еңбектеріне арқау етті. Мәселен, Г.Й.Рамстедттің «Қалмақша сөздігінде» (1935) моңғол жазба тіліндегі *h-* тұлғалы сөздермен сәйкестік құрайтын *p-* ~ *f-* дыбыстарымен басталатын тұңғыс-маньчжур және түркі

¹ Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – S. 1-10; 238-251

² Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – S. 1-10; 238-251

және прототүркі тіліндегі біраз сөздерде **p*- немесе **φ*- дыбыстары *b*- тұлғасына өзгеруі мүмкін¹.

Алтаист ғалымдар анықтаған дыбыстық сәйкестіктерді, сондай-ақ арғыалтайлық **p* дыбысының түркі тілдерінде *b*- дыбысына өзгеруі (алт.**p* > түрк. *b*-) мүмкін екенін ескере отырып, П.Пеллио аталған зерттеуінде 96 түркі және моңғол сөздерін сәйкестендіреді.²

Сайып келгенде, «Рамстедт – Пеллио заңының» өзегін: «Арғыалтай тілінде сөз басында жабысыңқы (шұғыл) **p*-, немесе ызың **φ* ерін дауыссызы болды. Ол тұңғыс-маньчжур тілдерінде әр түрлі көрініс берсе (мәселен, нанай тілінде – *p*-, маньчжур тілінде – *f*-), моңғол тілдерінде не жоғалып кетті, не өзгеше бір рефлексстер түрінде (монғор тілінде – *f*- немесе *w*-, орта моңғол тілінде – *h*-) сақталып қалды, ал түркі тілдерінде із-түссіз, мүлдем жойылып кетті» деген тұжырым құрайды. Демек «Рамстедт – Пеллио заңының» жалпы мазмұнын мынадай тізбек арқылы көрсетуге болады:

*жалпыалтай. *p- (*φ): түрк. ø- ~ моңғ. ø/ *f- (w-)/ h- ~ тұңғ. p- ~ маньчж. f-*

Арғыалтайлық анлаут **p*- > **φ*- және оның қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі туралы «Рамстедт – Пеллио заңы» алғашқы кезден – ақ алтаистер арасында пікір қайшылығын тудырды. Ортодоксалдық алтаистика бағытын ұстанатын ғалымдар «Рамстедт – Пеллио заңын» түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің о бастағы генетикалық туыстастығын дәйектеудің негізіне алып, бірнеше мәрте жаңартып, жетілдірген болса, кейбір ғалымдар оны басқа тілдік семьялар материалдары негізінде кеңейтіп, толықтыруға ұмтылды. Ал антиалтаистикалық бағыт өкілдері «Рамстедт – Пеллио заңын» қатаң сынап, қайтадан қарастырудың, тектеп-тексерудің қажет екенін алға тартты немесе мүлдем жоққа шығарды.

«Рамстедт – Пеллио заңын» алғашқылардың бірі болып қолдаған және оны орал тілдері материалдарымен толықтырып, өңдеген А.Соважо болды. А. Соважо пікірінше, орал-арғыалтай тілінде жабысыңқы шұғыл ерін дауыссыз **p*- ұяң ерін **b*- дауыссызымен

¹ Pelliot P. Les mots à *h*- initiale, aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // *Journal Asiatique*. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1-2. – P. 253-262.

² Pelliot P. Les mots à *h*- initiale, aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // *Journal Asiatique*. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1-2. P. 209-247.

түрк. *ø*- тұлғалы сәйкестіктерге¹ : гольд. (нан.) *puri*- 'үрлеу' ~ түрк. *ür*- 'үрлеу'; гольд. (нан.) *furi* ~ *puri* 'отбасы, үйелмен, үй іші, бала-шаға,' ~ моңғ. *üre* 'ұрпақ, ұрық' т.б. тың деректер қосады.

Н.Н.Поппе «Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасында» алтайлық тектілге барып саюы мүмкін анлаут **p*- тұлғалы 57 түбір деңгейіндегі сәйкестіктерге этимологиялық талдау жасайды². В.И.Цинциус зерттеулері³ арқылы жалпыалтайлық лексикалық қор қатаң жабысыңқы, ерін **p*- дауыссызымен басталатын сөздермен толыға түсті деуге болады. В.И. Цинциус арғыалтай тіліндегі сөз басындағы билабиалды қырылдақ жабысыңқы **pc*- дауыссызын жаңғыртып, оның дамуының мынадай тізбесін ұсынады⁴:

тұңғ.-маньчж. **pʰh*- > а) солтүстік. *h*- > *w*-, *ø*-;

б) оңтүстік. **pf*- > *p*-, *f*-.

Егер дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерде «Рамстедт – Пеллио заңы» алтай тілдерінің генеалогиялық тектестігін дәйектеудің негізіне алынатын басты заңдылықтардың бірі ретінде қабылданып, алтайлық тектілдің фонологиялық жүйесін қайта жаңғырту, қалпына келтіру, соның негізінде жалпыалтайлық лексикалық қорды толықтыру тұрғысынан зерделенетін болса, антиалтаистикалық бағыт өкілдері зерттеулерінде ол арғыалтайлық деңгейдегі емес, таза түркілік тектіл деңгейіндегі дыбыстық заңдылық тұрғысынан қарастырылады. «Рамстедт – Пеллио заңына» деген мұндай көзқарас, әсіресе, Г. Дёрфер зерттеулерінде айрықша көрініс береді.

Г.Дёрфер сөз басындағы қатаң **p*- дауыссызын алтайлық тектіл емес, түркілік тектіл тұрғысынан жаңғыртып, оның сілемдерін хаддж тіліндегі *h*- дауыссызынан іздестіреді⁵. Осыған байланысты Г.

¹ Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – P. 1-10; 238-251

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I: Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960.

³ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 342 с; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смьчными губно-губным **п*" и заднеязычным **к*" // Алтайские этимологии. – Л., 1984. – С. 17-29.

⁴ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. – Л.: 1949. –С.155.

⁵ Doerfer G, Mongolo-Tungusica. – Wiesbaden, 1985. – 307 s. S.148

түрк. *ojta* 'киіз, киіз етік' = моңғ. *hojimasun* = маньчж. *fomon*, көне тұлғада **romon*, *roma*: нақтырақ алғанда: арғытүрк. **rojta* → моңғ. **rojta* (**rojta-sun*) → маньчж. **rojiman* > **roman* > **romon* > *fomon* және т.б. сәйкестіктер қатарында моңғол сөздері кейінгі кезеңдердегі, ал маньчжур тілі одан ертеректегі түркілік кірмелікті көрсетеді¹.

Г.Дёрфердің тұжырымдарын қайта қарастыра келіп, А.М.Щербак арғытүркілік анлаут **p*-(~халадж.*h*-) дыбысына қатысты жаңғыртуларында Г.Дёрфер негізінен тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдарына, онда да сөз басы *p*- (~ *f*- ~ *h*- ~ *ø*-) дыбыстық ерекшелігімен сипатталатын нанай тіліне сүйенгенін айтады. А.М.Щербак *p*- ~ *f*- ~ *h*- ~ *ø*- дыбыстық сәйкестіктерін түркі тілдерінде параллельдері кездеспейтін, таза тұңғыс-маньчжур тілдеріне ғана тән құбылыс деп санайды. Мысалы: нан. *pā*, солон. *awī*, маньчж. *fawun*, эвенк. *haqin* 'бауыр'; нан. *pikte*, эвенк. *hute* 'бала'; нан. *pēje* ~ *fej* ~ *wēje*, эвенк. *heje* 'маңдай'; нан. *peki* ~ *feku*, эвенк. *heki* 'ыстық' т.б.²

Қазіргі заманғы алтаистер зерттеулерінде алтай тілдерінің негізгі классификациялық топтары арасындағы арғыалтайлық анлаут қатаң **p*- және қырылдақ жабысыңқы **ps*- ерін дауыссыздарының ішкі бөлінісі былайша түсіндіріледі:

алт. **ps*-: түрк. **ø*-, **j*- ~ моңғ. **h*-, **j*- ~ тұңғ.-маньчж. **p*- ~ кор. **p*- ~ жапон. **p*;

алт. **ps*-: түрк. **p* ~ моңғ. **h*, *b*/*-b* ~ тұңғ.-маньчж. **p* ~ кор. **p* ~ жапон. **p*;

алт. **p*-: түрк. **b*- ~ моңғ. **b*/*-h*- ~ тұңғ.-маньчж. **p*- ~ кор. **p*- ~ жапон. **p*;

алт. **p*: түрк. **b* ~ моңғ. **b* ~ тұңғ.-маньчж. **b* ~ кор. **p* ~ жапон. **p*;

Ал В.М. Иллич-Свитыч алтайлық тілдік топтараралық мынадай сәйкестіктер қатарын көрсетеді³:

¹ Doerfer G. *halaj materials*. – Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971. – P.165.

² Щербак А.М. О некоторых спорных вопросах реконструкции фонологической системы тюркского праязыка // Тюркологические исследования. – М., 1976. – С. 2-24; Щербак А.М. Рец. на: Doerfer G. *Mongolo-Tungusica*. – Wiesbaden, 1989. – 307 s. // Вопросы языкознания. – М., 1989. № 6. – С. 132-135; Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). – СПб.: ИЛИ РАН, 1997. – С. 48-54.

³ Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (Семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь. – М.: Наука, 1971. – 370 с.; Изд-е 2-е, испр. – М.: УРСС, 2003. – 370 с. XIV

алт. *p: түрк. (*p >)*b- ~ моңғ. *ф > *h ~ түңғ.-маньчж. *p- .

Мысалы¹: алт. *pēli- ‘қорқу’: түрк. *pēli-η (-η етістіктен есім ту- дырушы қосымша): көне.-ұйғ. *beliη* ‘қорқақ’, көне.-ұйғ., шағат. *balinla-* ‘қорқып ояну’, телеут. *peḷiηdä-* ‘қорқақтау’; ескі.-түрік. *belin* ‘қорқыныш’; түрік. *belin* ‘таңғалған, есі шығып кеткен’; диал. *pelin* ‘қоян’ (< ‘қорқақ’), қаз. *belen* ‘арын, бас асау’, *belen al-* ‘үрку (жылқы туралы)’ ~ түңғ.-маньчж. эвенк. *hāl-/hēl-* ‘батпау, батылы жетпеу’; алт. *[p]al’ka ‘аяқ, табан, адым’: түрк. *pašmaq ‘кебіс’, ‘арт жағы жоқ аяқ киім’ ~ моңғ. *[f]alku- ‘адымдау, адым’: моңғ.-жазба. *alqu-* ‘жүру, адымдау’, *alqu-*, *alqum* ‘адым’; халх. - моңғ. *alwat* ‘адым’, *alwa-* ‘адымдау, аяқ басу, жүру’ ~ түңғ. маньчж. *palgan ‘ұлтарақ, табан: нан. *palgā* ~ *falya*, негид. *walgan*, солон. *alya(n)* ‘аяқ’ (Қар.: ТМС, II, 312) ~ кор. *pal* ‘аяқ (‘толарсақтан төмен)’;

алт. *para-(η) / pčärä-(ηä) < *parE-(ηa) ‘бармақ’: түрк. *(h) ärñäk: ескі ұйғ. *erñek* ‘бармақ’/ түрк. *parñaq (~parnaaq) ‘бармақ’: қаз. *barmaq* ‘бармақ’, чув. *pürne*, диал. *porne* ‘саусақ’ ~ моңғ.. *fere(g)ei ‘бармақ’: орта моңғ. *heregai* ‘бармақ’; халх.-моңғ.лх.- моңғ. *erwī*, дағур. *wergī* ~ *ergī* ‘бармақ’ ~ түңғ.-маньчж. *pörāñā:n ~ *porañān ‘бармақ’: маньчж. *ferwe* ‘бармақ’; нан. *pürü*, орок. *poro(n)* ~ *pero(n)* ~ *pürü(n-)* ‘бармақ’;

алт. *palagā ‘қала, бекініс, құрылыс’: түрк. *paliq ‘қала, бекініс’: көне түрк. *balıq* ‘қала’ ~ моңғ. *baläyā-sun ‘қала, бекініс’; ‘қаланы қоршаған дуал’; ‘елді мекен’: орта- моңғ. *balayāsun*, *balawasun* ‘бекініс’; халх.- моңғ. *balayās* ‘қала’ ~ түңғ. маньчж. *pal(a)ya ‘қыстақ, квартал’; маньчж. *falya*, *falga* ‘квартал, телім жер’, ‘ру’;

алт. *pčaliηa ‘алақан’: түрк. *(h)āja (< *pāñ’a) ‘алақан’: көне ұйғ. *aja* ‘алақан’; қаз. *aja* ‘алақанның аясы’ ~ моңғ. *faliya ‘алақан’: орта - моңғ. *halaqan*, *halaga*, *alaqan* ‘алақан’, х.- моңғ. *alga*, моңғор. *walya*, *warya*, дунс. *hanya*, дағур. *walāya* ‘алақан’; қаз. *alaqan* ‘алақан’ ← орта моңғ. *alaqan* ‘алақан’ ~ түңғ.-маньчж. *paliηa ‘алақан’: маньчж. *falanġu* ‘алақан’; на- най. *pañña*, *fan’ñā* ‘алақан’; ороқ. *waña* ‘алақан’.

С.А. Старостин арғыалтайлық қырылдақ ерін *pс- дауыссызынын түркі және моңғол рефлекстеріне байланысты мынадай заңды- лықтарды айқындайды:²

¹ Илич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь (p-q) (по карточкам автора). – М., 1984.- С.66-70; 70-77; 89-93; 93-95.

² Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991.- С.12

1) арғыалтайлық анлаут **pc-* түркі тілдерінде алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында мүлдем жойылады: алт. **pciti* ‘белгі, ен’: түрк. **it* ‘ен, таңба’: түрік. *it*, түрікм. *üt*, қаз. *it* ‘белгі, ен’, құм. *jum* ‘белгі’ ~ моңғ. *(*h*)*im* ‘белгі’, ‘ен (малдың құлағындағы)’: моңғ.-жазба *ime*, халх.- моңғ. *im*, орд. *em*, *im* ‘таңба, ен’ ~ тұңғ. маньчж. **pit* ‘белгі, ен’: эвенк. *him*, *im* ‘ен, таңба’;

2) арғыалтайлық анлаут **pc-* өз ізін түркі тілдерінде алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында **j-* түрінде қалдырады: алт. **pceri* ‘түп, төсеніш, еден’: түрк. **jer* ‘жер’: көне түрк. *jer*, қаз. *žer*, чув. *šer* ‘жер’ ~ моғ. *hir-* ‘төсеніш, топырақ’, ‘түп’, орта моңғ. *hiru’ar* ‘төсеніш, еден, топырақ’, моңғ. - жазба *iruγar* ‘төсеніш’; халх.- моңғ. *jordl* ‘түп’, дағур. *wigōr* ‘еден, топырақ’ ~ тұңғ. маньчж. **pere* ‘түп, еден’: маньчж. *fere* ‘түп’, ‘төмен, еден’; эвенк. *here*, *ege*, ульч. *pere(g)*, нан. *pereg*, *perel* ‘түп’;

3) алт. **pc-* > түрк. **j-* өзгерісі түркі тілдерінде дифтонгілерге барып саятын дыбыстар алдында да байқалады: алт. **pciuil’V* ‘жұлдыз’: түрк. **jul-du-ı* ‘жұлдыз’: көне-үйг. *julduz*, түрікм. *juldız*, қаз. *žuldtz*, чув. *šälDär* ‘жұлдыз’ ~ моңғ. **hodu(n)* ‘жұлдыз’: орта моңғ. *wodu(n)*, *hudun*, моңғ.-жазба *odu(n)*, х. моңғ. *od*, *daγur*. *wod(o)*, моңғор. *fodi* ‘жұлдыз’ ~ арғыкор. **pjə³r* ‘жұлдыз’ ~ арғыжап.он. *pə³si* ‘жұлдыз’

4) арғыалтайлық **pc-* дыбысының *j-* айналуы моңғол тілдерінде де орын алады: алт. **pcəjñé* ‘сүйек’: түрк. *(*j*)*i³n-čik* ‘сүйек, жіліншік’ ~ моңғ. **jan-sun* ‘сүйек’: қалм. *jan-dä³* - ‘сүйекті’, *jan-dä-γär* ‘сүйегі ірі’, орта моңғ. *ja-sun*, моңғ.-жазба *ja-sun* ‘сүйек’ ~ тұңғ.-маньчж. **peñ-ŋe-n* ‘тізе’ ~ орта-кор. *s-pjə³* ‘сүйек’ т.б.

Қалпына келтірілген арғыалтай тектіліндегі сөз басы билабиалды қырылдақ жабысыңқы **pc-* дауыссызының біршама толық жинағы С.А.Старостин, А.Дыбо, О.Мудрак авторлық бірлестігімен жарық көрген «Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігінде» беріледі¹. Онда арғыалтайлық **pc-* дауыссызымен басталатын 102 бірлік қамтылады.

Қорыта айтқанда, «Рамстедт – Пеллио заңы» дәстүрлі алтаистика бағыты өкілдері енгізген толықтырулар мен өзгерістерге, жетілдірулерге қарамастан, алтаист мамандар арасында әлі күнге пікір қайшылығын тудырып келе жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады. «Рамстедт – Пеллио заңына» қатысты фонетикалық

¹ EDAL – Etymological dictionary of the altaic languages by Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. – Brill Leiden, Boston, 2003. – Т. 1-3.

\bar{i}	\bar{i}	i^-	$*i^-$
ϱ	ϱ	\bar{a}	$*e$
ϱ	ϱ	i	$*e^i$
	\bar{e}	\bar{a}	$*\bar{e}$
	\bar{e}	\bar{i}	$*\bar{e}$
u	o	\ddot{o}	$*\ddot{o}$
u	\bar{o}	$\ddot{u}\ddot{o}$	$*\bar{o}$
u, i	u	\ddot{u}	$*\ddot{u}$
\bar{i}	\bar{u}	\bar{u}	$*\bar{u}$
i	i	i	$*i$
\bar{i}	\bar{i}	\bar{i}	$*i$

Мысалы:

1. Маньчж. *ali* ‘қабылдау’ = моңғ.-жазба *ali* ‘бер’ = көне түрк., түрікм. *al* ‘алу’; эвен. *arakūkān* ‘ақырын, аз’, *arakūn* ‘ақырын, жайлап’ = жазба- моңғ. *aria* ‘болар-болмас, білінер-білінбес’ = түрікм. *az* ‘аз’; эвен. *dal* ‘жабу’, *dalit* ‘жабу, басым болу’, маньчж. *dali* ‘тығылу, тығу’ = моңғ.-жазба *dalda* ‘жасырын, көзге түспейтін’ = түрікм. *yašmaq* ‘бет перде’, көне түрк. *yašur* ‘жабу’.

2. Маньчж. *dālī* ‘иық’, жазба- моңғ. *dalu* ‘жауырын’ = түрікм. *yāl* ‘жал’, як. *sāl* ‘жалдың астындағы қабат’; эвен. *sā* ‘оқу’, *sāje* ‘білу’ = түрікм. *sān* ‘сан’, як. *āx* < $*sāq$ ‘санау’.

3. Эвен. *bodo* ‘өмір, өмір салты’ = моңғ.-жазба *boda* ‘зат’, халх.-моңғ. *bodo* ‘шын табиғат, мән’ = көне түрк. *bođ* ‘дене’; маньчж. *tobgiya* ‘тізе’ = моңғ.-жазба *toyig* ‘өкше’ = көне түрк. *tobiq* ‘тізе’.

4. Моңғ.-жазба *bol* ‘болу’, маньчж. *ōli* *id.* = як. *buol* < $*bōl$ -, түрік *ol* ‘болу’; маньчж. *mōdi* ‘орман’, дағур. *mōd* ‘ағаш’ = эвен. *mō* ‘ағаш’.

5. Эвен. *omṅo* < $*umga$ - ‘ұмыту’ = моңғ.-жазба *umta* ‘ұйықтау’, *umarta* ‘ұмыту’ = көне түрк. *unīt* ‘ұмыту’, як. *umun* *id.*; маньчж. *ula* ‘жіберу, беру’ = моңғ.-жазба *ulari* ‘кезектесу, ауысу’ = көне түрк. *ula* ‘байланыстыру, жалғау’, *ulayu* ‘ұласу’; моңғ.-жазба *urtu* ‘ұзын’, моңғ. *fudur* < $*furtu$ < $*purtu$ *id. id.* = чув. *vārām* < $*urun$ ‘ұзын’ = көне түрк. *uzun*, як. *uhun* *id.*

6. Эвен. *sūnṅi* < $*sūngi$ - ‘созу’ = жазба- моңғ. *sun* *id.* = як. *ūn* < $*sūn$ - *id.*; лам. *ūru* ‘ағып кету’ = моңғ.-жазба *urus* *id.* = койб. *ur* ‘ағу’.

алт. *bä- 'мен': түрк. *bä- ~ моңғ. bi ~ тұңғ.-маньчж. *bi; түрк.: көне түрк. *ben*, орта түрк. *men*, өз. *män*, түрік. *ben*, өзб. *men*, чув. *e-bë*; моңғ.: орта моңғ. *bi*, моңғ.-жазба., қалм. *bi*, дунс. *bi*, бао. *bü* (~ *bə*), дағ. *bii*, юй. *bə*, моңғор. *bu*; тұңғ.-маньчж.: эвенк., сол., эвен., негид., орооч., уд., орок., маньчж. *bi* (*min-*), нан. *mi* (*min-*); арғыжап. *bà (көне.-жап. *wa, wa-re, wa-ga*);

алт. *kūjlu (~*k'ülju) 'құлақ': түрк. *kul-kak (/k'ul-gak) ~ орта-кор. *küi*; түрк.: көне түрк. *qul-qaq* ~ *qul-yaq*, шағат. *qulyaq, qulay*, түрікм. *gulaq*, түрік. *kulak*, як. *qulyāx*, чув. *xōlyā*; кор.: көне кор. *kwi* = /kij/, орта-кор. *küi*;

алт. *p'ör 'өрт' (түрк. *ör-t 'өрт, жалын'; моңғ.-жазба. *ör-de* 'жану, жалындау'; орта-кор. *pir* 'өрт'); арғыжап. *pə (қосымшамен *pə-i) 'өрт' (көне-жап. *pii*);

алт. *k'il 'қыл, жүн': түрк. *kil ~ тұңғ.-маньчж. *xiñ-ηa (< *xil-ηa) ~ көне-кор. *kār-k-; моңғ.-жазба. *kil-ya-sun*, қалм. *kilyAsn, kilAγsn* 'жылқының қылы, жылқының құйрық жүні'; арғыжап. *ka (-i – қосымшасымен *ka-i) 'қыл, жүн' (көне-жап. *ke*);

алт. *duri 'жүз, түр': түрк. *jür 'жүз', моңғ.-жазба. *düri* 'сыртқы түрі', тұңғ.-маньчж. *duru-n 'түр, бейне'; арғыжап. *tura 'жүз, бет' (көне-жап. *tura*, кет. *tsùrà*, каг. *tsùrà*);

алт. *oj- 'жүзу': моңғ.-жазба. *oji-tu*; тұңғ.-маньчж. *uju-, *uji-g-; арғыжап. *əjə-(n)k- (~ *əju; à-(n)k-) *id.* (орта-жап. *ojog-*);

алт. *alda- 'арасы; сажын (ұзындық өлшемі)' (моңғ.-жазба. *alda* 'сажын (ұзындық өлшемі)'; тұңғ.-маньчж. *alda-n 'арасы, ара'; орта-кор. *arā-t* 'құлаш, сажын (ұзындық өлшемі)'; көне-жап. *ata* 'ұзындық өлшемі');

Мұның сыртында С.А.Старостин мынадай арғыалтайлық дифтонглер қатарын жаңғыртады¹:

арғыалтайлық	түркі	моңғол	тұңғыс-маньчжур	корей
*ia	a (a)	i ~ a	ia	ǎ ~ i
*io	a (a)	i (~ o)	o	o
*iu(?*ue)	o ~ u	o ~ u	i	jə
*ua	a (a)	a (e)	u	u

Алтайлық тектілдің фонологиялық жүйесін қалпына келтіруде басшылыққа алынатын Г.Рамстедт пен Н.Поппе ұсынған дауыстылар

¹Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.38

сәйкестіктерінің дәстүрлі тізбесі, ол тізбені толықтырып, жетілдірген С.А.Старостин зерттеулері арғыалтай тектілінің жаңғыртылған дауыстылар жүйесі және оның қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі арасында айтарлықтай өзгерістің болмағанын көрсетеді. Мұндай пікірді белгілі түркітанушы Э.В.Тенишев те айтады: «Арғыалтай тілінде сөздің бірінші буынында дауыстылардың тіл алды және тіл арты түрлері бірдей ұшырасады, ашық-қысаң, еріндік-езулік, және қысқа-созылыңқы: *a, ä, y, ü, o, ö, u, ü, e, ē, i, ī, ā, ī, ō, ō, ū, ū*. Бұл жүйе айрықша тұрақтылығымен ерекшеленеді және оны қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісінен байқауға болады» - дей келе, төмендегідей дауыстылар сәйкестіктерін атап айтады:

Арғыалтай тіліндегі *a, ä* дыбыстарына арғымоңғ. *a, ä*, моңғ. - жазба, қалм. қысқа *a*, тұңғ. *a, ä*, түрікм., як. *a, ä* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *y, ü* және *i, ī* дыбыстарына арғымоңғ. *y, ü*, моңғ.- жазба, қалм. қысқа *i*, халх.-моңғ. *i*, түрікм. *y(i), ü(i)*, як. *y, ü*, тұңғ. *ī, ī, ōi, ī* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *o, ō* дыбыстарына арғымоңғ. *o, ō*, моңғ.- жазба, қалм. *o*, тұңғ. *o, ō*, түркім. *o, ō*, як. *o, io* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *u, ü* дыбыстарына арғымоңғ. *u, ü*, моңғ.-жазба, қалм. *u*, тұңғ. *u, ü*, түрікм. як. *u, ü*, сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *e, ē* дыбыстарына арғымоңғ., моңғ.- жазба, қалм. *e*, тұңғ. *e*, чув. *a*, эз., түрікм., як. *ä* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *ö, ō* дыбыстарына арғымоңғ. *ö, ō* моңғ.- жазба, қалм. *ö*, монғор *o*, маньчж. *u*, түрікм., як. *ö* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *ü, ū* дыбыстарына арғымоңғ. *ü, ū*, моңғ.- жазба, қалм. *ü*, маньчж. *u*, түрікм., як. *ü* сәйкес келеді;

Біріншіден кейінгі буындарда жоғарыда көрсетілген барлық дыбыстар қолданылмаған: *a, ä* дыбыстарынан моңғ.- жазба., орта моңғ. *ä*, маньчж. *ä*, көне түрк. *y; y, ü* және *i, ī* дыбыстарынан – моңғ.- жазба *i*, эвенк. *ī*; *u, ü* дыбыстарынан – моңғ.- жазба, маньчж. *u*, көне түрк. *u(y); ü, ū* дыбыстарынан – моңғ.- жазба *ü*, эвенк. *u(i,e)*, көне түрк. *ü* дыбыстары кездеседі. Ашық *o, ō* және *ö, ō* тек бірінші буында ғана қолданылады. Арғыалтай тілінде сөздің басы мен ортасында қысаң *i, u* кездеспейді. Арғыалтай тіліне дауыстылар үйлесімділігі, онда да жуан-жіңішке, еріндік-езілік үйлесімдіктері тән болды¹.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - М.,1996.-С.9

Арғыалтай тілінің дауыстылар жүйесі созылыңқы дауысты дыбыстардың кездесуімен де сипатталады. Созылыңқы дауыстылар бастапқы және екінші қатарлы дауыстылар болып екіге бөлінеді. Негізінен алтаист лингвистер арасында «созылыңқы дауысты дыбыстар алтай тілдерінің көне кезеңдерінде болды, ал екінші қатарлы созылыңқы дауыстылар *дауысты-дауыссыз* немесе *дауысты-дауыссыз-дауысты* дыбыстар бірлігінің нәтижесінде дамыды» деген пікір орын алады.

Түркі тілдерінде бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстардың сол қалпын сақтауы да (мысалы: түрікм. *āt* 'есім' = як. *āt*; түрікм. *āč* 'аш' = як. *ās*; түрікм. *bār* = як. *bār* 'бар'; түрікм. *gāz* 'қаз' = як. *xās*; түрікм. *yāz* 'көктем' = як. *sās*; түрікм. *ōt* 'от' = як. *uot*; түрікм. *güök* 'көк' = як. *küöx*; түрікм. *düört* 'төрт' = як. *tüört*, т.б.) немесе қысқа дауысты дыбыстарға айналуы да (мысалы, түрік *od* < **ōt* 'от', *ot* 'шөп'; *oda* < **ōtay* 'бөлме' т.б.), басқа сипаттағы созылыңқы емес дауысты дыбыстарға өзгеруі де (мысалы, сагай *ut* < **ōt* 'ом', *ül* < *öl* 'дымқыл' т.б.), қатар қолданылуы да (**āč* > як. *ās* 'аш', алайда **tay* > як. *tia* (*tā* емес), **yōq* > як. *suox* 'жоқ' және *yoyan* > як. *suon* 'қалың'; **tört* > як. *tüört* 'төрт' және **ögrän-* > як. *üörän-* 'үйрену, оқу' т.б..) орын алады. Ал жаңа түркі тілдерінің біразында бар екінші қатарлы созылыңқы дауыстылар көне және орта түркі тілдерінде кездеспейді. Мысалы: көне түрк. *oyul* 'ұл' > тув., саг., шор *ōl*, алт., қырғ. *ül*, як. *uol*; көне түрк. *ayüz* 'ауыз' > тува, саг., шор *ās*, алтай *ōs*, қырғ. *ōz*, як. *uos*; көне түрк. *tay* 'тау' > алт. *tū*, қырғ. *tō*.¹

Чуваш тілінде екінші қатарлы созылыңқы дауысты дыбыстар болмағанымен, бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстар кездеседі. Мысалы: *öö* > *äva*, *ē* > **iä* > *yā* чув. *kāvak* < **kök* 'көк' = як. *küöx*, түрікм. *güök*; чув. *tāvattā* < **tört* 'төрт' = як. *trüöt*, түрікм. *düört*; чув. *yal* < **ial* < **iäl* < **el* 'ел, ауыл'. Оларды, көп жағдайда, созылыңқы емес дауыстылардан бірден ажырату да қиынырақ соғады (чув. *xur* < **qār* 'қаз' = як. *xās*, түрікм. *gāz*; чув. *ut* < **at* 'ат' = як., түрікм. *at*).²

Моңғол тілдерінде созылыңқы және созылыңқы емес дауысты дыбыстар сөздің мағыналық жақтан екі басқа болуына әсер етеді:

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden,1965; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика.- М., 1955; Räsänen M. Materialien zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249p. /Пер. на русс. яз. 1955;

² Ramstedt, G. J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen, JSFOu 38: 1 (1922), 12-13.

В.М.Иллич-Свитич, С.А.Старостин, О.А.Мудрак, А.В.Дыбо зерттеулері арқылы жалғастық тауып, жаңғыртылған арғыалтай тілінің дауысты және дауыссыздар жүйесі және олардың қазіргі алтай тілдерінде дыбыстық сәйкестіктер заңдылығы түрінде көрініс беру схемасы одан әрі толықтырылып, нақтыланып, жетілдіріле түсуде.

§ 5. Үндестік заңы, фузия, екпін және сарын

Үндестік заңы алтай тілдерінің дыбыстық жүйесіндегі басты заңдылық болып табылады. Ол алтай тобын құрайтын тілдердің қай-қайсысының да дыбыстық және буын жүйелерінің ерекшелігін айқындайды.

Үндестік заңы бойынша сөздер не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке, не еріндік, не езулік болып келеді. Сөздің жуан немесе жіңішке болуы дауыстылардың жуан, жіңішке табиғатына байланысты болатын болса, ерін үндестігі алғашқы буындағы еріндіктің әсерінен кейінгі буындағы дауыстының еріндікке айналуына (лабиалдық үндестік), ал езу үндестігі тіл үстінің қатты таңдайға көтерілуі арқылы жасалатын дауыстылардың бірыңғайласуына қатысты болып келеді.

Түркі, моңғол, тұңғыс, корей тілдеріндегі үндестік заңына арнайы тоқтала отырып, Н.Поппе түркі тілдерінде дауыстылар үндестігінің бірнеше түрі кездесетінін айтады. Мәселен, татар тілінде бір сөзде тек жуан немесе тек жіңішке дауыстылар ғана болатын болса (*at-lar* 'аттар', *ät-lär* 'итгер', *өтті* 'алды, ие болды', *үттә* 'өтті', немесе, жуан дауыстылары бар түбірлерге көптік жалғауының *-lar*, жіңішке дауыстылы түбірлерге *-lär* қосымшасы, жуан дауыстылы түбірге етістіктің өткен шақтағы үшінші жақ *-ti*, жіңішке дауыстылы түбірлерге *-tä* қосымшасы ғана жалғанады), басқа түркі тілдерінде еріндік және езулік дауыстылармен қатар, жуан және жіңішке дыбыстардың қарама-қарсылығы орын алады. Мәселен, татар тілінде дауысты дыбыстар жуан және жіңішке деп бөлінсе, башқұрт қазақ тілінде дауыстылар жуан және жіңішке, еріндік және езулік дауыстылар болып жіктеледі. Мысалы: татар: *kättä* 'кетті'; *өттә* 'ән салды'; *çiqti* 'шықты'; *өтті* 'ұтты'; башқұрт: *kättä* 'кетті', алайда *өттө* 'ән салды'; *siqti* 'шықты', алайда *өттө* 'ұтты'.

қаз. *attar* < *at* + *-lar*. Бірінші дауыссыздың екінші дауыссыз дыбыстың әсерінен ассимиляцияға ұшырауы якут тілінде кездеседі: *akka* 'атқа' < *at* + *-ka*), *ekke* 'етке' < *et* + *-ke* (*-ke* бағытты білдіретін қосымша); *iččit* 'итші' < *it* 'ит' + *-čit* (*-čit* мамандықты білдіретін зат есім қосымшасы); *arrit* 'атымыз' < *at* + *-bit* (тәуелдіктің қосымшасы). Типтес дауыссыздардың үндесуінен пайда болатын дауыссыздар ассимиляциясы әсіресе, екі морфема қосылғанда, айталық, түбір соңындағы және қосымшаның басында келетін дауыссыздардың бір-біріне әсерінен айрықша көрініс береді. Мысалы, көптеген түркі тілдерінде *-lar* көптік қосымшасы түбірге жалғанғанда *l* дыбысы өзгеріссіз қалады: түрік. *oda-lar* 'бөлмелер', *ay-lar* 'айлар', *at-lar* 'аттар', *gün-ler* 'күндер'. Ал қазақ тілінде *l* дауыссызы бар қосымшалар тек *r*, *y*, *u* дыбыстарынан кейін және түбір дауысты дыбысқа аяқталғанда жалғанады: *qalalar* 'қалалар', *kiši-ler* 'кісілер', *žer-ler* 'жерлер', *tau-lar* 'таулар', *qoy-lar* 'қойлар'. *L*, *m*, *n*, *ŋ* дауыссыздарынан кейін *d*, басқа дауыссыздардан кейін *t* келеді: *auił-dar* 'ауылдар', *köl-der* 'көлдер', *kün-der* 'күндер', *esik-ter* 'есіктер', *at-tar* 'аттар'.¹

Дауыссыздар ассимиляциясы моңғол тілдерінде де кездеседі. Мысалы: түбір соңындағы *l*, *m*, *n*, *ŋ* дауыссыздарынан соң *d* дыбысы, басқа дауыссыздарға біткен түбірге *t* дыбысымен басталатын қосымша жалғанады: халх.-моңғ. *gal-da* 'отта', *gar-ta* 'қолда', *ulas-ta* 'ұлтта'. Ал *l*, *r* дыбыстарына аяқталған түбірге *g* дауыссызымен басталған, өзге дауыссызға аяқталған түбірге *k* (*x*) дауыссыздарымен басталатын қосымшалар жалғанады: *bol-go-* 'жасау', *gar-ga* 'шығару', *bos-xo-* 'орналастыру'.

Маньчжур-тұңғыс тілдерінде түркі тілдеріндегідей дауыссыздар ассимиляциясы жиі кездеседі. Мысалы: сол. *dakkur* < *dapkur* 'қабат'; *patči* < *parči* 'жапырақ'; *batta-* < *bakta-* 'сыйып кету'.

Корей тілінде түбір соңындағы дауыссыз қосымшадағы дыбыстың әсерінен ассимиляцияға ұшырайды, мәселен, *-t*: *pat-ta* 'қабылдау, алу', *pannan* 'алу, қабылдау (з.е.)', *pakko* 'алғанда', *passé* 'қабылдай алады, ала алады'. Корей тілінде сөз басында тұратын дауыссыздардың үш тобы болады: аспирант емес немесе әлсіз *k*, *t*, *p*, *č*; аспирант не-

¹ *Poppe N.* Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; *Räsänen M.* Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.- Helsinki, 1949. P. 215-238; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / под ред. Н.К.Дмитриева. - М., 1955-1962. ТТ.1-4. I т. - С. 307-316.

екпін; 2) бірінші буында динамикалық, ал екінші немесе үшінші буындарда әуезді екпін.¹

Н.Поппе түркі, моңғол, тұңғыс, корей тілдерінде бірінші буынға түсетін екпіннің динамикалық шұғыл түрі, ал екі, үш, одан да көп буынды сөздерде соңғы буынға түсетін әуезді екпін, музыкалық сарын болатынын айтады.²

Түркі тілдерінің көбінде, мысалы, түрік, өзбек, шор, сагай, якут, т.б. динамикалық екпін бірінші буынға, әуезді екпін соңғы буынға түседі: түрік *áyaq* 'аяқ', *áyağim* 'аяғым'

Моңғол тілінде шұғыл, динамикалық екпін әдетте бірінші буынға түсіп, бірінші емес буындардың бірі созылыңқы болған жағдайда, екпін сол орнында қалады: халх.-моңғ. *irsen* 'кірген біреу', *irlē* 'ол келді'. Ал әуезді екпін екі, үш буынды сөздерде соңғы буынға түседі: халх.-моңғ. *irsèn* 'келген біреу', *irsendèn* 'ол келген уақытта'. Буын саны үштен асатын сөздерде әрбір екінші буында әлсіз, әуезді үн орын алады: *báridasàn* 'күресті'.

Тұңғыс тілінде де динамикалық екпін мен музыкалық сарын болады. Динамикалық екпін бірінші буынға, музыкалық сарын соңғы буынға түседі. Моносилабтық (бір буынды) жұрнақ жалғанғанда, музыкалық сарын жұрнаққа түседі: удехе *tádà* 'садақтың оғы', алайда *tádaǰi* 'садақтың оғымен'. Диссилабтық (екі буынды) жұрнақ қосылса, музыкалық сарын екінші және соңғы буынға түседі, динамикалық екпін жоғалады: *tadàtigì*.

Корей тілінде шұғыл, динамикалық екпін бірінші буынға түседі. Эмфатикалық дауыссыздардан (*kk*, *tt*, *pp*, *čč*, *ss*) кейін тұратын дауыстыларға жоғары екпін түсіп, интонация буынның соңына түседі. Басқа жағдайда бірінші буын әлсіз дауысталаып, төменнен жоғарыға қарай көтеріледі. Бірінші буынға түсетін сарынның екі түрі кездеседі: біртіндеп төмендейтін жоғары және сатылай көтерілетін төмен үн. Екінші буын біріншіге қарағанда төменірек, алайда бірден төмендейтін сарын болмайды³.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -М.,1996.-543. -С.9

² Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965.

³ Poppe N.Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen.-Wiesbaden, 1960. -С. 143-147; Ramstedt G.J. Korean Grammar.- Helsinki, 1939.- С. 30-31.

**АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯСЫ
ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ**

§ 1. Сөз және оның құрамы, дыбыстық құрылымы

Алтай тілдерінің тарихи морфологиясы біршама жете зерттелген сала болып саналады. Г.Й.Рамстедт, Н.Поппе, В.Л.Котвич, Н.А.Баскаков т.б. ғалымдардың алтай тілдерінің морфологиясы бойынша жарық көрген зерттеулері¹ алтай тілдерінің құрылымдық жақыңдығының тереңдігін танытады.

Алтай тілдерінің морфологиялық құрылымының өзіндік ерекшеліктері олардың аглютинативтік қасиетінен туындайды. «Аглютинацияның мәні мынада, – деп жазады, мәселен, көрнекті моңғолтанушы Г.ДСанжеев – қандай-да бір сөз оның негізіне белгілі бір суффикстің жапсырылуы, яғни жалғануы арқылы өзгеріске түседі. Ал негіз ешқашан өзгеріске түспейді, бастапқы қалпын сақтайды».² Мұндай пікірді түркітанушы Л.Н.Харитонов та айтады: «Тілдегі сөздер және формалар түбірге аффикстердің бірізділікті сақтай отырып, біріне-бірі үстемелене жалғануы арқылы жасалады. Мұнда түбір өзінің бастапқы түрін өзгертпейді және жеке тұрып, дербес сөз бола алады».³

Аглютинативтік тілдерде әрбір сөз сөйлем және сөз тіркесі құрамында морфологиялық тұрғыдан:

- сөздің түбірі;
- лексика-грамматикалық сөзжасамдық қосымшалар (аффикстер);

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-254стр; Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965.-Vol.XIV.-XIII+212р. (УАВ,14); Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.-371стр.; Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М., 1981.-135стр.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков.- М., 1953. -С.127

³ Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. - Якутск, 1947.- С. 84

- функционалдық-грамматикалық сөзжасамдық қосымшалар;
- сөз түрлендіруші қосымшалар сияқты құрылымдық элементтерден тұрады.

Түбір нақты заттық мағынаны білдіріп, жеке сөз бола алады және сөз тіркесі немесе сөйлем құрамында өзінің атқаратын қызметіне сай белгілі бір грамматикалық тұрпат арқалайды.

Лексика-грамматикалық сөзжасам жұрнақтары сөздің лексикалық мағынасын және ол сөздің белгілі бір сөз табына қатысын айқындайды. Түбір мен лексика-грамматикалық сөзжасам жұрнақтары бірігіп, сөздің алғашқы, біріншілік негізін құрайды. Негіз сөз де түбір тәрізді сөйлем немесе сөз тіркесі құрамында дербес сөз қызметінде жұмсала алады. Сөздің сөз тіркесі немесе сөйлем құрамындағы атқаратын белгілі бір қызметін айқындайтын функционалдық-грамматикалық сөзжасам жұрнақтарының сөздің алғашқы, біріншілік негізіне үстемеленуінің нәтижесінде туынды, екіншілік негіз пайда болады. Ал сөз түрлендіруші қосымшалар сөздің сөз тіркесі немесе сөйлем құрамындағы өзге сөздерге қатысын көрсетеді.

Аглютинативтік тілдерде сөздің одан әрі бөлшектенбейтін және өзгермейтін бөлігі, нақты заттық мағынаға ие түбір біріншілік, туынды емес, өлі болуы мүмкін, яғни тек түбірлік ядродан тұруы, мәселен, түрк. *kel-* 'келу' / (C+Г+C), *je-* (<*jej-*> 'жеу' / C+Г+(+C)), *ol-* (<*bol-*> 'болу, істелу, жасалу, құрылу' / (C)+Г+C, *e-* (<*jer-/jir-*> 'болу' / (C+)Г(+C) немесе екіншілік, туынды болуы, яғни түбірлік ядродан және өлі сөзжасам аффикстерінен құралуы мүмкін (*qyz-yl, jur-(g)ek* т.б.).¹

Егер дауысты дыбысты «Г», дауыссыз дыбысты «С» әріптерімен белгілесек, түбірлер дыбыстық құрамы тұрғысынан бір буынды (Г, СГ, ГС, СГС, ГСС, СГСС) немесе екі буынды (СГСГ, ГСГ, ГССГ, СГССГ), ал негіздер түбірге сөзжасам жұрнақтарының үстемеленуіне байланысты көп буынды болуы мүмкін. Мәселен, бір буынды түбірлер

Г: моңғ. *a-* 'болу'; түрк. *и-* 'істей алу', *ө-* 'түсіну'; тұңғ. *g-* 'болмау', *i-* 'естілу'; кор. *o-* 'келу'; ГС: моңғ. *aη*, түрк. *aη* 'аң'; моңғ. *ab-* 'алу'; түрк. *ar-* 'алдау'; түрк. *aq-* 'ағу';

СГ: моңғ. *bi-* 'болу', тұңғ. *bi-* 'болу'; түрк. *jü-* 'алып жүру'; тұңғ., кор. *sa-* 'сатып алу';

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М., 1981. -С.43

моңғ. *хонin* 'қой', түрк. *muz, buz* ~ моңғ. *mōsūn* 'мұз', түрк. *oi* ~ моңғ. *оуин* 'ой, ақыл' т.б.

3) моңғол тілінде түбірлердің шығу тегі белгісіз элементтермен ұзаруы: түрк. *qut* ~ моңғ. *хитуу* 'құт', түрк. *ant* ~ моңғ. *андауар* 'ант', түрк. *at* ~ моңғ. *адауин* 'ат, жылқы', түрк. *yaş* ~ моңғ. *залауин* 'жас (бала, жігіт)', түрк. *taş* ~ моңғ. *сілауин* 'тас', түрк. *qoş* ~ моңғ. *хосиуин* 'қос, бөлімше' т.б.

Алтай тілдеріндегі морфологиялық ұқсастықтардың жоғары көрсеткіші олардың типологиялық тұрғыдан ғана емес, генетикалық тұрғыдан да жақын тілдер екендігінің дәйектемелік өзегіне алынады. Г.И.Рамстедт және оның ізбасарлары зерттеулерінде алтай тілдерінің морфологиялық құрылымдарындағы ұқсастықтар негізінен есім және етістік категориялары ауқымында қарастырылып, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей тілдерінің сөзтүрлендіру және сөзжасам жүйелеріндегі ортақтықтар мен сәйкестіктерге басты назар аударылады.

Алтай тілдері арасындағы грамматикалық сәйкестіктер шеткері грамматикалық категориялар мен тұлғаларға, сондай-ақ сөзжасамның жалпы жүйесіне емес, басқа тілдердің ықпал-әсеріне ұшырай бермейтін ең тұрақты грамматикалық категорияларға, атап айтқанда, сөз тіркесі және сөйлем құрамындағы сөз байланысын біддіретін морфологиялық категорияларға, әсіресе сөзтүрлендіру категориясына, онда да ең тұрақты формаларға қатысты болып келеді.

Сөзтүрлендіру категориясы тұрғысынан сөз таптарын түрленетін және түрленбейтін деп екіге бөліп қарастыруға болады. Түрленетін сөз таптарына есімдер (зат есім,сын есім, сан есім, есімдік) мен етістікті, ал түрленбейтін сөз таптарына үстеу, демеулік, жалғаулық, септеулік шылаулар және одағайды жатқызуға болады¹.

Алтай тілдерінде зат есім, сын есім және үстеулер айрықша сөз табы ретінде бір-бірінен аса ерекшелене бермейді. Себебі белгілі бір атау көп жағдайда зат есімнің де, сын есімнің де қызметтерін, егер де іс-әрекетке қатысты болса, үстеудің қызметін атқара алады.² Ал көптеген үстеулердің генезисі мекендік, мезгілдік, сапалық,

¹ Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С.45

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология.-Пёр. с нем.-М., 1957.-С.31

мағынамен қатар жинақтау, тұспалдау, болжау мағыналарын да үстейді.

Белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін білдіруде тәуелдік категориясы арқылы меншіктеуші жақ пен меншіктелуші зат қатар көрсетіледі. Тәуелдеу категориясы бір заттың екінші затқа меншікті болуын, сонымен қатар оның қай жаққа қатысты екенін білдіреді¹.

Зат есімдер грамматикалық және кеңістікті білдіретін септік жалғаулары арқылы түрленеді. Септік категориясы – есім сөздердің ішінде зат есімдерге ғана тән грамматикалық категориялардың бірі. Ал басқа сөз таптарының септік жалғауларын қабылдауы заттану, яғни субстантивтенумен байланысты болып келеді. Септік жалғаулары арқылы зат есімдер өзара бір-бірімен немесе басқа сөздермен байланысқа түседі. Соның нәтижесінде грамматикалық тұрғыдан құрылымдық және мағыналық өзгеріске ұшырайды.

Зат есімнің грамматикалық тұрғыдан өзгеріске түсуінің бір жолы – оның жіктелуі². Бірақ зат есімдердің барлығы бірдей жіктік жалғауын қабылдай бермейді. Олардың ішінде адамға, оның кәсібіне, қызметіне, тегіне, мамандығына қатысты зат есімдер ғана жіктеледі. Зат есімдер баяндауыш қызметінде жіктік жалғауларымен түрленеді.

Зат есімдерді түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріне қатысты алатын болсақ, есім сөз таптарының төл категориялары болып саналатын: субъект және предикаттың синтаксистік байланысын білдіретін жақ категориясы, атрибутивтік байланысты білдіретін меншік категориясы, объективті-предикатты қатынасты білдіретін септік категориясы, сан-мөлшерлік ұғым арқалайтын көптік категориясы сияқты сөзтүрлендірудегі басты категориялар типологиялық жағынан да, материалдық жағынан да негізінен бірдей болып келеді, яғни ортақ қосымшалар (аффикстер) арқылы көмкеріледі³.

Алтай тілдерінде жақ және тәуелдік категорияларын сипаттайтын қосымшалардағы ортақтық көрінеу, айқын болып келеді. Алтайсти-

¹ Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996. - Б.150.

² Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. - Б. 458.

³ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М., 1981.- С.57.

mān/-mḡ(тәуелдік); тұңғыс-маньчжур тілдерінде: - *wun/-w/-u/-un/-ru/-p/ -fi*(жіктік), -*min/-wun/-mi/-u/-un/-pun/-qun/-γun* (тәуелдік) түрінде көрініс береді.

2-жақ көпше

Түркі тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *syḡar/-syḡuz/-syz/-ḡuz/-uz/-ḡar*, тәуелдіктің *-ḡar/-ḡuz/-uz* жалғаулары, моңғол тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *-tā/-tā/-t*, тәуелдіктің *-tān/-tnai/-tḡ* жалғаулары, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *-san/ -sun/ -šun/ -hu/ -sul -s*, тәуелдіктің *-sun/-hun/-hu/-su/-san* жалғауларының шығу тегі жіктеу есімдігінің II жақ көпше түрі ретінде жаңғыртылған арғыалтайлық мынадай тұлғалардан таратылады: түрк. **san+yz* ; моңғ. **tin+n*; тұңғ.-маньчж. **sin+(t)an*.

3-жақ көпше

Түркі тілдерінде *-y/-sy/-yn*, моңғол тілдеріндегі *-yū/-iū/-ūə/-ū*, тұңғыс-маньчжур тілдерінде *-tin/-tan/-ti/-či* жалғауларымен көмкерілетін тәуелдіктің үшінші жағы қалпына келтірілген арғыалтайлық түрк., моңғ. **in* және тұңғ. **tan/*ten* тұлғаларынан таратылады. Алтай тілдерінің ішінен тек тұңғыс тілдерінде ғана жіктік жалғауының үшінші жағының көпше түрі *-tin* тұлғасында келеді¹.

Г.И.Рамстедт пікірі бойынша, о баста түрк., моңғ., тұңғ. **min* 'мен', моңғ. **tin* және түрк., тұңғ. **sin* 'сен', түрк., моңғ., тұңғ., кор. **in* 'ол' тұрпатта болып келген жіктеу есімдіктерінің түбір-негіздері соңындағы *-n* дауыссызын моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері атау септігінде тарихи ерте дәуірлерде жоғалтуының салдарынан, моңғ., тұңғ. *bi* 'мен', моңғ. *či* 'сен' (көне моңғ. **ti*), тұңғ., маньч. *si* 'сен', маньч. *i* 'ол' тұлғалары қалыптасқан. Ал түркі тілдерінде екпін күшінің немесе дейктикалық күшеютудің салдарынан **min* және **sin* жіктеу есімдіктері *mān* және *sān* тұлғаларына өзгерген².

В.Л. Котвичтің пікірінше, түркі және моңғол тілдерінде 3-жақта жеке қосымша жоқ, ол тек тұңғыс тілінде сақталған *-n*: (**in > i*), тұңғыс тілі *i* дыбысын ертеректе жоғалтқан³.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -М.,1996. -С.1.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.69

³ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.-С.173-174.

түрінің аффикстеріне сәйкес келеді. Тұңғыс-маньчжур тілдерінде 3 жақтың көпше түрінің аффикстері ретінде *-tan/-tin/-ti/(-či)* формалары көрсетіледі. Тұңғыс тілінде жіктіктің 3-ші жақ көпше түрінде *-tin* аффиксі қолданылады. *-(t)an ~ -(t)en* көптіктің көрсеткіштері болып табылады¹.

Сонымен, алтай тілдеріндегі жақ категориясымен тығыз байланысты болып келетін жіктік және тәуелдік жалғауларының шығу тегі толық, немесе қысқартылған, я болмаса фонетикалық өзгеріске түскен нұсқаларда көрініс беретін арғыалтай тіліндегі **min, *tin/*sin, *in* тұлғалы жіктеу есімдіктеріне барып саяды. Тәуелдіктің қосымшалары моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде постпозитивті жіктеу есімдіктеріне барып саятын болса, түркі тілдерінде олар ерекше жүйені құрайды. Мұнда да олардың түп-тегінде жіктеу есімдіктері жатуы мүмкін. Тұңғыс-маньчжур тілдерінде тәуелдіктің 1-жағының көпше түрінің қосымшаларына жіктеу есімдіктеріне тән инклюзивтік пен эксклюзивтік қасиет тән. Ал тәуелдіктің 3-жағының тұлғасы түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің қай-қайсысында да нақтылықты көрсетеді. Тәуелдіктің үшінші жағының жіктеу есімдігінің үшінші жағымен сәйкес келмеуі оның *-ni* қосымшасын арғыалтайлық тектілден өрбітуге жетелейді.

§ 3. Көптік категориясы: көптік жалғаулары және олардың көне реликт тұлғалары

Көптік категориясы – есімдер жүйесіндегі басты грамматикалық категориялардың бірі.

Алтай тілдерінде көптік категориясы есімдердің арнайы аффикстермен көмкерілуі және білдіретін мағынасында жинақтау-топтау мән басым болып келетін атаулар арқылы сипатталады. Бірқатар есім сөздер (зат есім, сан есім, жалпылау есімдіктері) жекеше тұрып та, тіркесіп келіп те, қосарланып, қайталанып келіп те лексикалық-семантикалық композиция құрап, көптіктің топтау, жинақтау, болжау тәрізді логикалық ұғымын білдіре алады. Мысалы: түркі тілдерінде: көне түрк. *jilqi* 'жылқы', сары ұйғ. *alti jegirma* 'он

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М., 1981. - С.60-62.

алты', қаз. *qız-qırqın* 'қыз-қырқын', т.б. Әсіресе зат есім негіздерінің қайталанып келіп, көптік мағынаны білдіруі түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің барлығында кездесетін лексикалық құбылыс болып саналады. Мысалы: түркі тілдерінде: қаз. *üjir-üjir* 'үйір-үйір (жылық)', кұм. *tabun-tabun turnalar* 'топ-топ тырналар', ққалп. *töbe-töbe* 'төбелер', тува. *beluk-beluk* 'топ-тобымен', чув. *vaxatran-vaxata* 'кейбір кездері', түрікм. *başli-başına* 'бас-басына', түрік. *sira sira* 'қатар-қатар' т.б.; моңғол тілдерінде: бур. *bülüg bülüg* 'топ-топ', халх. *tal-talaa* 'жан-жаққа', *böön-böön* 'кесек-кесек', т.б.; маньчж. *žalan-žalan* '1) ғасырлар; 2) келер ұрпақ', *falqa-falqa* 'түп-түп (бұталар)' т.б.; тұңғыс тілдерінде: нан. *dolbo-dolbo* 'көптеген түндер', *ajŋgani-ajŋganižiani* 'көп жылдар, жылдар бойы' т.б. Мұндай лексика-семантикалық композициялардың сыртында, алтай тілдерінде көптік мағынаны тудырудың негізгі жолы көптік жалғаулары арқылы жүзеге асады.

Алтай тілдеріне ортақ көптіктің көне реликт форманттары қатарына *-l, *-r, *-s, *-z, *-t, *-d, *-n жалғауларын жатқызуға болады. Олардың қайсы бірі жеке сөздер, туынды негіз бен күрделі қосымшалар құрамында сақталған болса, енді бірі көптіктің дербес жалғауы түрінде осы кезге дейін өз қызметін атқарып келеді.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының *-lar* және *-t* деген екі түрі кездеседі. Көне түркі, орта түркі тілдерінде кең таралған өнімді жалғау *-lar* қазіргі түркі тілдерінде әртүрлі дыбыстық вариантта қолданылады. Мысалы: көне түрк. *begler* 'бектер', *kunçujlar* 'әйелдер', *atlar* 'аттар', орта түркі. *ügüzlar* 'сулар', *taylar* 'таулар' (МҚ), *kişilär* 'кісілер' (көне ұйғыр), қарах-уйғ. *quşlar* 'құстар', хорезм. *közlär* 'көздер', шағат. *ağalar* 'ағалар', мам.-қыпш. 'мыналар', арм.-қыпш. *bular* 'бұлар', қбалқ. *zatlar* 'заттар', ноғ. *üjler* 'үйлер', ққалп. *qatillar* 'әйелдер', бараб. *paşlar* 'бастар', өзб. *işçilar* 'жұмысшылар' т.б.

-lar /-lär қосымшасының құрамы мен шығу тегі туралы пікірлерге зер салсақ, ол пікірлердің әртүрлі сипатта болып келетіні байқалады. Мәселен, поляк ғалымы Т.Ковальский *-lar* жалғауының түп төркінінде болжамды білдірген «бірнеше, көп» сияқты қандай-да бір сөз жатуы мүмкін десе, В.А.Богородский бұл қосымшаның қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі *ol* мен *-ar* жұрнағының кірігуінен іздестіреді. Н.А.Баскаков *-lar* қосымшасын іс-әрекеттің қайталатынын білдіріп,

есімнен етістік тудыратын *-la* жұрнағы мен келер шақ есімшенің *-r* тұлғасының бірігуінен тұратын, ішкі семантикалық өзгерістің нәтижесінде көптік мәнге ие болған күрделі аффикс деп санайды.¹

Ал Н.Поппе, К.Менгес, Д.Синор тәрізді алтаист ғалымдардың пікірінше *-lar /-lär* қосымшасы көптіктің екі дербес көне **-l* мен **-r* форманттарының кірігуінен жасалған: *-lar/-lär* < (**-l+a+*-r*)/*-l+ä+r* < (**-l+ä+*-r*). Мұндағы **-l* түркі тілдерінде көптіктің күрделі қосымшалары ғана емес, жинақтау мәніндегі *-lyq* (**-l+*-yq*) / *-lik* (**-l+*-ik*) көрсеткіштері құрамында да кездеседі. Мысалы: *utlyq, qarluq* (этнонимдер)².

Түркілік **-lar/-lär* қосымшасы моңғол тіліндегі көптіктің **-nar* қосымшасымен сәйкестік түзеді (*aqanar* 'ағалар', *bagšnar* 'ұстаздар', *ekener* 'әйел; аналар'). Г.Й.Рамстедт **-nar* қосымшасының түп-тегін бұрындары моңғол тілінде болған **nar* 'жиынтық' сөзімен байланыстырып, «ол сөз якут тілінде **nār* 'бірлесіп, бірге' түрінде сақталып қалған» -деп санайды³.

Түркі тілдеріндегі көптіктің *-lar /-lär* қосымшалары құрамындағы, ал моңғол тілдеріндегі *-nar* қосымшасы құрамындағы **-r* алтай тілдеріне ортақ жинақтау мәніндегі көптіктің көне реликт форманттарының бірі. Жинақтау мәніндегі көптік мағынаны білдіретін **-r* форманты қырғыз, тува, хакас тілдерінде тәуелдіктің 2-жақ көпшесінің *-nar/-när*, алтай тіліндегі *-yar/-ger* көрсеткіші құрамында (қырғ. *qolınar* 'сіздің қолыңыз', тув. *tonınar* 'сіздің тоныңыз', хак. *turaŋar* 'сіздің тұрағыңыз (үйіңіз)', алт. *balayar* 'сіздің балаңыз', *tiliger* 'сіздің тіліңіз'), сондай-ақ *üregir, jazgir* тәрізді этнонимдер құрамында (*-qir/-gir* < **-γ+*-r*) сақталып қалған⁴.

¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988. – Б.137.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. – М., 1957. – С.59-63; Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. – М., 1962. – С.60; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. – М., 1953; Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. – М., 1964; Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Л., 1969; Цинциус В.И. Множественное число имени в тунгусо-маньчжурских языках // Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. 1946. Вып.10; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. – С.10-22.

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. – М., 1957. – С.60

⁴ Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker // Uralb. 1952.24, N1/2;

Көптіктің *-l көне форманты тұңғыс тілдерінде (нан., эвенк., негид.) дербес -l тұлғасында және күрделі -sal/-sel < (-sa+-l) қосымшалары құрамында кездеседі: негидал.: *adelisal* 'желілер' (*adel* 'желі'), *moi:sal* 'аттар' (*moin* 'ам'), *amtil* 'әкелер' (*amin* 'әке'), *entil* 'аналар' (*enin* 'ана'), *qonil* 'қыздар' (*qonāt* 'қыз'), *asal* 'әйелдер' (*asi* 'әйел') т.б.

Орхон-Енисей жазба мұраларында атақ-дәрежені, лауазым-шенді білдіретін сөздер құрамында ғана кездесетін -t қосымшасы орта түркі және қазіргі түркі тілдерінде өнімсіз қосымша болып саналады. X-XIII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде -t қосымшасымен келген бірен-саран сөздер ұшырасқанымен, ол сөздердің өзі кейде көптіктің -lar /-lär қосымшасын қабылдайды.

Көптіктің көне реликт *-t форманты қазіргі түркі тілдерінің ішінен якут тілінде тәуелдіктің 1 және 2 жақ көпшесінде -but <*-buz және -yut<*-yuz <*-nyuz: *ayabut* 'біздің әкелеріміз' (*ayam* 'әкем'), *ayayut* 'әкелерің' (*ayaŋ* 'әкең'), сондай-ақ түркі этнонимдері құрамында (*türkün*, *jomut*), атақ, даңқ, дәрежені білдіретін сөздерде (*tarqat* 'тархандар' (*tarqan* 'тархан'), *erät* 'ерлер, жауынгерлер' (*erän* 'ер, жауынгер'), *tegit* 'ханзадалар' (*tegin* 'ханзада'), *tojot* 'мырзалар' (*tojon* 'мырза'), *xotut* 'ханымдар' (*xotin* 'ханым') т.б. кездеседі. М.Томанов якут тілінде көптіктің -t және -lar тәрізді екі бірдей қосымшасының сөз түбіріне қос қабаттаса жалғануы (*jol-at-lar*) мен бұл ерекшеліктің «Бабурнама» тілінде кездесуін ескере отырып, «түркі тілдерінде -t форманты орта ғасырлардың соңғы кезеңдерінде өзінің көптік мағынасын жоғалты» -деген пікірге келеді¹.

Көптіктің көне реликт *-t /*-d форманты моңғол тілдерінде этнонимдер (*bajad*, *ööld*, *qongirat*, *kerejit*, *merkit* т.б.) мен жер-су атаулары құрамында (*Buyit*, *Qužirt*, *Tsakjurt*, *Moγojt* т.б.) жиі кездеседі. Г.Д.Санжеев көптік мағынаны орта ғасыр моңғол жазба ескерткіштері тілінде -u:t/-d тұлғалары білдіргенін айтады².

Қазіргі моңғол тілдерінде көптік ұғымды беру үшін көбінесе жекеше тұлғадағы негіздің соңғы *n*, *l*, *r* дыбыстары көптіктің -d көрсеткішімен алмастырылады: *ked* 'кімдер' (*ken* 'кім'), *gijšuid* 'мүшелер'

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988.- С.16.

¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988. -Б.138.

² Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. – М., 1960. -С. 129.

(*gijšiin* 'мүше'), *tugad* 'бұзаулар' (*tugal* 'бұзау'), *nököd* 'жолдастар' (*nökör* 'жолдас') т.б. *n*, *l*, *r* дыбыстарының сыртында, дауыссыздарға аяқталған сөздер көптік мағынада қолданылғанда *-d* форманты біріктіруші дауыстымен тіркесіп, *-ud/-üü* тұлғасына өзгереді: *bičigüü* 'жазулар' (*bičig* 'жазу'), *nomud* 'кітаптар' (*nom* 'кітап'), *gerüü* 'үйлер' (*ger* 'үй').

Көне моңғол жазба тілінде қысқа дауыстыға біткен негіздер кейіннен көптіктің созылыңқы *-üü/-üü* тұлғаларының жасалуына арқау болған *-nugud/-nügüü* қосымшасы арқылы түрленеді (*-n* – дәнекер дыбыс): *arganugud* 'амал-тәсілдер' (*arga* 'амал, айла, тәсіл'), *kerijenügüü* 'қарғалар' (*kerije* 'қарға') т.б.

Көптіктің көне **-s/*-z* көрсеткіші түркі тілдерінде *-z ~ -s ~ š*, моңғол тілдерінде *-s*, тұңғыс тілдерінде *-sal/-sel* (*-sa+l*), маньчжур тілінде *-sa/se*, *-sol/-si* тұлғаларында кездеседі.

Түркі тілдерінде көптіктің *-z ~ -s ~ š* форманттары тәуелдіктің 3 жағының қосымшасы құрамында **-sī >* алт., тув., хак., шор., чул. *-zī ~ як. -ta ~ чув.-š, -še, -äše, -eše* (туыстық атауларда, кейбір есімдіктер мен сан атауларында), *-z* тұлғасы жіктеу есімдігінің 1 және 2 жақ көпшесінде (*biz < bi+z, siz < si+z*), тәуелдіктің 1 және 2 жақ көпшесінің қосымшалары құрамында (*-miz < m+iz, -η (-n, -γ) uz < -η (-n, -γ) +üz*), баяндауыштың 2 жақ көпшесінің құрамында (*-siη(-n) +iz*), кейбір ру-тайпа атауларында (*oγuz, qyryüz*), ал *-s* тұлғасы көне түркі тілінде (*isbara* 'атақ', *isbaras* 'атақтар') кездеседі.

Моңғол тілдерінде көптіктің *-s* форманты дауыстыға аяқталған негіздер мен *-t/-ut* немесе *-d/-ud* дыбыстарына біткен сөздерден соң жалғанады: моңғ. *udus* 'қодастар, сарлықтар' (*udu* 'қодас, сарлық'). Салыс.: ұйғ. *ud*, алт., тел. *uj* 'ірі қара мал'), моңғ. *noqas* 'иттер' (*noqai* 'ит'), қалм. *xulgānās* 'тышқандар' (*xulgānā* 'тышқан'), моңғ.-жазба. *aγulas* 'таулар' (*aγula* 'тау'), орд. *-η > -s: ežis* 'иелер' (*ežin'ue*), моңғ. *-s > -z: činoz* 'қасқырлар', бур. *-s > -h: erehu:d* 'ерлер, еркектер' (*ere'ep* адам, еркек' + *h* (көптіктің көрсеткіші) + көптіктің көрсеткіші – *u:d*).

Көптіктің *-s* форманты маньчжур тілінде *-sal/-säl -se, -sol/-su* тұлғасында қолданылады: көне маньч. *wang se*, кейіннен *wang sa* 'патшалар', *sakdasa* 'қарттар', *agusal/aguse* 'ағалар', *gegese* 'әпкелер', *aqasu* 'құлдар', *solqoso* 'корейлер', *šoqomoso* 'кедейлер' т.б.

Тұңғыс тілдеріндегі (нан., эвенк.) *-sal/-sel* қосымшасының құрамында көптіктің *-sa* және *-l* көрсеткіштері кездеседі: *-sal/-sel* < (*-sa+l*): *käsal* 'хандар' (*kän*'хан, ел басы'). Г.Й.Рамстедт *-sal/-sel* қосымшасының шығу тегін 'барлығы бірігіп' деген ұжымдық мағынаны білдіретін **sel* көне негізінен таратады¹.

Көптіктің **-n* көне реликт форманты түркі тілдерінде *oylan* 'ұл', *eren* 'ерлер', *örten* 'жалын', *bodun* 'тайпа', сияқты архаизмдер, *subarin*, *kuman* сияқты этнонимдер, **-nči* (**-n+*-či*), **-lanči* (**-la+*-n+*-či*), **-mine* (**-m+*-ine*) реттік сан есім көрсеткіштері құрамында кездеседі.

Моңғол тілдерінде **-n* форманты *-či*, *-ša* тұлғаларына аяқталған негіздерге жалғанады. Мысалы: көне моңғ. *žagasučin* 'балықшылар' (*žagasuči* 'балықшы'), бур. *mädä:šan* 'даналар' (*mädä:ša* 'білгір, дана'). Сондай-ақ *-n* аффиксі *-tan* қосымшасы құрамында кездеседі: көне моңғ.-жазба. *žigürten* 'қанаттылар' (*žigür* 'қанат'), халх.-моңғ. *xöröngtön* 'буржуазия' (*xöröng* 'капитал'), бур. *maltan* 'малдылар' (*mal* 'мал'). Ал тұңғыс тілдерінде (ульч, нан.) *-n* форманты тәуелдіктің 1 және 2 жағы көрсеткіштері мен *-nal/-ne* < *-ana/-ene* күрделі қосымшаларының құрамында кездесіп, сөзге жинақтық-көптік мағына үстемелейді.²

Қорыта айтқанда, түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымдарындағы, сөзжасам және сөз түрлендіру жүйелеріндегі ортақтықтардың түптегі тым көне заманалар қойнауына жетелейді. Туыс емес тілдердің ықпалына аз ұшырайтын грамматикалық категориялар мен олардың форманттарындағы сәйкестіктер, ұқсастықтар алтай тілдерінің типологиялық ортақтығын ғана емес, сонымен қатар олардың материалдық тектестігін, о бастағы генеалогиялық туыстығын да көрсете алатын тілдік фактілер саналады. Осындай сыртқы ықпал-әсерге онша беріле қоймайтын тілдік жүйедегі тұрақты категориялардың бірі көптік категориясы десек, бұл категорияның морфонологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік-құрылымдық көрсеткіштерінде жалпытүркі, жалпымоңғол, жалпытұңғыс-маньчжур тектілеріндегі ортақтықтарға барып саятын құбылыстар орын алады. Көптік

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. - М., 1957. - С.60.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988 - С.15-16.

категориясындағы алтай тілдерінің барлығына тән құбылыстар қатарына көптік мағынаның түбір-негіздің қайталануы, сөздердің қосарлануы, сөздің тіркесуі тәрізді лексика-семантикалық композициялар мен көптіктің көрсеткіштері саналатын арнайы қосымшалар арқылы берілуін жатқызуға болады. Көптіктің арнайы қосымшалары арасында *-l, *-r, *-s, *-z, *-t, *-d, *-n тәрізді алтай тілдеріне ортақ көне реликт форманттар орын алады. Олардың қайсы біреулері жеке сөздер, туынды негіз бен күрделі қосымшалар құрамында сақталған болса, енді бірі көптіктің дербес жалғауы түрінде осы кезге дейін өз қызметін атқарып келеді.

§4. Алтай тілдерінің септеу жүйесі: арғыалтайлық формативтердің қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі

Түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей тілдерінің материалдық ортақтығы септеу жүйесінде де анық байқалады. Алтай тілдерінде барлық негізгі септіктерді жасайтын грамматикалық форманттар бір-біріне айрықша ұқсас болып келеді.

Алтай тілдерінде септеу жүйесі септіктер санының көптігімен, септік тұлғаларының сан алуандығымен ерекшеленеді. Түркітану, моңғолтану, тұңғыс-маньчжуртану, корейтану салаларындағы зерттеулер бойынша септіктер саны түркі тілдерінде 6, кейбір тілдерде 7 немесе 8, моңғол тілдерінде 9 немесе 10, маньчжур тілінде 5, тұңғыс тілдерінде 9, корей тілінде 6 деп әрқилы көрсетіледі¹.

Алтай тілдерінің септеу жүйесіне тән басты ортақтықтардың бірі – атау септігінің нақты көрсеткішінің болмауы, яғни атау септігінің нөлдік тұрпатта келуі. Арғыалтайлық текті үшін де атау септігі осы қалыпта жаңғыртылады. Атаудан басқа септік көрсеткіштерінде бір-бірімен мазмұн және тұрпат меже тұрғысынан толық сәйкес

¹ *Рамстедт Г.И.* Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957; *Рамстедт Г.И.* Грамматика корейского языка. / пер. А.А.Холодовича. – М., 1995; *Котвич В.Л.* Исследования по алтайским языкам.-М., 1962; *Санжеев Г.Д.* Сравнительная грамматика монгольских языков. -М., 1953; *Санжеев Г. Д.* Современный монгольский язык. -М., 1960.; *Санжеев Г. Д.* Старописьменный монгольский язык. -М., 1964; *Цинциус В.И.* Негидальский язык.-Л.,1982; *Пашков Б.К.* Маньчжурский язык. -М., 1963; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988 т.б.

чув. *tənwən* 'таудың' (<*tu'tay*'), *χərən* 'қыздың' (<*χər'қыз*'), *šəžijən* 'тышқанның' (<*šəži*'тышқан' (мұндағы *-j*-дыбысы – негіз бен қосымша арасын жалғаушы көне дауыссыз), ұйғ.-қыпш. *attiŋ* 'аттың', алт. *köldiŋ* 'көлдің', тув. *inektiŋ* 'сиырдың', қбалқ. *qozulariniŋ* 'қозыларының'

Ілік септігінің қалпына келтірілген жалпытүркілік форманты ретінде А.М.Щербак **-in* тұлғасын көрсетеді.¹ Түркі тілдері үшін ілік септіктің **-in/-iŋ*, **-nin/-niŋ* форманттары ерте арғытүркілік тұлғалар ретінде жаңғыртылады.²

Арғыалтайлық **-n* моңғол тілінде *-jin*, *-un/-ün*, *-u/-ü*, **-nyuŋ > -nu > -ni*; **-nin > -ni > -ni* түрінде көрінеді. Көне моңғол жазба тілінде: соңы кез келген дауыстыға аяқталған негізге *-jin* (*aqa-jin* 'ағаның', *dalai-jin* 'теңіздің', *sūke-jin* 'балтаның' т.б. Мұндағы *-j*-дыбысын Г.Рамстедт *-jin* қосымшасын қалыптастыруға арқау болған дәнекер дыбыс деп санайды); *-n* дыбысынан басқа кез келген дауыссызға аяқталған негізге *-un/-ün* (*qagad-un* 'қағандардың', *qagan-un* 'қағанның', *gažar-u* 'жердің', *ger-ün* 'үйдің', *kereg-ün* 'істің'), *-n* дауыссызына біткен негізден соң *-u/-ü* (*kep-ü* 'кімнің', *olan-u* 'көптің') жалғаулары жалғанады.³

Қазіргі моңғол тілінде сөздің жуан, жіңішкелігіне байланысты *-n* дауыссызына біткен негізден соң *-ий/-ы*: *хэний* 'кімнің', *хүний* 'адамның', *мэргэний* 'мергеннің', *дайны* 'соғыстың', *дууны* 'әннің, әуеннің'; *-n* дыбысынан басқа кез келген дауыссызға аяқталған негізге *-ийн/-ын*: *гэрийн* 'үйдің' < ат. сеп. *гэр* 'үй', *шинийн* 'жаңаның' < ат. сеп. *шинэ* 'жаңа', *ахын* 'ағаның' < ат. сеп. *ах* 'аға', *улсын* 'мемлекеттің' < ат. сеп. *улс* 'мемлекет'; созылыңқы *-ий* және дифтонг дауыстыларға біткен негізге *-н*: *нохойн* 'иттің' < ат. сеп. *нохой* 'ит', *хийн* 'бос ауаның' < ат. сеп. *хий* 'ауа'; созылыңқы *-ий* дыбысынан басқа созылыңқыларға аяқталған сөздерге *-гийн*: *жороогийн* 'жорғаның' < ат. сеп. *жороо* 'жорға', *буугийн* 'мылтықтың' < ат. сеп. *буу* 'мылтық' жалғаулары жалғанады⁴. Г.Д.Санжеев моңғол тілдерінде ілік септігінің барлық қосымшалары «дауысты (*ī~i~ā~дифтонг*)+ *n* дауыссызы» үлгісінде

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя).- Л., 1977

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.- М., 1988. С.89-90,

³ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. -М., 1964. -С. 63.

⁴ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. -М., 1964. -С. 56.

3. Табыс септігінің арғыалтайлық *-i/-i тұлғасы түркі тілдерінде табыс септігі *-(-i)γ/-ni/-i*, *-(-i)γ/-ni /-i* қосымшылары түрінде көрініс береді: *sāni*, *muni* (*buni*), *bizni* (жіктеу есімдіктері), көне түрк.: *süy* 'әскерді', *ijükiy* 'жүкті'; оңтүстік түрк. (түрік.) *ebi* 'үйді', *dayi* 'тауды'; батыс түркі. (тат.) *ıjñi* 'үйді', *tauni* 'тауды'; қазақ. тәуелдіктің III жағынан кейін *-n*: *malın*, *aγasın*, *atın* т.б. Чуваш тілінде дыбыстық даму барысында *-al /-jal/-na* болып қалыптасқан табыс септігінің форманттары барыс септігімен сәйкес келеді. Мұндағы *-j* және *-n* дауыссыздары – дәнекер дыбыстар болып саналады: табыс. *tava* 'тауды', барыс. *tava* 'тауға' < ат. сеп. *tu'tau*, табыс. *χarva* 'қызды', барыс. *χarva* 'қызға' < ат. сеп. *χar'қыз*'.

Көне моңғол жазба тілінде табыс септігі дауыссыздан кейін *-i*, дауыстыдан кейін *-ji* қосымшаларымен көмкеріледі: *geri* 'үйді', *ulusi* 'ел-жұртты', *emegtei-ji* 'әйелді', *moritai-ji* 'біреуді астындағы атымен бірге'. Қазіргі моңғол тілінде табыс септігінің қосымшалары ретінде *-ig/-īg/-g* көрсетіледі. Кез келген дауыссызға және *-i* дыбысынан өзге қысқа дауыстыға біткен жіңішке негізге, сондай-ақ жіңішкеріп айтылатын палаталь дыбыстар мен ызың дауыссыздарға аяқталған жуан сөздерге *-īg* (*gerīg* 'үйді', *bagšīg* 'ұстазды', *šōnīg* 'түнді', *qarīg* 'жат жұрттықты'), *-g* мен ызың дыбыстардан басқа дауыссыздарға және *-i* дыбысынан өзге қысқа дауыстыға біткен жуан негізге *-īg* (*malīg* 'малды', *aryīg* 'амалды', *čonīg* 'қасқырды'), созылыңқы дауыстыға немесе дифтонглермен аяқталған сөзге *-g* (*joroog* 'жорғаны', *yaqaig* 'шошқаны') қосымшасы жалғанады. Табыс септігінің көне *-i*, *-ji* қосымшаларының *-ig/-īg/-g* түріне өзгеруін Г.И.Рамстедт о бастан-ақ созылыңқы айтылған *-i*, *-ji* жалғауларының тіл дамуының ерте кезеңдерінде *-iji/-iji* түрінде қосарлана қолданылғанымен түсіндіреді, ал *-g*- дыбысын дауыстылар арасындағы дәнекер дауыссыз санайды¹.

Тұңғыс тілдерінде табыс септігі *-a*, *-ja* < *-i* және *-ba*, *-wa*, *-ma*, *-pa* < **-ba* қосымшаларымен түрленеді: *mije* 'суды', *mōja* 'отын ағашты', *ēja* немесе *ēkina* 'нені', *beri* 'садақты, қаруды', *sinewe* 'сені' < *sinē-ba*, *oronmo* 'бұғыны', *oronwo/ oronbo* 'бұғыларды', *hunātra* 'қызды', *hunilba- hunilwa* 'қыздарды'. Маньчжур тілінде табыс септігі *-be* < **-ba* қосымшасымен көмкеріледі: *bō- be* 'үйді', *ama-be* 'әкені', *wang- be* ' ванды (ханды)', *amban-be* 'ханзаданы'.

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С.37.

Корей тілінде табыс септігінің *-i/-i*, *-ri* (солт.кор.), *-il/-il*, *-l*, *-ril* (оңт. кор.), қосымшалары орын алады. Дауыссызға біткен негізге *-i/-i* (солт. кор.), *-il/-il* (оңт.кор.), дауыстыға біткен сөздерге *-ri* (солт.кор.), *-l*, *-ril* (оңт.кор.) жалғанады: ат.сеп. *mun'есік'*, таб.сеп. *munu* (солт. кор.), *munil* (оңт. кор.); ат.сеп. *na* 'мен', таб.сеп. *narī* (солт. кор.), *naril* (оңт. кор.); ат.сеп. *saram* 'адам', таб.сеп. *saramu*, *sarami* (солт. кор.), оңт. кор. *saramil*. Г.Й. Рамстедт көне корей тілінде табыс септігінің **-ār/*-ir* қосымшалары болғанын көрсетіп, солтүстік корей диалектілерінде соңғы көне дауыссыз *-r* түсіп қалуы немесе о бастан-ақ болмауы да ықтимал екенін айтады¹.

4. Барыс септігінің арғыалтайлық тұлғасы ретінде **-ai(-a)/-gai(-ga)* формативтері көрсетіледі. Г.Й. Рамстедт барыс септігінің **-a* тұлғасын тұңғыс тілінен басқа алтай тілдерінің барлығында *-ai* (немесе *-a*) және *-gai* (немесе *-ga*) түрінде қолданылатын қосымшалардың ең бастапқы формасы деп таниды².

Түркі тілдерінде барыс септігі негізінен *-a*, *-ya/-qa*, *-ja* қосымшаларымен (варианттарымен) көмкеріледі: көне түрк. *tauqa* 'тауға', чув. *təva*, тат., қаз., қырғ., тел. *tauya*, түрік. *daya*; көне түрк. *qayayqa* 'қағанға', шығыс түрк., батыс түрк. *qayayqa*, чув. *хипа, хона*; көне түрк. *qayayuta* 'қағаныма', *qayayutqa* 'қағаныңа', *qayayuyqa* 'қағанына', батыс түрк. *qayayupa* 'қағанына'.

Моңғол тілінде өте ерте кезеңдерде көне құрылымдар құрамына еніп кеткен барыс септігінің бастапқы **-a* формасы қазіргі моңғол тілдерінде демеуліктер мен етістіктің кейбір тұлғалары құрамында кездеседі: *dotur-a* 'ішке, іште', *gažara* 'жерге, жерде', *irere* 'келерде', *ilanğia* 'әсіресе' т.б. Барыс септігінің орнына көне моңғол жазба тілінде орын мәнді *-durl/-dūr*, *-turl/-tūr* қосымшасы және оның ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен соңғы *-r* дыбысын жоғатқан *-dul/-dū*, *-tul/-tū* варианттары, ал қазіргі моңғол тілінде барыс-жаттыс мәнді *-d/-t* қосымшалары қолданылады: моңғ.-жазба. *dalaidur* 'теңізде', *sangdur* 'қазынада', *ebleldūr* 'одақта', *gertūr* 'үйде', *bulagtur* 'бұлақта' немесе соңғы *-r* дыбысынсыз: *ebleldū*, *gertū*; қазіргі моңғ. *gert* 'үйде', *aqind* 'ағасында', *borootoid* 'жаңбырда, жаңбыр жауып тұрғанда'.³

¹ Рамстедт Г.Й. Грамматика корейского языка / пер. А.А.Холодовича. – М., 1995. – С.69

²Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология/Пер. с нем. - М., 1957. - С. 39.

³ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. -С. 64; Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык.- М., 1960. - С.58-59.

Тұңғыс тілінде барыс септігі өлі септік болып табылады. Бірақ *-äl-gal* /*-ge* қосымшаларының сілемдерін *umnä*, *umunä* 'бірде, бір-ақ рет', *umutälä* 'бір-бірлеп', *tonatala* 'бес-бестен', *žuga* 'жазда', *tuge* 'қыста', *tiřga* 'күндіз' сияқты сөздердің құрамында кездестіруге болады.¹

Маньчжур тілінде барыс септігі *-de* қосымшасы арқылы көмкеріліп, іс-әрекеттің иесін (*ere nialva de bumbi* 'мынау адамға беремін'), баяндауышы *bi* 'бар' етістігімен берілген сөйлемдерде жақтық ұғымды (*aqun de bitke bi* 'ағамда кітаптар бар'), бір нәрсенің (заттың, ойдың, адамның) біреудің тарапынан болғанын (*mini gunin de* 'менің пікірімше', *ečjeni kese de* 'ханның жарлығы бойынша'), бағытты (*bō de isinjıqa* 'үйге жеттім'), іс-әрекеттің құралын (*šan de dončjire gočjime gunin de teburaku* 'құлағына кіргенімен, миына кірмейді'), уақытты (*tere ergin de* 'ол кезде'), кеңістікте немесе белгілі бір мерзім аралығында болып өткен қозғалыстың соңғы нүктесін (*čjulgeči te de isitala* 'ерте кездерден қазірге дейін'), себеп-салдарды (*sini baita de* 'сенің шаруаң үшін') меңзейді².

Қазіргі корей тілінде барыс септігі *-ē*, *-gē*, көне корей әдеби ескерткіштерінде *-ai*, *-ei*, жалғауларымен көмкеріледі. Бұл септік орынды нұсқап, жатыс септігі қызметінде де қатар атқарады. Мысалы: *čibe* 'үйде, үйге', *mare~malge* 'атқа, атта', *tore~tolge* 'тасқа, таста'. Корей тілінде *-ge* қосымшалы барыс септігі ілік септігінің негізінде жасалған болып саналады, ал барыс септігінің дара түрі қазір жатыс септігі (локатив) ретінде қолданылады: *sarame* 'адамда', *saramjige*, *saramkke* 'адамға'.³

5. Жатыс – шығыс септігінің арғыалтайлық **-tal/-tu* тұлғасы түркі тілдерінде *-da/-de*, *-tal/-te* және *-dan/-den*, *-tan/-ten*, *din/-daŋ* түрінде көрініс береді. Жатыс септігі негізінен орынды білдіреді: көне түрк. *tayda* 'тауға', чув. *tura*, тат., қаз. *tauda*, түрік. *dayda*; көне түрк. *tašda* 'таста, тастардың арасында', батыс түрк. *tašta*. Жатыс септігі *-ki* жұрнағын қосып алу арқылы сын есімдер жасауға қатысады: *taydaki* 'таудағы', *taštayi* 'тастағы', *ebdäki* 'үйдегі'.

Түркі тілдерінде жатыс септігі көпке дейін орынды ғана емес, іс-әрекет, қозғалыстың кеңістіктегі және белгілі бір уақыт аралығындағы шығу, басталу нүктесін де білдірген: көне түрк. *ořuz-da* 'оғыздарда'

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология.-М., 1957. С.40 .

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык. – М., 1963.- С.23м

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.42

бағыныңқылық), маньчжур тілінде *-i*, корей тілінде *-i* түрінде сақталған. Бұл көне форматив қазіргі түркі тілдерінде үстеулер құрамында кездеседі: гаг. *qışın* 'қыс ішінде', түрік. *jazın* 'ала жаздай', ұйғ. *ärkänin* 'таңертең ертемен', башқ. *kisen* 'кешкісін', өзб. *jazın – qışyn* 'жазы-қысы', як. *soyotoyın* 'жалғыз өзі'.¹

Көне жазба моңғол тілінде ортақ бағыныңқылықтың көсемше тұлғасында көрініс беріп, негізінен «сілтемелік» мән арқалаған *-run/-urın* (*bolurun* 'бола отырып, қалыптаса отырып', *ügüleriün* 'айта отырып, ... ') қазіргі моңғол тілдерінде қолданылмайды.

Маньчжур тілінде *-i* қосымшалы көмектес септік дыбыстық тұрғыдан ілік септігімен сәйкес түсіп жатады (*gala i žafaха* 'қолымен алды', *gala de žafaха* 'қолына алды'), негізінен үстеулік мән арқалайды: *sain* 'жақсы'(сын есім), *saini* 'жақсы'(үстеу); *çiха* 'қалау, тілек', *çiхай* 'қалауынша' т.б.

Корей тіліндегі *-i* тұлғалы көмектес септіктің адвербиалдық (үстеуге айналу) мағынасы айқын болып келеді: *tış* 'амал, тәсіл', *nā dīsi* 'менімше, менше, мен сияқты'; *pandqsi* 'қажет, тиіс', *pandq* 'қажеттілік, талап етушілік', *erjēmphīsi* 'айқын емес, күңгірт', *erjēmphīsh* 'айқын болмау'.²

8. Біріккен септіктің арғыалтайлық **-li/-li* тұлғасы түркі тілдерінде *-la/-li, -lan* (комитатив), моңғол тілінде *-li* түрінде сақталған.

Бұл көне форматив түркі тілдерінде қатар тұрған екі нәрсені қосарлап, біріктіріп көрсету үшін жұмсалады: көне түрк.: *inili äcili* 'інілі ағалы', *bāgli budunli* 'бектер мен халық'; ескі ұйғ.: *tünli künli* 'түн мен күн', *tāñrili jirli* 'аспан мен жер'; қаз.: *ayalı-İNİLİ* 'ағалы-інілі', *erteli-keş* 'ертелі-кеш', *ülkendi kişili* 'үлкенді-кішілі' т.б. Сондай-ақ *-la/-li, -lan* қосымшасы қазіргі түркі тілдерінде *bir-lä(>bir-lä)* 'бірге', *bi-län(>bir-län)* 'бірге' демеуліктері құрамында да кездеседі³.

Моңғол тілінде **-li* тұлғасы орта моңғ. *adali* 'ұқсас, бірдей', *ada ügei* 'ұқсас емес, бірдей емес'; қазіргі моңғ. *adil* 'ұқсас, бірдей', *adil bič* 'ұқсас емес, бірдей емес', көне моңғ. жазба. *büküli* 'тұтас, бүтін' тәрізді

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - М., 1996. - С.12; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - С.104.

² Ramstedt Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. - М., 1957. - С.50.

³ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. М., 1996. - С.12; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - С. 105.

сөздер құрамында кездеседі. Сондай-ақ көне *-li тұлғасының көне жазба монғол тілінде *-luḡal-lüge*, қазіргі монғол тілінде *-lāl-lēl-lōl-lō* болып келетін біргелік септіктің (комитативтің) қосымшасымен этимологиялық байланысы болуы мүмкін¹: моңғ. - жазба; *eḡigelüge* 'әкесімен', *nökürlüge* 'жолдасымен', *namaluḡa* 'менімен бірге', қалм. *namalā* 'менімен', халх.-моңғ. *irxelē* 'келісімен'.

Алтай тілдерінің септеу жүйелерінде орын алатын мұндай ортақтықтарды Н.А.Баскаков түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей-жапон тілдерінің генетикалық байланысын көрсететін дәйектер қатарына жатқызады: «Септеу жүйесінің алтай тілдерінде негізінен біртекті болып келуі – тарихи консолидация процесінің нәтижесінде түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей-жапон сияқты ірі тілдік топтардың қалыптасуына арқау болған әралуан диалектілер мен сөйленістердің өзара жақын туыстық байланысын айқақтайды» - дейді.²

§ 5. Сын есім және сын-сапалық көрсеткіштер жүйесі

Заттың, құбылыстың, кейде іс-қимылдың қалыпты жағдайдағы сан алуан сын-сипаттық қасиетін білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы сын есім сөз табын құрайды. О баста заттық-сапалық біртұтас мағыналы атау сөздің бертін келе заттардың, құбылыстардың типтік белгілеріне қарай зат атауларына және заттың өзіне тән қасиетіне байланысты сындық белгілердің атауына ажырауының нәтижесінде зат есім мен сын есім жеке-жеке сөз табы ретінде қалыптасқанын лингвист-мамандардың көбі мойындайды.

Заттық-сапалық атаулардың біртіндеп заттық мағыналарын жоғалту құбылысының сілемдері қазіргі түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сын есімдердің семантика-функционалдық қолданыс аясынан айқын байқалады. Мәселен, тув. *sooq* 'суық, аяз', *ažig sooq* 'қатты аяз', *sooq qiš* 'суық қыс', *sooq suy* 'суық су', *bögün sooqtur* 'бүгін суық'; алт. *boš: kolim boš dök* 'қолым бос', *kiligi boš* 'жігерсіз'; өз., алт., гаг., башқ., қаз., ноғ., тув., түрікм. т.б. *dar/tar* 'тар, қысыңқы, сыйымдылығы аз': алт. *tar d'er* 'тар жер', *mında tar* 'мұнда тар', түрік.

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.47

² Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М.,-1981.-С.65.

мен көмескілігін танытуға алтай тілдерінің әр қайсысында нақты грамматикалық көрсеткіштер мен септік тұлғалы конструкциялар қатысады.

Түркі тілдерінде сапаның, сынның әдеттегі қалыптан аздап жоғары немесе төмен екенін білдіретін қосымшалардың арасынан ең жиі кездесетіндері – *-(j)raq/- (j)räk, -aryq/-araq, -raq/-räk/-rek*. Қазіргі түркі тілдерінде салыстырмалы шырай аффиксі саналатын бұл жұрнақтардың көне формасы ретінде түркітанушылар **(j)raq* тұлғасын көрсетеді және оны хакас, шор, тува тілдеріндегі ‘аз-аздап’ деген мағынадағы *arax/āraq* шылауымен байланыстырады: хақ. *arax*, тув., шор. *āraq*: *χuzyl arax* ‘қызылрақ, қызғылтым’, *kök arax* ‘көкшіл’, *sariy arax* ‘сарғыш, сарғылтым’, *kiçig arax* ‘кішірек’, *uzun arax* ‘ұзынырақ’; тув. *sariğ āraq* ‘сарғыш, сарғылтым’, *kök āraq* ‘көкшіл’, *çoltağ āraq* ‘қысқалау’; шор тілінде *āraq* шылауы және оның жұрнақтық *-araq* тұлғасы қатар қолданылады: *qizil a:raq ~ qizilaraq ~ qizilarıq* ‘қызылырақ’, *qisqa a:raq ~ qisqaaraq ~ qisqaariq* ‘қысқарақ, қысқалау’; алт. *-ariq/-erik/-örik*: *agariq* ‘ақшыл’, *sargariq* ‘сарғыш, сарғылтым’, *qizariq* ‘қызылдау’, *kögörik* ‘көкшіл’; басқа түркі тілдерінде *-raq/-räk/-rek*: өз. *ködäräk* ‘қысқалау’, башқ. *taryraq* ‘тарырақ, тарлау’, гаг. *kürürak* ‘кішірек’, қараим. *jaχşyraq/jaqsyraq* ‘жақсырақ’, ққалп. *alaraq* ‘аздаған аласы бар’, қырғ. *qatyraq* ‘қаттырақ’, ноғ. *qiziliraq* ‘қызылт, қызғылтым’, құм. *teñrek* ‘тегістеу, жалпақтау’, қаз. *alasaraq* ‘аласарақ’, қбалқ. *agyraq* ‘ақшыл’, тат. *maturraq* ‘тартымды, әдеміше’, түрікм. *ovnigraq* ‘ұсақтау’, чув. *äžäraq* ‘жылырақ’.

Түркі тілдерінде сындық белгінің анық, айқын еместігін білдіруге *-(j)raq/- (j)räk* жұрнағынан басқа да *-(i)mtil, -šil, -il, -ilt, -iltim, -ildim* т.б. көрсеткіштер қатысады. Ал бояудың, өңнің, түстің қанықтығын, сапалық, сипаттық белгінің айқындылығын негіздің толығымен қосарлануы (башқ.: *harı-harı* ‘сары-сары’, *jäšel-jäšel* ‘жасыл-жасыл’; қаз. *uzın-uzın, bjik-bjik*) немесе негізгі сын есімнің алдынан түбір - негіздің алғашқы буынына *-p* дауыссызы жалғанған тұлғаның қосарлануы (өз.: *gapgara, güpgürmizi, sapsarı, güpguru*; қаз.: *qap-qara, qip-qizil, sap-sarı, qip-quryaq*) білдіреді.

Шығыс септігінде тұрған зат есімнің сын есіммен тіркесіп келуі (өзб. *Jaχši süz baldan širin* ‘жақсы сөз – жарым ырыс’. Қаз. *Sütten aq, sudan taza*), сондайақ сын есімнің белгілі бір күшейткіш сөздермен тіркесуі

негидаль тілінде салыстырудың деңгейін *-ntā/-tmā* қосымшалары (*boḡala aḡatmā žōdukkoj* ‘сыртта үйден жақсы’), нақты сөздер (мәселен, *xuleke ~ xulexe* ‘артық’ сөзі арқылы: *ej keske cindukkej xulexe...* ‘мынау мысық сеннен артық ...’), кейінге ысыру септігі тұлғалы конструкция (*bi axinmī mejyendukkin aḡaži mejyelkōn bisim* ‘мен ағама қарағанда ақылдырақпын’) көрсететінін, ал күшейтпелі шырай мәнін тәуелдіктің *n/-ḡi* қосымшалары (*Deḡatunin!* ‘Ой, қандай семіз!’) білдіруі мүмкін екенін айтады¹.

Маньчжур жазба тілінде сын есімдер қатарына жататын сөздердің дені түркі, моңғол тілдеріндегі сын есімдер сияқты заттың да, іс-әрекеттің де сапалық белгілерін қатар білдіре алады. Мысалы: *sajḡ guḡi* ‘жақсы дос’ – *sajḡ jabumbu* ‘жақсы іс істеді’; *türgeḡ bira* ‘ағыны қатты өзен’ < сөзбе-сөз: ‘тез өзен’ — *türgeḡ eḡembu* ‘тез ағады’. Көптеген сын-сапа атаулары субстантивтік, атрибутивтік және адвербиалдық үш мағынада, субстантивтік, атрибутивтік немесе адвербиалдық, атрибутивтік екі мағынада қатар жұмсала береді: *mergeḡ* ‘дана; ақылды; ақылдылық танытты’, *lulu* ‘ақмақ; ақылсыз; ақмақ болды’, *üḡeḡḡi* ‘ақиқат шындық; нағыз; шын мәнінде’, *eḡgeḡ* ‘молшылық; мол; молынан кездеседі’, *žali* ‘қулық; қу’, *ḡanḡan* ‘болат; қатты’, *žanḡe* ‘жеңіл; оңай’, т.б. Сапаның деңгейін көрсетуге сындық дәрежені білдіретін арнайы сөздер қатысады²: *üḡmesī maḡḡa* ‘өте күшті’, *daba amba* ‘тым үлкен’, *žaci eberi* ‘өте әлсіз’ т.б.

Маньчжур тілінде сапа деңгейі категориясы шартты түрде күшейткіш мәнді *-linḡu/ -lingu, -saka, -ḡuḡ/-ḡoḡ, -sḡuḡ*, кішірейткіш мәнді *-kaḡ/-keḡ/-ḡoḡ, -lḡaḡ/-salḡaḡ* қосымшалары арқылы сипатталады, дегенмен олар салыстырмалы шырайды білдіре алмайды. Екі заттың сын сапасын салыстыру арнайы синтаксистік конструкциялардың көмегімен жүзеге асады. Олардың ішінен салыстырудың нысаны – шығыс септік тұлғасында, салыстырылатын зат – атау септігінде, ал сапаны көрсететін сын есім соңғы позицияда болып келетін конструкция (*I ḡin ḡi aḡin* ‘Ол меннен үлкен’. *Tere ere ḡi sajḡ* ‘Ол мынадан жақсы’) мен екі сөйлемнен құралатын, оның біріншісі – сапаны салыстырылатын нысанға телісе, екінші ол қасиеттің нысанға тән

¹ Цинциус В.И.Негидальский язык. - Л., 1982.- С.21

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. - Санкт Петербург, 2000. - С.98 - 99.

тай тілдерінде көптеген сандар өз бастауын саусақпен санаудан алатынын, тіптен қайсы бір сандар жүре келе жалқы есімдер түрінде қолданылғанын айтады. Ол сан есімнің есептік түріне байланысты төмендегідей этимологиялық сәйкестіктерді ұсынады¹:

1: монғ. *nigen~niken*, қалм. *negn*, дағ. *nike* 'бір' < з.е. *neji* 'бірлік', ет. *nejjile* 'бірігу' < *neji* 'бірлік'+ - *le*; түрк. *bir* ~ монғ. *büri* 'барлық, бәрі, әрбір'; тұңғ. *итип*, маньч. *етип*, *ети* 'бір' ~ монғ. *emün* 'алдыңғы', қалм. *ötnö* 'алдыңғы жағында, оңтүстікке қарай'; кор. *han* 'бір' ~ маньчж. *sonio* 'жалғыз';

2: монғ. *qojar* 'екі' сөзінің бастапқы мағынасы: 'келесісі, екінші' ~ *qojino* 'артында, кейін' < *qoji*+*no*; түрк. *eki* < **ek*-<**hek*- <**pek*- 'ілесу, еру' ~ кор. *pegrim* 'жақын маңдағы, келесі' < **pek*- + -*im*, кор. *pegrim t'e* 'жақын маң' > түрк. *ekinti* 'екінті, түстен кейін'; тұңғ. *зү*, *зүйүр* (негид. *зүл*) 'екі' ~ монғор. *зүр* 'екі қос', моңғ. *зөбегер* > орд. *džöwör* 'екінің бірі' ~ маньчж. *зие*, *зйве* 'екі' ~ кор. *tül*/*tür*, *tuwul*/*tuwur* (<**tü*-*bur*, айну. *tu*'екі', тұңғ. *du-te*-'екіге жарылу');

3: монғ. *gurban* 'үш' (*gurmasun* 'үш өрім жуан арқан', *gurmasula* 'үш өрім бұрым', *gunan* 'құнан') ~ түрк. *qunan* 'үш жасар жылқы'); тұңғ. *ilan* 'үш' < *ilča*-'өру' ~ кор. *il-gop* 'жеті' < сөзбе-сөз: 'үш бүгілген'; кор. *se*, *set* 'үш' (*serhin*'отыз', *sahil*'үш күн' <*se*-*hai*-*l*) ~ маньчж. *sertei* 'үш ашалай айыр', моңғ. *serege*, *serige*, *serije* 'айыр, шанышқы' > тел. *särä* 'сүңгі' (теңіз жануарларын және балық аулауға арналған); түрк. *üç* 'үш' ~ моңғ. *üçiken* 'кішкентай';

4: монғ. *dörben* 'төрт' ~ түрк. *tört*, як. *tüört*, чув. *təvat* 'төрт' ~ тұңғ. *digin* / *dujin* 'төрт' ~ маньчж. *duin* 'төрт' ~ кор. *turi*, солт. кор. *ndujin* / *nduin* / *nejin*/*nej* / <**do*-;

5: моңғ. *tabun* 'бес' <**tā*-*bun* ~ орта кор. *tā* 'бәрі, бүкіл' және *tā-saq* <**tā*-*sąsi* 'бес' немесе *tad*-'бітелу, тұйықталу'. Ал кор. **sąs*(~*sis*>*jesis* 'алты')/ *son* 'қол, жұдырық' ~ маньчж. *sunža* 'бес' ~ тұңғ. *sō-lto* 'жұдырық' ~ нан. *sosi*, маньчж. *susai*, кор. *su* 'і' елу'; тұңғ. *туңған*/ *tungan*/ *tunga* 'бес' сөзі 'бес үйден тұратын топ' деген мағынадағы қыт.- кор. *туң* сөзіне барып саятын кірме лексика. Түрк. *beş* 'бес' ~ чув. *pilək* ~ *pillək* ~ тұңғ. лам. *bilän* 'білек'.

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С.64-68

Реттік сан есімдерде алтай тілдеріне ортақ көне көрсеткіштер сілемі онша байқала бермейді.

Моңғол тілінде реттік сан есімдер *duyar/-düger* (қазіргі моңғ. *-duyār/-dügēr*) жұрнағының есептік сан есімнен тұратын негізге жалғануы арқылы жасалады: көне моңғ. - жазба. *nigedüger*, халх.-моңғ. *negdügēr* 'бірінші'; көне моңғ. - жазба. *tabuduyar*, қазіргі моңғ. *tabduyār* 'бесінші'; көне моңғ. - жазба. *tübüdüger*, қазіргі моңғ. *täbdügēr* 'елуінші' т.б. Моңғол тілінде реттік сан есімдер қызметінде есептік сан есімдер жұмсалуды да орын алады (*gurban saryn ekind* 'үшінші айдың басында').

Түркі тілдерінде реттік сан есімнің жасалуына мынадай қосымшалар қатысады:

-im/-im: *onim* 'оныншы', *tütim* 'төртінші', *öcem/ücem* 'үшінші' (булғ. ескерт.);

-či/-či: *belči* 'бесінші' (булғ. ескерт.), *ék`iči* 'екінші' (арм.-қыпш. ескерт.);

-(i)-mči/-(i)mči/*-(u)-mču/*-(ü)mčü: *ikimčisi* 'екіншісі', *jitimčisi* (шағ.) және *-mču > *mčy*: түркім. нохур. эневи, алили, сарық диал. *ikimči* 'екінші', *jidimči* 'жетінші', *altymčy* 'алтыншы';

-(i)-nči/-(i)nči/*-(u)nču/*-(ü)nčü: көне ұйғ. *üčünčü* 'үшінші', құм. *onunči* 'оныншы', қаз. *besinči*, алт. *ekinči*, қарах. ұйғ. *ikinči* 'екінші', шор. *ijginči* 'екінші' және оңт. түрк. *-nči>*-nzi: мамл.-қыпш. *birirnzi*, ескі түрік. *üčünzi*, түрік. *ikinzi* 'екінші', өз. *jeddinzi* 'жетінші';

-(i)nč/-(i)nč/*-(u)nč/*-(ü)nč: көне түрк. *üčinč* 'үшінші', көне ұйғ. *jitinč* 'жетінші', *säkizinč* 'сегізінші';

-(i)s/-(i)s, -(u)s/-(ü)s: як. *ikkis* 'екінші', *ühüs* 'үшінші', *tördüs* 'төртінші' (мұнда: *nč>-s*);

-*māš*/(сирек: *-māš*): чув. *përremāš* 'бірінші', *sakkamāš* 'сегізінші', *āxharmāš* 'тоғызыншы' (мұнда: * *-mči* > *-miš*>*-māš*);

-*minē* чув. *višmine* 'үшінші күні', *tāvotmine* 'төртінші күні', *pilēkmine* 'бесінші күні', *oltmine* 'алтыншы күні', *šičmine* 'жетінші күні';

-(i)minči < *-m+in(n)+či*: халадж. *birminči* 'бірінші', *üčminči* 'үшінші', *törtminči* 'төртінші';

-*qil/-kil/-qu/-kü/-gil/-gi/-gul/-gü*: тув. *birgi* 'бірінші', *üčkü* 'үшінші', *beški* 'бесінші', *aldigi* 'алтыншы'.¹

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 184-188.

Тұңғыс тілдерінде реттік сан есімнің жасалуына жиі қатысатын *-i* тұлғасына маньчжур тілінде кездесетін *-i* формативі сәйкес келеді: тұңғ. *ilan* 'бір', *ili* 'бірінші'~ маньчж. *uži* 'бас жағы, басы', *uži* 'алғашқы'; тұңғ. *žal* 'басқалар'~ маньч. *žai* 'екінші, басқа біреу'. Мұның сыртында солон тілінде 'пәленінші жылы' дегенді білдіретін *-či* (Сал.:түрк. *-či* және *-nči*) тұлғасы орын алады: *žü:tči* 'екінші жылы, екі жылдық', *ilasi* 'үшінші жылы', (маньчж. *ilači* 'үшінші'), *dujusi* 'төртінші жылы', (маньчж. *dujiči* 'төртінші')¹.

Алтай тілдерінде жинақтық сан есімнің көптеген қосымшаларының арасынан *-ayu/-au* жұрнағы түркі және моңғол тілдеріне ортақ болып келеді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде (руникалық, көне ұйғыр, қарахан ұйғыр) жинақтық сан есім *-ayu/-äyü* тұлғасымен көмкерілген: *ikägü* 'екеу', *ücägü* 'үшеу', *törtägü* 'төртеу', *altayu* 'алтау'. Бұл қосымша құрамындағы дыбыс ортасы *-γ-* қазіргі түркі тілдерінің ішінен сарығ ұйғыр және түрікмен тілдерінде сақталып қалған: сарығ ұйғ. *yşogo* 'екеу', *törtogo* 'төртеу', *pesogo* 'бесеу', түрікм. ерсарын диал. *bi:regi* 'біреу (әлдекім, әйтеуір біреу)'. Ал кейбір орта ғасыр ескерткіштері тілінде және қазіргі түркі тілдерінде **-ayu* /**-äyü* жұрнағы *-av/-äv* /*-ev/-ov/-öv*, *-aul/-eul/-äü*, *-aw/-äw/-ow/-öw*, *-u*: /*-ü*:, *-ol/-ö*, *-ä* /*-e* тұлғаларына өзгерген: мам.-қыпш. *üčev* 'үшеу', шағат. *birev* 'біреу', тат. *ekev* 'екеу', ноғ. *altav* 'алтау', түрікм. арабачи диал. *kew* 'екеу', қаз. *beseu* 'бесеу', башқ. *ösäü* 'үшеу', тув. *birü* 'екеу', қырғ. *törtöö* 'төртеу', *bešöö* 'бесеу'. Сондай-ақ жинақтықтың екі немесе үш бірдей қосымшасынан құралатын, қазіргі түркі тілдерінде азды-көпті дыбыстық өзгерістерге ұшыраған күрделі **-ayun/*-äyün* (>**-ayu+*n/*-äyü'ü+*n*), **-ayula* /**-äyülä* (>**-ayu+*la/*-äyü'ü+*lä*), **-ayulan/*-äyülän* (>**-ayu+*la+*n/*-äyü'ü+*lä+*n*) жұрнақтары орын алады және олар түркі тілдері дамуының кейінгі кезеңдеріндегі құбылыс ретінде қарастырылады: қарах.-ұйғ. *üčügün* 'үшеу', *ikigün* 'екеу', якут. **-äyün*>*-ien*: *ikkien* 'екеу', тоф. **-ayun/*-äyün* >*-än/-ä:n*: *bešzä:n* 'бесеу', шағат. *üčäwlä* 'үшеу', *ikävläsi* ескі түрік. 'екеуі', өзб. ташк. говоры. *üččälä* 'үшеу', ұйғ. тув.-кижи. *ikile* 'екеу', *üčülezi* 'үшеуі'. Мұның сыртында, қыпшақ тобы тілдерінде құрамында етістік тудырушы *-la/-lä*

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.67.

/-le жұрнағы бар *-ayula /-äy'ülä* (> жинақтық сан есімнің *-ayul/-äy'ü* + етістік тудырушы *-la /-lä*) қосымшасы кездеседі: тат. *bišävläp* 'бесеулеп', башқ. *ösävdašep* 'үшеулесіп', қаз. *ekeuler* 'екеулеп'.¹

Моңғол тілдерінде жинақтық сан есімдердің жасалуына *-ayu /-egu* + *-la/-le* (қазіргі моңғол тілінде *-ül/-ül*) жұрнақтары қатысады: көне моңғ.-жазба. *gurbagula* 'үшеу', *dörbegüle* 'төртеу', *jisügüle* 'тоғыз', қазіргі моңғ. *gurbül*, *dörbül*, *jisül*.

Г.И.Рамстедт жинақтық сан есімнің *-ayu /-au* жұрнақтары түркі-моңғолға ортақ екенін айта келіп, оны этимологиялық тұрғыдан моңғ. *agulža-*, қалм. *ülz-* 'сай келу, ұқсау', кор. *aori-* 'жинау', *aolla* 'бірге' сөздерімен жақындастырады, ал *-lal/-lä* «бірігуді, ортақтасуды» білдіретін немесе күшейту мәнінде жұмсалатын қосымша екенін көрсетеді²: моңғ. *qotola* 'бәрі', < сөзбе – сөз: 'қала түгелімен' (*qoto* 'қала, қамал'), *ханала* 'барлығы, бәрі' < сөзбе - сөз: 'барлық қауым' (<**kwan-a* = кор. *kwan-ja* 'Хван өңірі').

Жинақтық сан есім тұңғыс тілдерінде *-ny/-ni* қосымшасының көмегімен³ (эвен. *ilnizur* 'үшеу', *duunyzur* 'төртеу'), маньчжур тілінде *-nofi* қосымшасы арқылы жасалады⁴: *čžubenofi* 'екеу, екеуі де, екеулеп', *ilannofi* 'үшеу', *duinofi* 'төртеу'.

§ 7. Есімдік және оның түрлері: жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктерінің тарихи дамуы мәселесі

Алтаистикада біршама зерттелген категориялардың бірі есімдіктер болып саналады. Есімдіктің түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде материалдық тұрғыдан өте ұқсас болып келуінің себебін дәстүрлі алтаистикалық бағытты ұстанатын ғалымдар генетикалық туыстықтың кепілі ретінде алға тартса, антиалтаистер бір-бірінен ареалдық-географиялық алыс орналасқан тілдерде де, туыстық байланысы нақты айқындалмаған тілдерде де мұндай ұқсастықтар кездесе беретінін айтады.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 189-191.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.138

³ Новикова К.М. Эвенский язык// Языки народов СССР.-М., 1968. Т.5. - С.96.

⁴ Пашков Б.К. Маньчжурский язык. -М., 1963. - С.29.

тұлғалы) түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінен өзгешелеу (s-тұлғалы) болып келеді.

Г.Рамстедт пікірі бойынша: түрк., моңғ., тұңғ. **min* ‘мен’, моңғ. **tin* және түрк., тұңғ. **sin* ‘сен’ архитұлғалары түркі тілдерінде екпін күшінің салдарынан немесе деиктикалық күшейту жолымен *män*, *sän* болып өзгерген, ал негіз соңындағы -n атау септігінде өте ерте кездерде-ақ жойылып кеткен. Жіктеу есімдігінің III жағы (атау сеп. *i*, негіз – *in-*) тек маньчжур тілінде ғана септелетін жеке сөз ретінде сақталып қалған, ал корей тілінде *i* энклиттік қолданыста атау септігінің детерминденген тұлғасын жасауға негіз болады (*čip’үй’*, *čibi* ‘(нақ осы) үй’). Түркі тілдерінде -*i*, -*in-* тәуелдіктің III жағының қосымшаларына айналған¹.

Түркітанушылардың көбі *bä-n* /*mä-n* ‘мен’ және *sä-n* ‘сен’ жіктеу есімдіктері соңындағы -n тұлғасын жекелікті білдіретін, я болмаса негізгі түбірге жалғанатын «посессивтік көрсеткіш», **bi-z* және **si-z* соңындағы -z тұлғасын «көптіктің» көрсеткіші деп санайды. Түркітануда біршама орныққан ой-пікірлер қатарына септелетін *bän-/män-* және *sän-* негіздерінің жалпыланып, атауыштық мәндегі **bi* және **si* тұлғаларын алмастырғаны жайлы, яғни түркі тілдерінің көбінде о бастағы *bäl* / *bi* және *säl* / *si* тұлғаларының орнына атау септігінде *bän* (>*män*) және *sän*, *biz* және *siz* қолданыла бастағаны туралы пікір де жатады.

Тарихи даму барысында өзінің жеке сөз ретіндегі дербестігінен айырылған жіктеу есімдігінің III жақ арғытүркілік **i*(**n*) ‘ол, сол’ тұлғасының із-сілемдері септіктерде (көне түрк. *inäriü-ınaru* ‘арырақ, ана жаққа қарай’, як. *innä* ‘аңда, ана жақта’), тәуелдіктің III жағының қосымшаларында (-*il-i*, -*sil-si*: чув. -*il-e*, -*ěšël-ěš*; як. -*äl-a*, -*täl-ta*), сілтеу есімдіктерінде (түрікм. *ine* ‘мынау’, балқ. *in-ol* ‘анау, ана біреу’, *inanda* ‘анау жақта’), қыстырма сөздерде (көне түрк. *inčip~inčip* ‘сонымен’, халаж. *inauda*, *ina’ğca* ‘былайша айтқанда’) т.б. сақталып қалғаны сөзсіз².

Моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жағын салыстырмалы тарихи тұрғыдан талдау барысында олардың көпше түрі жалпыалтайлық вокализм тарихына қатысты

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. -С. 69.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. -С. 203

заңдылық тұрғысынан тереңдеп зерттеуді қажет ететіні байқалады. Өйткені тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше тұлғасы құрамындағы *i*, көпше түріндегі *u* дыбыстары дифтонг дыбысқа немесе басқа сападағы дауыстыға (оңтүстік тұңғыс (нанай) және маньчжур тілдерінде) айналуға бейім болып келетін болса, моңғол тілдерінде жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше және көпше түрлерінің құрамында *i*, дыбыстары, мұның сыртында бурят және қалмақ тілдерінде жіктеу есімдіктерінің көпшесінде *a* дауыстысы бар көрсеткіштер кездеседі.

Түркі тілдерінде жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше тұлғасы құрамында буын жасаушы дауыстылардың «ашық/қысаң» белгілеріне қарай ашық – *ä*/жартылай ашық – *e*/қысаң – *i*, көпше түрінде *i* дауыстылары орын алады. Демек, түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жақ көпше түрлері құрамындағы *a*, *i*, *u*, дауыстылары арасындағы өзара қатыстылық әрі жүйелі, әрі тұрақты болып келеді. Мұны төмендегі сызбадан байқауға болады:

Жіктеу есімдігінің I және II жақ жекеше, көпше түрі:

	Түркі тілдері		Моңғол тілдері		Тұңғыс-маньчжур тілдері	
	жекеше	көпше	жекеше	көпше	жекеше	көпше
I 'мен' 'біз'	көне. -түрк. <i>ben, men</i> ; <i>gag. bān</i> , өз., ұйғ.,чул. <i>mān</i> , түрік. <i>ben</i> , қаз., ққалп., өзб., құм., қар., қбалқ., тоф., тув. <i>men</i> , тат., башқ., хак., як. <i>mīn</i> , чув. <i>āpe</i>	көне. -түрк. <i>biz</i> , түрік., қаз., ққалп., өзб., құм., ногай <i>biz(+ler/-der/-ter)</i> , тат., башқ. <i>bez</i> , тоф. <i>bī's</i> , тув. <i>bis</i> , хак., шор, чул., бараб. <i>pis</i> , салар. <i>pise(r)</i> , чув. <i>epir/epēr (pir-; -r)</i> ;	жазба-моңғ. <i>bi</i> , қазіргі моңғ., бур., калм. <i>bi</i>	жазба-моңғ. <i>bide</i> (<* <i>bi+ta</i>), қазіргі моңғ. <i>bid</i> , бур. <i>mana</i> , калм. <i>madn</i>	эвенк., сол., эвен. <i>bi</i> , нан. <i>mī</i> , маньч. <i>bi</i>	эвенк., эвен. <i>bu</i> , нан. <i>bue</i> , маньч. <i>be</i> .
II 'сен' 'сіз' 'сіздер'	көне.-түрк. <i>sen</i> , <i>gag. əz</i> , ұйғ., чул. <i>sān</i> , түрік., түркім., қаз., ққалп., өзб., құм., қар., қбалқ., тоф., тув., шор <i>sen</i> , тат., хак. <i>sīn</i> , башқ. <i>hīn</i> , як. <i>en</i> , чув. <i>āšē</i>	көне.-түрк. <i>siz</i> , өз., ұйғ., түрік., түркім., қаз., ққалп., өзб., құм., қар., қбалқ. <i>siz (+ler/-der/-ter)</i> , тат. <i>sez</i> , башқ. <i>hez</i> , чув. <i>eser/lesēr</i> , бараб. <i>sis</i> , тув., тоф., шор. <i>siler</i> , чул. <i>slār</i> т.б.	жазба-моңғ., қазіргі моңғ. калм. <i>ci</i> бур. <i>ši</i> моңғ. <i>ci/ ši</i> (<* <i>ti</i>).	жазба-моңғ. <i>ta</i> , қазіргі моңғ. <i>ta</i> , бур. <i>ta</i> (<i>tā</i>), <i>tānar</i> , калм. <i>tadn</i>	эвенк., нан. <i>si</i> , эвен. <i>hi</i> , маньч. <i>si</i>	эвенк., эвен. <i>su</i> , нан. <i>sue</i> маньч. <i>su su(b)e</i>

Жіктеу есімдіктеріндегі дауыстылардың сапалық өзгерістерге түсуі мен II жақта моңғол, түркі және тұңғыс – маньчжур тілдері арасында бастапқы *t/s* дауыссыздар сәйкестігі орын алуының басты себебін А.А.Бурыкин жіктеу есімдіктерінің түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінде әрі жіктеу есімдіктері, әрі possessивтік көрсеткіштер қызметін атқаратын екіжақты сипатымен түсіндіреді. Сондай-ақ А.А.Бурыкин: «...Жіктеу есімдіктерінің негізінде, бірақ басқа морфонологиялық жағдайда жалпытүркілік және жалпытұңғыстық тектілік деңгейде етістіктің жіктелу формалары пайда болды. Демек, морфологиялық формаларды пайда болдырған процестің өзі оған қатысқан жіктеу есімдіктерінің сыртқы тұрпатының азды-көпті өзгеріске түсуіне белгілі дәрежеде әсер еткені сөзсіз. Есімдіктің III жағын сілтеу есімдіктерінің қандай да бір тұлғаларымен немесе бағыныңқы конструкцияның есімдік – бастауышымен алмастыруға деген бейімділік алтай тілдерінде жалпы үдеріс ретінде орын алатындықтан, қазіргі кезде тұңғыс және түркі тілдеріндегі етістіктің жіктелуі мен possessивтік көрсеткіштер жүйесі осы тілдік топтарға енетін жекелеген тілдердің есімдіктер жүйесіне қарағанда көнерек жүйені және оның жекелеген тұлғаларын (ең алдымен, жіктеу есімдіктерінің III жағын) жаңғыртуда дереккөз қызметін атқара алуы мүмкін»- дейді¹.

Қазіргі түркі тілдерінде *o/u* және *al/ol/ul* тұлғаларында қолданылатын жіктеу есімдігінің III жағы түркітануда сілтеу (жіктеу-сілтеу) есімдіктерімен сабақтастырылып, оның арғытүркілік түбірі ретінде **u~o*, ал септеуге арқау етілетін *an-* ~ *on-* жанама негіздердің көне тұлғасы ретінде **on-* ~ *an-* тұлғалары көрсетіледі: **u~o* < көне түрк., көне ұйғ.-қыпш., хак., шор, тув., чул., тоф., як., қаз., қар., ноғ., қбалқ., *ol*, түрік., өз., қтат., құм., гаг. *o*; қырғ. *al/ol*, тат. *ul*, өзб., ұйғ *u*, лобн. *u/o* ~ *ul/ol*. Бұлардан чув. *vāl* және сал. *vi* тұлғалары бастапқы протезалық *v* дыбысына байланысты өзгешелеу болып келеді. Ал көне түрк. *an*, көне ұйғ.-қыпш. *an-* ~ *on-*, хак. *an-*, шор: ілік сеп. *a-lā-*, тува: ілік сеп. *ō*, таб. сеп. *on-*, чул. *an-*, тоф.: ілік сеп. *on-*, барыс.сеп. *an-/a-*, қаз., ққалп., ноғ., *on-*, қар. *an-*, қбалқ.: жат., шығ. сеп. *an-*, түрік., өз., қтат., гаг. *on-*;

¹ Бурыкин А. А. Идеи с. А. Старостина и дальнейшие перспективы алтаистики // Аспекты компаративистики. 4 (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXVIII). - М., 2009. - С. 9-24.

седі. Бұл мәселеге байланысты М.Рясянен орал және алтай тілдерінің арасында Б.Коллиндер көрсеткен жіктеу есімдігінің 1 және 2 жағына қатысты *minu-*, *sinu-* < **tinu* (= монг. *minu*, *činu-* < **tinu*) сәйкестігінің сыртында фин және түркі тілдерінде тәуелдіктің 3 жағының *-si* (якут. *tä* < **zä*) және *-i* қосымшаларының алма кезек қолданылуында сәйкестіктің орын алатынын (маньчжур тілінде дербес *i* 'ол' сөзі бар), ол кезектесу синтаксистік фонетиканың немесе екпіннің әсерінен болуы мүмкін екенін айтады. Сондай-ақ М. Рясянен түркі тілдеріндегі *ti-(gi)* 'анау, ана жақтағы' сілтеу есімдігі фин тіліндегі *tä-(mä)* есімдігімен, түркі тілдеріндегі *tu(γu)* 'ту (алыс)' > 'сонау жақта' есімдігі фин тіліндегі *tuo* есімдігімен, түркілік *kim*, *kum*, моңғол тілдеріндегі *ke-n-* сұрау есімдіктері фин тіліндегі *ku-ka*, *ko-ska*, *ken*, *ke-* есімдіктерімен, моңғол тілдеріндегі *ja-gu-* фин тіліндегі *jo-ka* есімдігімен, чуваш тіліндегі *теп* сұрау есімдігі фин тіліндегі *ti(-kä)* есімдігімен сәйкесетініне назар аударады. М. Рясянен жалпы орал және алтай тілдерінің морфологиялық құрылымында кездесетін көптеген ұқсастықтар, сайып келгенде, «о бастағы генетикалық туыстықтың көрсеткіштері болуы мүмкін»¹ деп біледі.

§ 8. Үстеу және оның тұлғалық-мағыналық жіктелісі

Үстеу – іс-қимылдың, әрекет-амалдың алуан түрлі жай-күйін, белгілерін, жүзеге асу тәсілдерін білдіреді. Үстеу өзінің семантикалық сипаты, сөзжасамы, грамматикалық қызметі жағынан басқа сөз таптарынан ерекшеленеді. Үстеудің ерекше белгілеріне олардың түрленбеуін және арнайы грамматикалық категориясының жоқтығын, пысықтауыш қызметіндегі басқа сөздермен салыстырғанда мағынасында жалпылық мәннің басым болуын атап көрсетуге болады. Есім сөздерге жалғанған септік жалғауларының есімнің түбір-негізіне кірігіп көнеленуі арқылы бастапқы негізгі мағыналарынан қол үзуі, сөйтіп үстеу қатарына біржолата ауысуы үстеудің көнеден келе жатқанын аңғартады.

Алтаистикада тілдің қазіргі деңгейінде морфологиялық тұрғыдан біртұтас сөз түрінде қабылданатын бастапқы түбір үстеулердің

¹ Рясянен М. Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкознания. - М., 1968, № 1.

жалпыалтайлық қоры нақты айқындалмаған мәселе. Дегенмен олардың белгілі бір тобы түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде генетикалық тұрғыдан септік тұлғаларындағы есімнің көнеріп, «сіріленуіне» барып тірелетін сөзжасамдық модельдерге негізделетін құрылымдар саналады.

Қазіргі түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде үстеулерді тұлғасына қарай түбір үстеулер, яғни тіл дамуының қазіргі сатысында морфологиялық тұрғыдан бөлшектеуге келмейтін негізгі үстеулер, қосымшалы және күрделі құрылымды болып келетін туынды үстеулер деп бөлудегі пікірлер бір-бірімен, негізінен, сәйкес түсіп жатады. Мәселен, морфологиялық құрылымы жағынан үстеулер қазақ тілінде түбір немесе негізгі үстеулер, туынды үстеулер, күрделі үстеулер болып,¹ түрік тілінде негізгі, туынды, күрделі құрылымды (сөз тіркесі түріндегі, сөйлем құрылымды) болып бөлінеді.² Мұнда қаз. *әрең, әдейі, әрі, әлі, енді, қазір, ерте, кеш, үнемі, ұдайы, дереу, бұрын, жылдам, ақырын, жаңа, ылғи, тым, аса, өте, әрі, бері*, т.б.; түрік.: *adeta* «тура», *artık* «енді, ендігәрі», *asla* «ешқашан», *bazen* «кейде», *beraber* «бірге», *çabuk* «тез», *daima* «әрдайым», *esasen* «негізінде», *geri* «кері», *gene* «қайта, қайтадан», *hala* «әлі», *hemen* «тез», *her* «әрқашан, үнемі», *hiç* «еш», *önce* «алдымен», *şimdi* «енді», *tekrar* «қайта, қайтадан», т.б. сөздер тілдің қазіргі деңгейінде морфемалық құрамы жағынан бөлшектенбейтін негізгі үстеулер саналады. Туынды үстеулер қазақ тілінде *-ша, -ше* (адамша, оларша, биылғыша, қысқаша), *-лай/-лей/-дай/-дей/-тай/-тей* (жібектей, шыбықтай, жастай, осылай), *-дайын/-дейін/ -тайын/ -тейін* (бөрідейін, жорғадайын), *-шалық/ -шелік* (осыншалық, мұншалық, соншалық), *-қары/ -кері* (ішкері, тысқары, сыртқары), *-ын/-ін, -сын/-сін* (астыртын, үстіртін, ертеңісін, кешкісін), *-лап/-леп/ -дап/-деп/ -тап/ -теп* (апталап, жылдап,) *-шылап/-шілеп* (қонақшылап, қайыншылап) қосымшаларының қатысуымен,³ түрік тілінде *-ca/-ce, -ça/ çe* (*doğruca* 'тікелей, турасынан', *beraberce* 'бірге', *açıkça* 'айқын, ашық түрде', *günlerce* 'көп күндер бойы'), *-ral/-re, -arı/-eri* (*sonra* 'кейін, соң', *taşra* 'сырт', *içeri* 'ішкері', *dışarı* 'тысқары'),

¹ Қазақ грамматикасы. -Астана, 2002.-Б. 545

² Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi. – Ankara: TDK Yay, 2003. – S. 453.

³ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 339.

түркі тілдерінің ішінде ең көне тіл саналатын чуваш тілінде олардың бір бөлігі, әзірше, морфологиялық талдауға «көнбейтінін», екінші бөлігінде есімдердің кеңістік мәнді барыс, жатыс және шығыс септік тұлғаларының «сіріленуі» көрініс беретінін айтады. Ол чуваш тілінде үстеулер құрамында «сіріленген» *-zn/-ən* қосымшасы шығу тегі жағынан көне көмектес (инструменталдық) септіктің *-in/-in* қосымшасына келіп тірелетінін (түрік. *jazın* 'жазда', *kisın* 'қыста', *ilkin* 'алдымен', *için için* 'ішімен', 'құпия'; қарайм. *küzün* 'күзде', *jazbasın* 'көктемде' т.б.; башқ. *äsənən* 'ақиқатында', *käsən* 'қыста') айтады. Л.С.Левитская мезгіл мәнді *särle* 'түнде' < *sär* 'түн', *xälle* 'қыста' < *xäl* 'қыс', *kunla* < *kun* 'күнде' және мағынасында салыстыру-ұқсастыру реңкі орын алатын, ал *açalla* 'балаша', *kajakla* 'құсша', *saralla* 'жалаң аяқ' тәрізді үстеулер құрамындағы *-lal/-le* қосымшасы башқұрт, қарашай-балқар, татар, қарайым тілдеріндегі *-laj/-lej* (башқ. *balalaj* 'балаша', *ajawdaj* 'аюша', *köštaj* 'құсша'; қбалқ. *malkarlılaj* 'балқарша', 'балқардай', *axçalaj* 'ақшалай', қар. *çipçixlej* 'құсша', *otlaj* 'отша', *tünlej* 'түнде', *tanbiları vaxilej* 'таңғы мезгілде'), құмық тіліндегі *-lajin/-lejin* құрамындағы *-laj/-lej-* (құм. *almalajin* 'алма секілді'), оңтүстік-батыс тобы тілдеріндегі *-lajin/-lejin* (түрік. *gejelejin* 'түнде', түрікм. *waktlajin* 'уақытша') қосымшаларымен мағыналық тұрғыдан жақын болып келетініне мән береді. Сондай-ақ Л.С. Левитская *-laša* сияқты кейбір қосымшалардың үстеу мәнді жаңа құрылымдар жасауға қатысатынын және олардың жарыспалы-сәйкестіктер қатарын татар, башқұрт, өзбек т.б. тілдерде *-lap* қосымшалы үстеулер құрайтынын айтады. Мысалы: чув. *parlasa* 'жұбымен', тат. *parlap*, *çänlasa* 'дұрысы', 'шынымен', тат. *çänlap* 'дұрысы', 'ақиқатында' т.б. Кеңістікке қатысты барыс, жатыс және шығыс септік тұлғаларының *süle* 'жоғары', *sülte* 'жоғарыда', *šala* 'ішке', *šalta* 'ішінде', *šalton* 'іштен', *kaššine* 'кешке', *kasine* 'түнде', *vismın* 'бүрсігүні', *irššine* 'ертемен', *malašne* 'алға', *kasalla* 'кешке қарай' т.б. мезгіл, орын-мекен мәнді үстеу құрамында келіп, «лексикализациялануы» басқа да түркі тілдеріне тән екені ғалым назарынан тыс қалмайды.¹

-la қосымшалы үстеулер көне түркі тілінде сирек те болса кездеседі: *körklä* 'ғажап', *qurla* 'рет', *tünlä* 'түнде'. Осы үлгімен жасалған үстеулер қатарына *ertälä* 'таңертең', осм.- түрік. *öjlä* 'түсте', көне

¹ Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. - М., 1976. - С.114.

септігі тұлғасындағы *endēs* 'мынау жерден, осы арадан', *tendēs* 'анау жақтан, анау жерден', құрал септігі тұлғасындағы *ü:gēr* 'мынаумен', *terü:gēr* 'анаумен' тәрізді барыс, шығыс, көмектес (құрал) септіктері тұлғаларында «сіріленіп» қалған есімдерге жетелейтін үстеулердің сыртында, өзінің негіз тұрпатында келіп, пысықтауыштық мағынада жұмсалатын *ert* 'ертемен', *öglöö* 'таңертеңгісін', *üdeš* 'кешкісін', *oroı* 'жай, кеш', *çavar* 'көктемге салым' тәрізді сапалық немесе зат есімдер орын алады¹.

Маньчжур тілінде дара (бастапқы, түбір) үстеулер саны жағынан шектеулі болып келеді. Егер *te* 'қазір', 'мұнда', *tuba* 'анда', *sikse* 'кеше', *labdu* 'көп', *komso* 'аз', *fulu* 'өте', *teile* 'тек' т.б. тәрізді үстеулер морфологиялық бөлшектеуге келмейтін түбір тұлғалы бастапқы үстеулер саналатын болса, этимологиялық тұрғыдан кеңістік мәнді есімдерге барып саятын *dade* 'бастапқыда', *doigönde* 'алдын ала', *dorgide* 'іште', *fečjergide* 'астында', *dergide* 'үстінде' т.б., барыс және шығыс септік тұлғасындағы орын мәнді есімдерге барып саятын *ıba* 'мұнда' – *ıbade* 'бері таман', *tuba* 'анда' – *tubade* 'солай қарай', *tubatsı* 'ана жақтан', *ere* 'мынау' – *eretsı* 'осы жерден' т.б. туынды үстеулер тұрғысынан қарастырылады. Сондай-ақ туынды үстеулер *dari* белгісіздік есімдігінің, *tıdan*, *gerı*, *semi* немесе *sere* сөздерінің, *-ı(-ni)*, *-de*, *-si*, *-pi*, *-te* қосымшаларының көмегімен әр сөз таптарына қатысты сөздерден жасалады²: *ıneıgidari* 'күн сайын', *ıbiadari* 'ай сайын', *emıttıdan* немесе *emgerı* 'бірде', *for for seme* 'пысқырынып', *ıarganı* 'шындығында', *sajını* 'жақсылап', *emıde* 'біріншіден', *ebsı* 'түгелімен', *deleři* 'жоғарыдан', *dolgorı* 'іштен' т.б.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасына қатысты зерттеулерде бастапқы түбір) үстеулердің сапалық тобына мөлшер мәнді адвербиалдық бірқатар сөздер (*bek* 'өте, тым' *keđ* 'өте', *az* 'аз', *kör* 'көп', *çok* 'көп', *jana* 'тағы' т.б.), ал пысықтауыш тобына мезгіл мәнді жалпытүркілік, тіптен арғытүркілік ретінде қарастыруға болатын *am*, *ät*, 'енді, қазір', *er* 'ерте', *keč* 'кеш', *baja* 'әлгіде' т.б. үстеулер енетіні атап көрсетіледі³. Бұлардың шығу тегі туралы пікірлер

¹ Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С.78.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык.-М., 1963.- С.39-40.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М.: Наука, 1988. - С. 257.

ескерткіштері мәтінінде кездеседі: *qanin, subča jügürti, söñükün, tayča jatdi* 'сенің қаның суша ақты, сенің сүйегін тауша үйілді', *anca saqintim* 'осынша сағындым'¹.

В. Котвич *-ča* қосымшасының шығу тегін *çay* 'уақыт, өлшем' (салыс.: қаз. *şaq* 'кез, уақыт', моңғ. *tsag* 'кез, шақ, уақыт, мезгіл') сөзімен байланыстыратын болса,² Г. Рамстедт *-ča* қосымшасының теңестіруші мағынасы бастапқы болды, ал салыстырмалы (эквативтік) мағына сол бастапқы мағынадан туындады деп біледі³.

Көне түркі ескерткіштері тілінде *amtī* 'енді', *qatıydi* 'берік', *ädgüti* 'жақсы' тәрізді үстеулер құрамында көрініс беретін *-di/-ti* қосымшасы қазіргі түркі тілдерінен тофалар тілінде (*qahtıydi* 'берік', *ehkidi* 'жақсы')⁴ және саха тіліндегі үстеу қосымшасы *-tiq/-tik* құрамында (*ihunniq* 'ұзақ', *d'ollōxtuq* 'бақытты') сақталуы мүмкін. Туынды үстеулер жасайтын *-di/-ti* қосымшаларын К. Менгес тұңғыс тілдеріндегі көмектес септігінің, оның ішінде эвенкі тіліндегі *-t* қосымшасымен,⁵ А. Габэн *öñdürti* 'шығыста', *taštirtı* 'тысқары' тәрізді көне түркілік үстеулердегі *-ti* қосымшасымен жақындастырады⁶.

Алтай тіл білімінде үстеулерді семантикалық тұрғыдан жіктеудің нақты ортақ үлгісі ұсынылмағанымен, түркі тілдеріндегі үстеулерді мағыналық тұрғыдан сапалық және пысықтауыштық деп екі топқа бөліп, әрекеттің сын-бейнесіне, сан-мөлшеріне қатысты үстеулерді сапалық, ал мезгіл, мекен, себеп-салдар, мақсат мәнді үстеулерді пысықтауыштық топта қарастыру⁷ жекелеген түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдерінде үстеулерді мағынасына қарай мезгіл, мекен, мөлшер-өлшем, сын-бейне, күшейту, мақсат, себеп-салдар, топтау үстеулері т.б. деп іштей жіктеуде негізге алынатыны байқалады.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. – С.162.

² Котвич В. Исследования по алтайским языкам. – М., 1962. – С. 191

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология. – М., 1957. – С. 52.

⁴ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М., 1978. – С. 249-250.

⁵ Menges K.H. Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies. – Wiesbaden, 1968. – P. 115.

⁶ Gabain A. Alttürkische Grammatik. – Leipzig, 1950. – P. 165.

⁷ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. – С.259.

Семантикалық топ саны үстеу категориясының зерттелуіне байланысты бір тілдің өзінде әртүрлі көрсетілуі мүмкін. Айталық, қазақ тіліндегі үстеулерді мағыналық жақтан А.Байтұрсынов: «нықтаулық, сынаулық, өлшеулік, мезгілдік, мекендік»¹ деп беске, Ғ. Әбуханов: «мезгіл, мекен, бейнелік (сын-қимыл), мөлшерлік, күшейткіш үстеулер»² деп беске, А. Ысқақов: «мезгіл, мекен, мөлшер, сын (бейне), күшейту (ұлғайту), мақсат, себеп-салдар, топтау үстеулері»³ деп сегізге бөлетін болса, түрік тіліндегі үстеулерді З. Коркмаз мағыналық тұрғыдан: «мезгіл, мекен-бағыт, бейнелік, мөлшер, сұрау үстеулері» деп беске,⁴ М.Эргин: «мекен, мезгіл, бейнелік, мөлшер үстеулері» деген төртке бөледі.⁵

Үстеулердің мағыналық топтары жоғарыдағыдай тіл-тілде әртүрлі болғанына қарамастан, мекен, мезгіл, сын-бейне, мөлшер үстеулері алтай тілдерінің қай-қайсысында да үстеулердің негізгі мағыналық топтары тұрғысынан өзектеледі. Мәселен, моңғол тілдерінде, атап айтқанда, монғор тіліндегі үстеулерді Б.Х.Тодаева мағынасына қарай мекен-орын (*анджі* 'қайда', *ненду* 'мұнда', *коло* 'ұзақ'), мезгіл (*ханту* 'бірге', *кіджіе* 'қашан', *шулоң* 'кешке', *магаше* 'ертең'), сын-бейне (*гурдан* 'тез', *семугёр* 'жасырын'), мөлшер (*олоң* 'көп', *баса* 'тағы', *дароң* 'қайтадан') деп жіктейді⁶.

Қазіргі моңғол тіліндегі үстеулерді Г.Д.Санжеев іштей: 1) қимыл-әрекеттің сапасын, бейнесін, мөлшерін, амалы мен шегін білдіретін анықтауыштық үстеулер; 2) қимыл-әрекеттің уақыттық және кеңістіктік жай-күйін білдіретін пысықтауыштық үстеулер деп екі топқа бөледі. Г.Д.Санжеев моңғол тілінде қимыл-әрекеттің бейнесін танытатын есімдер (*сайн сууна* 'жақсы өмір сүреді', *хурдан явна* 'тез жүреді', *муу бичнэ* 'жаман жазады'), көсемше тұлғалы етістіктер (*яаран* 'асығыс, асығып', *нариийвчлан* 'түптеп, әбден тектеп'), белгілі бір септік тұлғасындағы есімдер (*амжилттайгаар* 'табыспен', *инээд-тэйгээр* 'күлкімен') тәрізді қимыл-әрекеттің жай-күйін көрсететін

¹ Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - Б. 256.

² Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. - Алматы, 1982. - Б. 167.

³ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1991. - Б. 341.

⁴ Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi. - Ankara: TDK Yay, 2003. - S. 453.

⁵ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. - İstanbul: Bayrak Yayınları, 1999. - S. 259.

⁶ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.-М.,1973. - С.143-144.

үстеулер көп емес екенін, әдетте олар етістіктің белгілі бір тобымен ғана тіркесетінін (*хага цавч*- 'қақ бөлу, қақ жару', *бут цохь*- 'быт-шытын шығару (*цохих-ұру*)', *дэлбэ дайр*- 'бұзып-жарып өту', *нэвт мэд*- 'бастан-аяқ білу', *муулт тат*- 'жұлқа тарту' т.б.) айтады. Мұның сыртында әрекеттің сандық немесе сапалық ренкін есіммен немесе етістікпен тіркесетін *маш* 'өте', *нэн* 'ерекше', *огт* 'мүлдем', *бас* 'тағы', *арай* 'әрең' тәрізді үстеулер де білдіреді. Ал пысықтауыш мәнді үстеулерге уақыт мен орынға қатысты *энд* 'мұнда', *эндээс* 'мынау жерден, мұннан', *дээр* 'жоғары', *дээрээс* 'жоғарыдан', *хойно* 'арт жақта', *хойгуур* 'арттағы', *гадаа* 'сыртта' т.б. сөздер жатады¹.

Тұңғыс тілдерінде үстеу мағыналық тұрғыдан негізінен мекен, мезгіл, сан, сапа үстеулері болып бөлінеді. Мәселен, сахалин эвенкілері тілінде мекен үстеулері, мезгіл және сапалық үстеулер бар. Мұнда мекен үстеулері кеңістіктегі қарым-қатынастарды білдіретін сөздерден жасалатын зат есімдер немесе сілтеу есімдіктердің локативтік септіктерінің «сіріленген» тұлғаларынан тұрады: *дюлэ* 'алды' сөзінен жасалған *дюлэ-дэ* 'алға', *амар* 'артық орын' сөзінен жасалған *ама-скй* 'артқы', *угйдэ* 'үсті' сөзінен жасалған *угй-лэ* 'жоғарыда', *хэргидэ* 'төмен' сөзінен жасалған *хэрги-скй* 'төменде', *дага* 'жақындық' сөзінен жасалған *дага-дү* 'жақын', *горо* 'алыс' сөзінен жасалған *горолд* 'алыста', *эр* 'бұл' сөзінен жасалған *эдү* 'мұнда' т.б. Мезгіл үстеулеріне жататын *тугэ* 'қыста', *боло* 'күзде', *ахил-тана* 'кешке', *тынивэ* 'кеше', *эхиткэн* 'қазір' тәрізді сөздер жыл мезгілдерін, тәулікті және басқа да уақыт мерзімдерін білдіретін болса, сапалық үстеулер көмектес септігіндегі сын есімдерден жиірек жасалады: *ая-т* 'жақсы', *хима-т* 'жылдам' т.б. Етістік негіздер және *-нтыкй* (*дэ-нтыкй* 'қарсы алдынан', *оңкй-нтыкй* 'шалқасынан'), *-рагар* (*капу-рагар* 'күл-талқан', *дэлпэ-рэгэр* 'түгел') қосымшаларынан тұратын үстеулер көп қолданылады².

Негидаль тіліндегі үстеулерді В.И.Цинциус мағынасына қарай сапалық, мөлшер, мекен, мезгіл, күшейтпелі үстеулер деп жіктейді³. Сапалық үстеулер *-зи* (<көмек. сеп.), *-нкй* (<бағыт. сеп.), *-мди* жұрнақтары арқылы (*айахкәнзи* 'жақсылап', *туйгәнзи* 'тезірек', *дәпкй*

¹ Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М.,1960. - С.76.

² Булатова Н.Я. Язык сахалинских эвенков.- СПб., 1999. - С.30.

³ Цинциус В.И. Негидальский язык. Исследования и материалы.- Л.,-1982. - С. 24-25.

ро 'астыртын', каманхи, каманхаге 'жай', өкчиро, чпөгыро 'күшпен, зорлықпен, ықтиярсыз' тәрізді сөздер, мөлшер мәнді үстеулерге -и, -ке, -о, -у есімнен жасалған сөздер және бастапқы үстеулер жатады: та 'барлығы', тто 'сондай-ақ, тағы' (салыс.тунг. *hatama* 'қайтадан'), тө мөлли 'алысырақ', тө чарыге, тө чалли 'қысқасы', манхи 'көп' (мантха 'көп санды'), чхэ 'барлығы', 'бүтіндей', чом, чогом, чокком 'азғантай, шөкімдей', каджанъ 'ең, аса', ха, ходо 'өте'. Бұлардың сыртында корей тілінде болымсыздық етістікке қатысты болып келетін үстеудің «болымсыз үстеу» деп аталатын түрі орын алады: мот (салыс. мо-джарада сөзіндегі мō- 'жетімсіз', мопсыда 'мүмкін емес', моджилда 'жаман', 'кейіпсіз', чарада 'жеткілікті болу', ссыда 'қолдану', өджилда, солт.-кор. өдир 'қайырымды болу, жақсы болу')¹.

Сонымен, үстеулерді тұлғасына қарай негізгі (бастапқы, түбір) және туынды, құрамына қарай дара және күрделі деп бөліп көрсету алтай тілдерінің морфологиялық құрылымына қатысты еңбектерде кең таралған жіктелім болып табылады. Мағынасына қарай үстеулер әр тілде әрқилы топтастырылғанымен, олардың мекендік, мезгілдік, сын-бейнелік, мөлшерлік түрлеріне басымдылық беріледі.

Алтай тілдерінде үстеу сан жағынан өзге сөз таптары есебінен үнемі толығып отыратын, өзгеру және трансформациялану процесі үстіндегі категория саналады. Дейтұрғанмен түркі моңғол, тұңғыс-маньчжур, кей жағдайда корей тілдерінде сан жағынан шектеулі болса да дара тұлғалы бастапқы түбір үстеулердің болуы, сондай-ақ туынды үстеулер құрамында кеңістік мәнді (барыс, жатыс, шығыс) септік тұлғаларының «сіріленуі» үстеулердің көнелігін көрсете алады.

§ 9. Етістік және оның түбір-негізі

Етістік лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық табиғаты тұрғысынан күрделі сөз табы. Бұл оның лексикалық негізі, құрамдық және құрылымдық ерекшеліктері, жасалу тәсілдері, мағыналық жіктелісі, нысанға қатысы, іс-әрекет, қимылдың орындау амалы сияқты лингвистикалық сипатынан айқын көрінеді.

Етістік морфологиялық құрылымы жағынан түбір етістік, туынды етістік, күрделі етістік болып үшке бөлінеді. Түбір етістік ары қарай

¹ Рамстедт Г. Грамматика корейского языка. –М., 1951. – С.195.

морфемаларға бөлінбейтін түбір тұлғалы болып келетінімен сипатталатын болса, туынды етістік түбір сөзге жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалады. Күрделі етістік екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуінен тұрады және біртұтас іс-қимылдық мағына білдіреді.

Етістіктің лексикалық негізіне алынатын түбір тұлға сыртқы тұрпаты жағынан етістіктің кейбір грамматикалық категорияларының формаларымен, атап айтқанда, бұйрық райдың 2-жақ жекеше тұлғасымен, негізгі етіспен сәйкес келеді. Сондықтан алтай семьясын құрайтын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур сияқты ірі тілдік топтарға енетін жекелеген тілдердің грамматикаларында етістіктің түбір-негізіне іс-әрекет, қимылды білдіретін лексикалық мағынамен қатар, негізгі етіс, бұйрық райдың екінші жағы білдіретін грамматикалық мағыналар да тән екені айтылады. Бұл мәселеде пікір қайшылықтары да кездесіп жатады. Мәселен, қазіргі қазақ тілінің морфологиясына қатысты зерттеулерге назар аударсақ, Н.Оралбаева: «Бұйрық мағына түбір етістіктің өзінде берілген, сондықтан бұйрықтың қай жаққа қатысын білдіру үшін етістікке тек жіктік жалғау ғана жалғанады» – десе,¹ Ә. Төлеуов: «Етістіктің морфологиялық белгілері мынадай: етістіктің түбірі 2-жақтың бұйрық райы болады да, оның басқа түрлері осы формаға қосымшалар қосылу арқылы жасалады, яғни оның морфологиялық категориялары бұйрық райдан өрбіп жатады» - дейді². А.Хасенова: «Түбір сөз немесе түбір тұлға деп аталатын термин тұрғысынан қарағанда, етістіктің басқа сөз таптарынан өзіндік ерекшеліктері бар. Ол мейлі негізгі не туынды түбір (біт, өкін, өйтіп, өйтпегенде), дара не күрделі (біліп ал) тұлғаларда келгенімен, шақ, рай т.б. грамматикалық категориялардың арнайы формалары қосылмағанның өзінде сол категориялардың белгілі мағынасында қолданылады Бұл грамматикалық мағыналар етістік түбіріне тән қасиеттер саналады»- дейді³. Дейтұрғанмен етістіктің түбір-негізі мен негізгі етіс, бұйрық райдың екінші жағы сияқты грамматикалық категориялар арасында нақты шет-шекараның бар екені қазақ грамматикасында⁴: «Біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бұйрық

¹ Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. - Алматы, 2007.- Б.124

² Төлеуов Ә. Сөз таптары. - Алматы, 1982.- Б.72.

³ Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1972. - Б.35.

⁴ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. - Б.497.

райдың 2-жақ тұлғасы бір емес, олар сыртқы түрі жағынан ғана сәйкес келеді. Екіншіден, етістік түбірлері тікелей жіктелмейді, түбір тұлғасында белгілі бір мағынаны (қимыл) білдіргенімен, түбір күйінде тікелей сөйлем ішінде қолданылмайды, тек етістіктің белгілі грамматикалық тұлғаларын (есімше, көсемше т.б.) жамылып, оның үстіне жіктеліп барып жұмсалады» -деп атап көрсетіледі. Бұл жөнінде С. Исаев¹ : «біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бұйрық райдың 2-жақ анайы тұлғасы екеуі бір ғана грамматикалық құбылыс болса, оны бір-ақ түрінде ғана атау керек. Екіншіден, бұйрықтық, жақтық мағына болса, онда ол тұлға етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясының (рай) бір грамматикалық түрі (бұйрық рай) бола алмас еді. Етістіктің түбірі білдіретін мағына – етістіктің барлық басқа тұлғаларында сақталып тұратын қимылды білдіру мағынасы да, ал 2-жақ бұйрықтық мағына етістіктің белгілі сөздермен сөйлемде белгілі қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде пайда болатын мағына» -дейді.

Алтай семьясына енетін тілдердің әрқайсысының етістік категориясына тән өзіндік ерекшеліктерімен қатар, түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей-жапон тілдері арасында ортақтықтар мен ұқсастықтар орын алады. Ұқсастықтар мен сәйкестіктер етістіктің түбір тұлғасы және оған үстемеленетін сан алуан грамматикалық формаларда, етіс, шақ, рай, есімше, көсемше сияқты арнайы грамматикалық категориялардың көрсеткіштерінде, етістік тудыратын қосымшаларда көрініс береді.

Етістіктің түбірі немесе есім-негіз арқау болған туынды тұрпаттағы бастапқы, біріншілік негіздер және одан өрбитін екіншілік негіз тұлғалар бір-бірімен дыбыстық, тұлғалық және мағыналық тұрғыдан сәйкесіп келіп, алтай тілдерінде параллель етістіктер қатарын түзеді.

Алтай тілдеріне ортақ сөздердің ілкі түбіріне (бастапқы, біріншілік) қатысты компаративтік зерттеулерде түркі-моңғол, түркі-моңғол-тұңғыс-маньчжур және моңғол-түркі-тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі параллель етістіктердің негіздері дыбыстық тұрғыдан типтес болып келетініне басым назар аударылады:²

¹ Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. – Алматы, 1975. - Б.154.

² Ramstedt G.J. Kalmükisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. (LSFU, 3); Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I: Lautlehre. – Helsinki, 1957; Poppe N. Vergleichende Grammatik

түрк. *ora-* ‘орау, алдын орап кету, алдау’, ‘орап қою’: түрікм. *ога*, қаз. *ora-*, узб. *ora-*, диал. *horä-*, ұйғ. *oru-*, лобн. *ojo-*, чув. *vär-* ‘орау’, ‘орап тастау’, ‘айналдыра орап қою’ ~ орта моңғ. *horči-*, моңғ.-жазба *orči-* ‘айналу’, *orija-*, *орууа-* ‘айналдыра бұрау, орап тастау’, халх.-моңғ. *orō-*, *orči-*, бур. *orō-*, *oršo-*, қалм. *orā-*, *orčā-*, дунс. *choro-*, баоань. *horə-*, ш.-юг. *horō*, моңғ. *furō-*, *хирō* ‘орау, орап тастау’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *horol-* ‘айналдыру, айналу’, нег. *χojil-* ‘тж.’; маньчж. *foro-* ‘айналу’; ‘бір нәрсені шыр айналдыру’; ульч. *pori-* ‘тор тоқу’;

түрк. **as-* ‘асу’: түрікм. *as-*, қаз. *as-*, халадж. *has-*, чув. *us-* ‘асу’ ~ моңғ.-жазба *asa-*, халх.-моңғ. *asa-*, бур. *aha-* ‘жоғары шығу, өрмелеу’, бур. *ahā-* ‘тіркеу, тағу, іліп қою, асып қою’ ~ тұңғ.-маньчж.: ороқ. *χasi*, нан. *hasi*, *fasi-*, нан., орок. *pasi-* ‘асу, асылу’.

түрк. **üskür-* ‘үшкіру’, ‘шашырату (түкірігін)’: түрікм. *üsgür*, халадж. *esür-*, түрік. *öksür-*, гаг. *üsür-*, чув. *üzër-* ‘жөтелу’, *üsläk* ‘жөтел’ ~ моңғ. **hösur-* ‘бүрку, шашырату’: моңғ.-жазба, *ösür-*, *üsür-*, халх.-моңғ. *üsre-*, қалм. *ösr-*, дағ. *χesurē-*, *χesre-* ‘шашырату’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *husu-*, эвен. *hus-*, нег. *χusi-*, маньчж. *fisi-*, *fise-*, *fusu-*, ульч. *pisuri-*, нан. *pisi-*, *fisi-*, орок. *pisitči-*, *possoli-* ‘бүрку’;

түрк. **ös-* ‘өсу’: түрікм. *ös-*, құм. *ös-*, диал. *üös-*, қар. г. *es-*, көне түрк. *ös-*, тат. *üs-*, қаз. *ös-*, чув. *üs-* ‘өсу’ ~ моңғ. **ös-* ‘расти’: орта моңғ. *os-*, *us-osge-* (*caus.*); моңғ. - жазба *ös-* ‘өсу’; халх.-моңғ. *ös-*, бур. *üde*, қалм. *ös-*, орд. *ös-*, дағур. *euse*, дунс. *osē-*, *osi-*, баоань. *ose*, ш.-юг. *üs-*, моңғ. *ösē-* ‘өсу’ ~ тұңғ.-маньчж.: маньчж. *fuse-* (< **fösü-*) ‘өсу (өсімдік)’, ‘өсу, көбею(жан-жануар)’; эвен. *isu-*, эвенк. *isew-*, нег. *isew-*, уд. *jehu-* ‘өсу’;

der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960; Lessing F.D. Mongolian-English dictionary. - Berkeley; Los Angeles, 1960; Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. - Чебоксары, 1964; Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türk Sprachen. - Helsinki, 1969. - 2-е изд. - Helsinki, 1971; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. - Oxford, 1972; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М., 1974-1980. - Т. I-III; Clark L.V. Mongol elements in Old Turkic? // Journal de la Société Finno-Ougrienne. - Helsinki, 1977. - Vol. 75. - P. 110-168; Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. -Т. 2. - Л., 1977; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с анлаутными глухими придыхательными смычными губно-губным *п" и заднеязычным *к" // Алтайские этимологии. - Л., 1984; Doerfer G. Mongolo-Tungusica. - Wiesbaden, 1985; Etymological dictionary of the altaic languages by S. Starostin, A. Dybo, O. Mudrak. - Brill Leiden, Boston, 2003. - Т. 1-3. 2-т.; Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Чебоксары, 2002; Туймабаев Ж.К. Проблема анлаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамстедта - Пеллио) - М., 2005.

түрк. *öt- ‘өту (бірдененің жанынан, бірдеңе арқылы)’, ‘ағып өту’, ‘жылажып өту’; ‘өту (уақыт)’: көне түрк. *öt-*, түрікм. *öt-*, як. *öt*, с. ұйғ. *jüt-*, қаз. *öt-*, чув. *vit-* ‘өту’, ‘өтіп кету, сіңіп кету (ішке)’ ~ моңғ. *oči- ‘жүру, қозғалу’: орта моңғ. *očira* ‘алдыңда’, ‘алға’, моңғ. - жазба *oči-* ‘жүру, қозғалу’, халх.-моңғ. *oči-*, бур. *ošo-*, дунс. *eči-* ‘жүру’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *utur-* ‘айналу’;

түрк. *ür- ‘үрлеу’: көне түрк. (көне ұйғ., қарах.) *ür-*, шағ. *hür-*, өз. *üfür-*, қар. г. *jir-*, қаз. *ür*, як. *ür-*, чув. *vër-* ‘үрлеу’ ~ моңғ. *(h)uri- ‘үрлеу (бетке)’: моңғ. - жазба *uri-*, халх.-моңғ. *uri-*, бур. *urā-* ‘бұрқырау (шаң)’, орд. *uri-* ‘үрлеу’; Салыс.: орта моңғ. *hüli’e-*, моңғ. - жазба *ülüje-*, қалм. *ülē-*, халх.-моңғ. *ülē-*, бур. *ülē-* ‘үрлеу’ ~ тұңғ.-маньчж. *pü- ‘үрлеу’: эвенк. *huw-*, эвен. *hü-*, нег. *χiw-*, ульч., орок., нан. *pü-* ‘үрлеу’;

түрк. *ud- ‘ілесу, бағыну, бағынышты болу’: көне түрк. *ud-*, қарах. *ud-*, түрікм. *uj-* ‘бағыну’; Салыс.: қаз. *üjt’s-* ‘түсу (жүн)’; ‘ұйысу (шаш)’ ~ моңғ. *hüde- ‘шығарып салу’: орта моңғ. *χüde-*, *χude-*, *hude-*, халх.-моңғ. *üde-*, бур. *üde-*, қалм. *üde-* ‘шығарып салу’ ~ тұңғ.-маньчж.. *pude- ‘шығарып салу, ілесу’: маньчж. *fude-*, нан. *pude-*, ульч. *pudeči-*, уд. *pudesi-*, нан. *fude-*, *fudeši-* ‘ұшықтау, жын-шайтанды қуалау (шаман туралы)’;

түрк. *ürk- ‘үрку, жалт беру’: көне түрк. (көне ұйғ., қарах.) *ürk-*, түрікм. *ürk-*, халадж. *hirk-*, гаг. *jürük-*, өзб. *hürk-*, қаз. *ürki-*, чув. *ērēχ-* ‘қорқу, үрку’, ‘бір жағына жалт беру’; Салыс.: көне түрк. *ür-* ~ *ir-* ‘шошу, сескену, қорқу’ ~ моңғ. *ürgü- ‘шошу, қорқу’: орта моңғ. *urgu-*, *orgo-*, *urgu-*; моңғ. - жазба *ürgü-*, халх.-моңғ. *ürgü-*, *ürgē-*, қалм. *ürgē-*, дағур. *χurgi-*, баоань. *hergə-*, моңғ. *furgudi-*, *χargudi* ‘шошу, қорқу’ ~ тұңғ.-маньчж. *ürkan- ‘талып қалу, құлағы тұну’: эвенк. *ürkan-*, эвен. *ürqān-*, нег. *oĵkan-*, уд. *ukana*;

Дәстүрлі алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде етістіктердің арғыалтайлық тектілге барып саятын түбір тұлғаларын қалпына келтіру мәселесіне айрықша ден қойылады. Мұнда алтай тілдері арасындағы дыбыстық сәйкестіктерге, әсіресе дыбыстық жаңғыртуларға жүгінудің маңызы зор. Мәселен, С.А.Старостин арғыалтайлық *ǰ дыбысы түркі тілдерінде *j, моңғол тілдерінде *ǰ, тұңғ.-маньчжур тілдерінде *ǰ, корей тілінде č-, č (=ǰ) түрінде көрініс беретінін айта келіп, ‘жеу’ мағынасындағы түркілік *jē-, тұңғыс-маньчжурлік *ǰe-, *ǰe-p-, орта корейлік *čā-, čā-si- түбір етістіктердің

Алтаистикалық әдебиеттерде түбір-негізі бір-бірімен дыбыстық, тұлғалық және мағыналық тұрғыдан толық сәйкесетін немесе дыбыстық құрам тұрғысынан аздаған айырмашылықта болып келетін параллель етістіктердің туыстық немесе кірмелік табиғатын анықтауда пікір қайшылықтары да орын алып жатады. Мәселен, А.М.Щербак түркі және моңғол тілдерінде дыбыстық-құрылымдық тұрғыдан етістіктің түбір-негізі аздаған айырмашылықта болып келетінін, атап айтқанда, түркілік түбір-негіздерде буынның ашық және тұйық типі бірдей кездесетін болса, көне моңғол және моңғол жазба тілінде негізгі етістік көбінесе ашық буынды болатынын айтады. Сондай-ақ ол дәстүрлі алтаистикалық бағыттаға зерттеулердегі түркі-моңғолға ортақ етістіктердің тектілдік негіздерін қалпына келтіруге тек түбір тұлғалы емес, туынды тұлғалы кірме етістіктер де тартылған деп санайды:¹ түрк. *sür-* және моңғ. **süre-* 'айдау' (моңғ.- жазба, көне түрк. *sürüg* 'табын'); түрк. *bilä-* және моңғ. **bile-* 'білеу, қайрау' (моңғ.- жазба *bilegü*, көне түрк. *bilägül* 'білеу, қайрақ'); түрк. *ba-* және моңғ. **ba-* 'байлау' (моңғ.- жазба, көне түрк. *bay* 'байлам, түйін'); түрк. *je-* және моңғ. **je-* 'жеу' (моңғ.- жазба *jet* 'өліксе, жемтік', көне түрк. *jet* 'ас, тағам, жем', як. *setnex* 'өліксе, жемтік'); көне түрк. *qovra-* және моңғ. **qovara-* 'жиналу' (моңғ.- жазба *qovaray*, көне түрк. *qovray* 'будда манахтары қоғамы'); көне түрк. *kürä-* *~küri-* және моңғ. **küre-* 'күреу' (моңғ.- жазба *kürje*, көне түрк. *kürgäk* 'күрек'); көне түрк. *kes-* және моңғ.- жазба **kese-* 'кесу' (моңғ.- жазба *keseg*, көне түрк. *kesäk* 'кесік, тілім') т.б.

«Түркі-моңғол тілдік байланысының табиғатын айқындауда параллель етістіктерге жүгінудің маңызы зор. Өйткені олардың саны осы тілдерде есімдерге қарағанда біршама аз. Етістік негіздерінің туыстас тілдерде бірдей болып келуі табиғи заңдылық болатын болса, туыс емес тілдер үшін – қалыптан тыс, өзгеше құбылыс. Демек бұл арада, біз не тілдік туыстастыққа тән әдеттегі типтік жағдайға, я болмаса, сырттан енетін жат элементтерді қабылдамайтын бір де бір сала қалмайтын, яғни «өзіңдікі» мен «жаттікі» арасына шектеу қоюдың мүмкін еместігіне алып келетін туыс емес тілдердің бір-бірі-

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания, 1986. № 4. - С.50.

ашу»; көне түрк. *jajyl-jajqal*- «тербелу, жайкалу», моңғ. - жазба *najilja*- (*najil-ja*-) «тербеу, шайқау»; көне түрк., түрікм. *jet*-, тув. *če't*- «жету», моңғ. - жазба *jidkü*- (*jid-kü*-), моңғ. *züt*- «тырмысу, бірдеңеге жетуге тырысу»; көне түрк. *jory*-, түрікм. *jöre*- «жүру, жорту», моңғ. - жазба *forči*- (*for-či*-) «жүру, қозғалу, бет алу»; көне түрк., өз., қар. *jum*- «көзін жұму, қысу», орта моңғ. *jumiji*- (*jumi-ji*-) «жабылу, қысылу»; көне түрк. *keñü*- ~ *keñe*-, алт. *keñi*- «кеңу, таралу, жайылу», моңғ. - жазба *kengkeji*- (*kengke-ji*-) «кең көріну»; көне түрк. *qap*- «ұстау, қарпу», алт. *qap*- «қолымен, тісімен, аузымен қармалау», орта моңғ. *gabči*- (*qab-či*-) «қарпып ұстау, қысу»; көне түрк. *šyš*-, қырғ. *šiši*-, моңғ. - жазба *čiliji*- (*čili-ji*-) «ісу, кебу» т.б.

Жоғарыдағы етістіктердің түбір-негіздері түркі және моңғол тілдерінде бірдей болып келуін тек кірмелікпен түсіндіретін А.М.Шербак пікірімен келісу қиын. Осы орайда түркі-моңғол тілдеріндегі ортақтықтарға алғашқылардың бірі болып қалам тартқан академик І.Кенесбаевтың «Чем объяснить например параллельное функционирование глагольных основ и первичного, и вторичного образования? Ведь нельзя же их отнести к заимствованиям (об отдельных исключениях можно не упоминать)»¹ деген пікірі ойға оралады.

Етістіктер бір тілден екінші тілге оңайшылықпен ене қоймайтын, өте тұрақтылығымен ерекшеленетін категория саналатынымен, түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасында бірінен-біріне енген түбір және туынды тұлғалы етістіктер молынан кездесетінін ғалымдар жоққа шығармайды.

Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, В.И.Цинциус, Г.Д.Санжеев, С.Калжунский, О. П.Суник, Т.А.Бертагаев. сияқты көрнекті алтаистердің алтай тілдерінің өз ішіндегі кірме лексикалық бірліктерді айқындауға арналған зерттеулерінде² алтай тілдеріндегі параллель етістіктерге

¹ Кенесбаев С.К. К вопросу тюрко-монгольской языковой общности (на материале некоторых грамматических явлений казахского языка) // Проблема общности алтайских языков. - Л., 1971. -С.328.

² Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // ЗВО ИРАО, 1911, XX, 2-3. - С.153-184; Владимирцов Б.Я. Об отношении монгольского языка к индо-европейским языкам Средней Азии //ЗКВ. №1. 1925. - С. 305-341; Владимирцов Б.Я. Арабские слова в монгольском //ЗКВ. №5. 1930. - С. 73-82.; Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue // RO. , 1939. ХТУ; Цинциус В.И. Монголизмы-дублеты в маньчжурском языке//Исследования по восточной филологии (К семидесятилетию профессора Г.Д.Санжеева) - М., 1974. -С. 297-

сырын түрге енеді. Мұндай сөздердің біріне халха моңғол тілінде 'кесек', 'бөлік', 'топ', 'уақыт аралығы', бурят диалектінде 'нөсер', бурят әдеби тілінде 'сирек жауатын жауын' т.б. мағыналарда қолданылатын моңғ. *хэсэг*, бур. *хэһэг* сөзін жатқызуға болады. Монголистердің көбі Б.Я.Владимирцовтың ізімен түрік тіліндегі есім мәнді *кесек* сөзінің етістік мәнді *кес-* түбір негізден жасалғанын, ал моңғол тілінде есім мәнді *хэсэг* сөзі болғанымен, 'кесу, қырқу, бөлу' мағынасындағы *кес-* түбір-негіз жоқ екенін алға тартады. Шындығында, бастапқы түбір элемент *кес-* моңғол тілінде қолданылу және тіркесу әлеуеті шектеулі болса да дербес сөз ретінде кездеседі. Көне моңғол жазба тілінде, Ковалевский және Голстунскийлердің сөздігінде *хэс* сөзінің «таудың, шатқалдың, сайдың, тік жардың бөлігі» деген мағынасы, ал Цэвэлдің авторлығымен жарық көрген қазіргі моңғол тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің «тік жағалау», «тік жартас», «құз» мағыналары көрсетіледі. Демек, *хэс-* сөзі мен моңғол тілінде о баста 'кесу, шорт қырқу, бөлу' мағынасында дәл түркі тіліндегі *кес-* етістігі тәрізді қолданылған, кейіннен мағыналық редукцияға ұшырап, жойылып кеткен *хэсэг* етістігі арасында мағыналық байланыс болғаны сөзсіз. Қазіргі моңғол тілінде *хэсэх* етістігі 'кезу, ауыл ақтау, ел аралау' немесе 'бір ауылдан екінші ауыл арасына барып қоныстау' мағынасында, сәл алысырақ мәнде бурят тілінде *хэһэхэ* (көне моңғ. жазба тілінде *хэсэхү*) 'қандай-да бір қиындыққа төзу', 'біреудің бір нәрсеге деген талабын қайтару, бетінен қағу', 'біреуді бір нәрседен айыру' деген мағыналарында қолданылады. Демек, қазіргі моңғол тіліндегі *хэсэг* (халх.-моңғ.) және бурят тіліндегі *хэһэхэ* етістіктері астарында 'кесу, қырқу, бөлу' деген мағына имплициттік деңгейде бар деуге, сондай-ақ арадағы семантикалық арқаудың үзілуіне қарамастан *хэс-* бастапқы түбір-негіздің фонында толықтай түсіндіріледі деуге болады. Олай болса моңғ. *хэсэх* пен түрк. *кес-у* етістіктерінің түбірі түркі-моңғолға ортақ. Мұндай түркі-моңғолға ортақ етістік түбірден жасалған сөздер қатарына моңғол тіліндегі *сураг*, *бүлэг*, *санах*, *заргучи* т.б. лексемаларын жатқызуға болады» дейді¹.

Сайып келгенде, түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдеріндегі параллель етістіктердің кірмелік немесе арғыалтайлық

¹ Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков.- М., 1974. -С.90-109.

собой трансформацию и модификацию основного залога по дифференцированному выражению субъективных отношений в рамках самого глагола с помощью специальных аффиксов»¹.

Көне моңғол жазба тілінің және қазіргі моңғол тілінің морфологиясына қатысты Г.Д.Санжеев зерттеулерінде негізгі етіс тұлғасы етістіктің бастапқы, біріншілік негізі (түбір немесе есім негізден өрбіген туынды тұрпаттағы) болып саналатыны, ал етістіктің екіншілік негізі оның бастапқы негізіне әртүрлі суффикстердің жалғануы арқылы жасалып, модальдылық және басқа да реңкілер (салт және сабақты, актив және пассив) бойынша сипатталатыны айтылады². Моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде негізгі (тура) етістің сыртында етістің өзгелік, ырықсыз, ортақ және біргелік түрлері орын алады.

Түркі тілдерінде өздік етіс етістіктің негізіне *-(i/i, ul/ú, e) n* жұрнағының жалғануы арқылы жасалып, қимыл субъектінің өзіне бағытталғанын көрсетеді. Негізінен сабақты етістіктердің шектелуі тобынан жасалатын өздік етістің таралу аясы көне және қазіргі түркі тілдерінде кең болып келеді. Бұл оның синтаксистік әлеуетінің жоғары деңгейіне және лексикалық мазмұнының ауқымына тікелей байланысты: көне түрк. *jarin-*, башқ. *jarın-*, қаз. *jabın-* 'жабыну'; көне түрк., башқ. *jin-*, қаз. *jiin-* 'жуыну', көне түрк., башқ., қаз. *jaıın-* 'жағыну, бір нәрсені (баяуды, опа-далапты) жағу'; көне түрк., башқ., қаз. *sürtün-* 'сүртіну, үсті-басын құрғату' т.б. Өздік етістің жасалуы кей жағдайда шұғыл түрде өтетін семантикалық жылжулармен, сөз тудырушы түбір-негіздің бастапқы лексикалық мағынасының сапалық тұрғыдан өзгеріске түсуімен қатар жүріледі³. Мысалы: көне түрк. *bürün-*, қаз. *bürken-*, тат., башқ. *bürkän-* 'бүркену, орану' < *bür* 'бүру, тарту, созу'; тат., қаз. *jasan-*, башқ. *jahan-* 'жасану' < *jas-* 'істеу, жасау'; тат. *čišen-*, башқ. *sisen-*, қбалқ. *tišen-*, қаз. *šėšin-* 'шешіну' < *čiš-/šėš-/tiš-* 'шешу, ағыту, босату' т.б.

Түркі тілдеріндегі өздік етістің *-n* қосымшасын моңғол тіліндегі *-ni-* тұлғалы етістіктермен, қазіргі моңғол тілінде *-nül-, nül-, -nā-, -ña-, -dzāni-* түрінде кездесетін көне *-ni-gul-, -ni-ga-, -ni-ja-, -ni-ji-, -žaga-*

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - С.269.

² Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. - С.76; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 64.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.296.

Қазіргі түркі тілдерінде өзгелік етістің $-(^{\circ})t-$ және $-t(^{\circ})r-$ жұрнақтарының қолданылуында бірізділік байқалмайды. Мәселен, бұл екі қосымшаның $-(^{\circ})t-$ тұлғасы чуваш және якут тілдерінде, ал $-t(^{\circ})r-$ тұлғасы басқа түркі тілдерінде өнімді қолданылады. Көне түркі тілінде кеңінен қолданылған $-(^{\circ})t-$ қосымшалы каузативтік етістіктер қазіргі түркі тілдерінде өнімді $-t(^{\circ})r-$ жұрнағымен көмкеріледі: көне түрк. *ajit-*, қаз. *айттыр* (айтқыз), көне түрк. *basit-*, қаз. *бастыр*; көне түрк. *julut-*, қаз. *жұлдыр*; көне түрк. *keçit-*, қаз. *кештір* (су), көне түрк. *kežit-*, қаз. *кездір* т.б.

Якут және чуваш тілдерінде өнімді деп танылатын ашық дауыстымен келген $-t(a)r-$ вариантының басқа түркі тілдерінде сақталуы орын алады: түрікм. *āğdar-*, түрік. *aydar-*, тат., қаз. *аудар-*, өзб. *ағдар-*, қырғ. *аңтар-*, қырғ. *оодар-*, як. *охтор-*, чув. *йавантар-*: қырғ. *оо-* ($<^*av-$ $<^*ag-$); чув. *йава-* ~ жалпытүрк. $*av-$ $<^*ag-$ ‘аудару, төңкеру, ауып түсу (аттан)’; өз. *бүкдәр-* // *бүкдүр-*, түрікм. *бөкдәр-* // *бүкдүр-*, қаз. *бөктер-* // *бүктір-*, қырғ. *бөктөр-*, хак. *пүктер* $<$ жалпытүрк. *бүк-* ‘1) бүгу; 2) бүктеу’ т.б. Кейбір түркі тілдерінде өзгелік етістің $-(^{\circ})t-$ және $-t(^{\circ})r-$ жұрнақтарының екеуі қатар қолданылады: түрік. *acit-/acittir* $>$ *acit-* ‘жан ашу’, *arat-/arattir* \rightarrow *ara-* ‘іздеу’, *beklet-/beklettir* \rightarrow *bekle-* ‘күту’ т.б.

Каузатив $-qiz-/kiz-/yüz-/giz-/quz-/ku-z/-yuz-/güz-$ $>$ $-k(^{\circ})z-$ және $-qar-/kär-/qir-/ker-$ $>$ $-k(^{\circ})r-$ қосымшалары қазіргі түркі тілдерін тұтастай қамтиды деуге болады. Өзгелік етістің бұл жұрнақтары қарлұқ және қыпшақ тобы тілдерінде жаппай, оғыз тобына жататын тілдерде сирек, солтүстік – батыс түркі тілдерінде ішінара (хак. $-qiz-$ және $-qir-$, сарыұйғ. $-qir-$, тува $-qiz-$, як. $-iar$ $<^*gar-$) кездеседі. Мысалы: қаз. *jetkiz-*, қырғ. *jetkiz-* $>$ *et-* ~ *jet* ‘жету’; өзб. *kijrgijz-*, қаз. *kirgiz-*, қырғ. *kirgiz-* $>$ *kir-* ‘кіру’; қаз. *sojğiz-*, қырғ. *sojguz-*, өзб. *süjguz* $>$ *soj-* ‘сою’; қаз. *jazğir-*, қырғ. *jazgir-* $>$ *jaz-* ‘жазу, жаңылу’; қаз. *azğir-* (*azdir-*), қырғ. *azgir-* (*azdir-*), $>$ *az-* ‘азғындау, тура жолдан таю’ т.б.

Түркі тілдерінде өнімсіз саналатын $-(i/i, u/ü, e)r$ $>$ $*-(^{\circ})r-$ және $-(i/i, u/ü, e)z$ $>$ $*(^{\circ})z-$ каузатив жұрнақтардың қазіргі кезде жиі қолданылатын туынды етістіктер құрамында жиі кездесуі олардың бертінге шейін жаңа құрылымдар жасауға актив қатысқанын көрсетеді. Мысалы: өз. *ašir-*, түрікм. *āšir-*, түрік. *ašir-*, тат. *ašir-* / *aštir-*, қаз. *asir-*, өзб. *ošir-*, қырғ. *asir-* / *aštir-*, тув. *ajir-* / *aštir-*, як. *āsar-* ‘асыру, асырып тастау (бел-

ден, асудан), өткізу (судан); арттыру (санды, мөлшерді, бағаны)' > *aš-/as-/loš-* 'асып өту'; өз., түрікм., түрік., тат., қаз., қырғ. *batir-*, өзб. *botir-*, тув. *badir-*, як. *batar-*, чув. *putar-* 'батыру (суға, батпаққа)' > *bat-/bot-/bad-* 'бату'; өз. *damiz-*, тат., қаз., қырғ. *tamiz-*, өзб. *tomiz-* 'тамызу' > *tam-* 'таму'; өз., өзб. *emiz-/emdir-*, қырғ., қаз. *emiz-/emgiz-*, алт. *emis-* 'емізу, еміздіру' > *em-* 'ему' т.б.

Каузатив *-(i/i,u/ü,e)r>*(°)r-* және *-(i/i,u/ü, e) z- >*(°)z-* қосымшаларының өзара байланысы туралы ғалымдардың пікірі әртүрлі болып келеді. Мәселен, Н.А.Баскаков бұл қосымшаларды фонетикалық варианттар деп санаса,¹ И.В.Кормушин оларды алломорфтар емес, дербес морфемалар деп есептейді.²

Моңғол тілдерінде өзгелік етіс қосымшаларының қолданыс аясы сан жағынан әртүрлі болып келеді. Айталық, Ганьсу-Цинхай тобына енетін монғор, дунсян, баонь т.б тілдерде өзгелік етістің негізінен *-ya-/l-ya-* деген екі қосымшасы көрсетілетін болса, көне моңғол жазба тілінде *-gul-, -lga-, -qa-/ke-, -ya-/ge-*, қазіргі моңғол тілінде *ül-/ül-, -ya-/ge-, -l-ya-/lge-, -ā-/ē-, -yā-/gē-* қосымшалары орын алады³. Мысалы: көне моңғ. *qaragul-* 'көрсету', *medegül-* 'білдіру, хабарлау', *negülge-* 'көшіру', *qarajilga-* 'секірту', *bosqa-* 'көтеру, тұрғызу', *öske-* 'өсіру, жетілдіру', *kürge-* 'жеткізіп салу, шығарып салу', *bolgo-* 'болдыру'; қазіргі моңғ. *jävül-* 'жүргізу', *garga-* 'сыртқа шығару', *bülga-* 'түсіру', *qatā-* 'кептіру', *inagā-* 'құлату'; монғ.. *činalya-* 'пісірту', *udželya-* 'көрсету', *šdžil-* 'жүргізу', минхэ диалек. *suya-* 'отырғызу', *bosya-* 'тұрғызу' т.б.

Тұңғыс тілдерінде өзгелік етістің өнімді *-vkān-/ukān-/pkān-/mikān- > *bkān- ~ *b(u)kān-, -ukān- -bovan-/buven- > *bu-+van-/ven-, -un- > *bu-+n* және өнімсіз *-bu- ~ -tu- ~ -vu- ~ -u-* жұрнақтары орын алады⁴: эвенк. *garkān-* (*gavkān-*) 'алдыру' > *ga-* 'алу', эвенк. *surupken-* 'кетіру' > *suru-* 'кету', нан. *bajambovan* 'байыту' > *bajan-* 'баю', ульч. *bakavambu-* 'таптыру' > *baka-* 'табу', орок. *dapaun-* 'алдыру' > *dapa-* 'алу', орок. *depin-*

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч.2.-М., 1952. С. 345

² Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -А., 1978. - С.36.

³ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.- М., 1973. - С.98; Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. -С.76; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 64.

⁴ Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -А., 1978.- С.12-23.

'жемдеу' > *dep-* 'жеу', нан. *agbimbo-*, ульч. *agbitu-/agbitu-* 'жету, алу' > *agbin-* 'көріну, шыға келу', нанай., ульч. *guri-* 'сөндіру > *gip-* 'сөну', ороц. *bajatu-* 'байыту', эвен. *alivu-* 'табыстау, жеткізу', т.б.

Маньчжур тілінде өзгелік мәнді өнімді *-bu-* және өнімсіз *-mbu-* қосымшалары білдіреді. Бұл қосымшалар өзгелік және ырықсыздық мағынада қатар жұмсалады: *alabumbi* 'айттыру'; *alabu-* 1) 'айтқызу'; 2) 'айтылу'; 1) *tuabu-* 'бір нәрсені көруге көндіру'; 2) 'көріну'; *žebu-* 1) 'жегізу'; 2) 'желіну' т.б.¹

Өзгелік етіс қосымшаларының қазіргі түркі және моңғол тілдерінде сан түрлі болып келу себебін В.Котвич: «Каузатив қосымшалардың қазіргі құрамы ұзақ уақытқа созылған дамудың, сондай-ақ түркі және моңғол тілдерінің бір біріне тигізген өзара әсер-ықпалының нәтижесі болуы мүмкін» – деп түсіндіреді. Сондай-ақ «өзгелік етістің басты жұрнағы *-ga-* тұлғасының негізінде ықтиярсыздық мәні күшті құранды *-lga-* (< *-l-* + *-ga-*) қосымшалы негіз қалыптасты» деген Г.И.Рамстедт пікіріне сүйене отырып², В.Котвич етістің басты қосымшалары негізінен жаңғыртуға болатын өлі категорияларға жататынын, олардың бастапқы тұлғасы алтай тілдерінде қазіргі қолданыстағы құранды қосымшалар құрамында сақталып отырғанын айтады³.

Тұңғыс тілдеріндегі **-b(u)kān-*, **-bu+-van-* және *-ukān-* (**-bu->-vu->-i-~-i-*) жұрнақтарының тарихи құрандылығы және каузатив *-bu-* тұлғасының тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақтығы алтаистикада басы ашық мәселе болып саналады. Мәселен, Г.И.Рамстедт, Н.Н.Поппе зерттеулерінде **-b(u)kān->* -bu+-kan-* жұрнағының екінші сыңары – *-kan-* (> *-ka+-n-*) құранды қосымша тұрғысынан сипатталады⁴.

И.В.Кормушин өзгелік етіс тұлғаларына түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдері материалдары негізінде реконструкция жасай келіп, алтай тілдерінің түркілік бұтағы үшін **-(°)t-*, **-bu-*, **-(°)*

¹ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.-Санкт-Петербург, 2000.-С.181.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957.-С. 151.

³ Котвич В. Исследование по алтайским языкам.-М., 1961. - С.199.

⁴ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. С. 157; Poppe N. Über einige Verbalstammbildungsuffixe in den altaichen Sprachen.// Orientalia Suecana, 1972,XXI. -Uppsala, 1973,- S.124,130.

қондану' > *tüz /töz* 'түзу'; өз. *sayal-*, түрік. *soyal-*, чув. *sibäl-* 'сауығу, сақаю' > *say(a) > soy, sibā* 'денсаулық' т.б.

Тұңғыс және моңғол тілдерінде де көне деривациялық *-l* тұлғасының есімнен етістік тудырып, сөзжасамдық қызметте жұмсалуды байқалады¹: тұңғ. *namal-* 'жылыну' (*nam'* жылы'), *hekul-* 'ысу' (*heku'* ыстық'), моңғ. *ötel-* 'қартаю' (*öte-gü'* қарт'). Қазіргі моңғол тілдерінде *-l* күрделі қосымшалар құрамында жиі кездеседі. Дербес көне қосымша ретінде XIII-XIV ғ. моңғол мәтіндерінде өнімді қолданылған *-l* дағур тілінен басқа моңғол тілдерінде өлі қосымшаға айналған деуге болады. Әйтседе актив және пассив етістіктер жасауда моңғол тілдері бұл қосымшаға жиі жүгінеді

Түркі тілдерінде екі немесе одан да көп субъектілердің бірлесіп жасаған іс-әрекетін, қимыл-қозғалысты білдіруде бір-бірімен тығыз сабақтастықтағы ортақ және біргелік етістердің *-(i/i, u/ü)š* және *-(i/i)s* жұрнақтары қолданылады.

Түркологиялық әдебиеттерде *-š* түрік, түрікмен, гагауыз, өзбек, ұйғыр тілдерінде және ертеректегі жазба ескерткіштер тілінде сақталған көне тұлға ретінде көрсетіледі де, ал оның басқа алломорфтары таңдай алды (*i/i, u/ü, e*) және ерін дауыстылардың (башқ. *e>ø, y>ø*) үндесуіне негізделген варианттылық, я болмаса олардың кеңеюі (мәселен, өз. *-aš<- iš<*-uš, - əš<- iš<*- üš*; башқ. *-laš/ -läš*, қаз. *-las/-les (-la/-le+ -š/-s)*, кей жағдайларда, айталық, **š>s* (қаз., ққалп, ноғ., сал. хак., як. т.б.) > *h* (як. **š > тув. z*) тәрізді фонеморфологиялық дамудың нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Көне және қазіргі түркі тілдерінде *-š* тұлғасы: 1) көптік мағынада; 2) біргелік мәнде (іс-әрекеттің бір-біріне ілесе алатын субъектілер арқылы жүзеге асуы) және ортақтастық мағынада (қатарласа жүрілетін тектес іс-әрекеттердің екі немесе одан көп субъектілер арқылы жүзеге асуы немесе субъектілердің іс-әрекетті жүзеге асыру үшін бір-біріне көмектесуі); 3) деривациялық мақсатта қолданылады. Бұлардың барлығына, түптеп келгенде, етістік арқылы көрініс беретін *-š* тұлғасының көптік мағынасы ұйтқы болғаны сөзсіз. Демек, *-š* тұлғасының біргелік және ортақтықты білдіретін мағынасы көптік мағынаның тарылуын көрсетеді². Демек, түркі тілдерінде

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.303.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 314.

қаз. *urus* 'соғыс' > *urul*- 'ұрылу') және түркі, моңғол тілдері арасында орын алатынын; үшіншіден: *l* ~ *š* сәйкестігі сөздің ауслуы шенінде рудиментарлық із қалдырғанын (түрк. *qoş*- 'қосу' > *qoş* 'қос-қостан' ~ моңғ. *qol-iq* 'араластыру' ескерсек, моңғол тіліндегі біргелік етіс (көне моңғ. *-ldu/-ldü-*, халх.- моңғ. *-ld-*, моңғ. *-lde-*: *qarbuldu*- 'атысу (садақпен)', *tülkildü*- 'итеру (бірін-бірі)', *barild*- 'ұстасу, күресу', *büdalld*- 'атысу (мылтықпен)', *bulilde*- 'тартып алу' т.б.) пен ортақ етіс (көне моңғ. *-lčal/-lče-*, халх.-моңғ. *-lts-*, моңғ. *-ldi*: *γaurilča*- 'біреумен сыртқа шығу', *kelelče*- 'келісу', *sülts*- 'біреумен бірге отыру', *orolts*- 'кірісу', *kilts*- 'істесу' т.б.) қосымшалары мен түркі тілдеріндегі біргелік, ортақ етіс жұрнақтары мағыналық-құрылымдық тұрғысынан ұқсас болып келеді. Басқаша айтқанда, моңғол тіліндегі ортақтық-біргелік мән арқалаған *-lča-*, *ld-* жұрнақтары құрамындағы *-l-* тұлғасын көптіктің көрсеткіші деп санай отыра, *-lča-* қосымшасына тарихи-фонетикалық және семантикалық тұрғыдан түркілік *-š-* жұрнағы сәйкеседі және олардың түптегі көптіктің қосымшасына барып саяды деп білеміз.

Моңғол тілінде ортақ етісті жасайтын *-ča-* тұлғасының біргелік, ортақтық мәнді білдіретін түркілік *-š-* тұлғасымен тарихи тұрғыдан толық сәйкесетінін Г.И.Рамстедт те айтады, әйтседе ол *-lča-* қосымшасы тарихи тұрғыдан *-l-* тұлғасына аяқталған түбір етістікке *-ča-* тұлғасының кірігуі негізінде жасалған деп түсіндіреді¹.

Маньчжур тілінде ортақ етіс *-nu*, *-čal/-čel/-čo* жұрнағының, біргелік етіс *usqunde* 'бір-бірін, екіжақтан бірдей', 'қарсы' үстеуімен семантикалық байланыстағы *-ndu* қосымшасының көмегімен жасалады: *-ndu-*: *kindulendu*- 'бір-біріне сый-құрмет көрсету', *kimondu*- 'бір-бірімен жауласу', *ajsilandu*- 'бір-біріне көмектесу', *afandu*- 'біріне-бірі қарсы соғыс ашу' т.б.; *-ča-*: *omiča*- 'бірге ішу', *gisureče*- 'бірге сөйлесу, ақыл қосу', *dendeče*- 'бөлісу', *amgača*- 'бірге ұйықтау', *икача*- 'бірге қашып кету', т.б. Бұл екі етіс тұлғаларының арасына қатаң шек қойылмайтындықтан, маньчжур жазба тілінде олардың кей жағдайда бірінің орнына бірі жұмсалуы², яғни әртүрлі жұрнақтың бір түбір негізден синонимдік тұлға жасауы сирек те болса кездеседі:³

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 153.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык.-М., 1963. - С.34

³ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.-Санкт-Петербург, 2000. - С.184

Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдік топтарына енетін жеке-леген тілдердің сипаттамалы грамматикаларының, сонымен қатар іс-әрекеттің өту амалына қатысты арнайы зерттеулердің барына қарамастан, алтай тілдерінде етістіктің түрін көрсететін тұлғалар мен олардың семантикалық-мазмұндық құрылымын тереңдеп зерттеу күні бүгінге дейін өзекті қалпында қалып отыр деуге болады. Бұл мәселеде, әсіресе, үндіеуропа тілдеріндегі түр категориясына қатысты үлгіні сол қалпында қабылдаудан бас тарту, сөйтіп алтайлық тілдерде іс-әрекеттің басталуын, созылықты, үдемелілігін, жиілігін, қайталануын, аяқталуын, бітуін т.б. білдіретін формаларды әр тілдің немесе тілдік топтың өзді-өзінің етістік категориясына тән заңдылықтар тұрғысынан зерделеуге назар аудару қажеттігі туындайды.

XX ғасырдың 30-40 жылдарынан зерттеле бастаған түркі тілдеріндегі етістіктің түріне қатысты мәселеде пікір қайшылығы орын алады. Кейбір ғалымдар «түркі тілдерінде орыс тіліндегідей етістіктің түр категориясы бар» десе, енді бірі «түр категориясы түркі тілдеріне тән емес, алайда іс-әрекеттің әртүрлі реңкін көрсететін формалар бар» деп санайды. Қайсы біреулер «түркі тілдерінде түр категориясы бар, бірақ түркі тілдерінің табиғатына байланысты басқа тілдермен, соның ішінде славян тілдерімен салыстырғанда өзгешелеу болып келеді» дейді¹. Мұндай әртүрлі пікірлердің арасынан «етістіктің түр категориясы түркі тілдеріне тән емес» деген пікір түркологияда үзілді-кесілді орнықты деуге де болады. XX ғасырдың соңы, XXI ғасырдың басында жарық көрген жаңа грамматикалардың көбінде түр категориясы мүлдем сөз болмайды, бола қалған күнде де етістікті күрделі конструкциялар мазмұн меже тұрғысынан іс-әрекеттің өту амалына қатысты қарастырылады².

¹ *Серебреников Б.Я.* Проблемы глагольного вида в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958. – С. 26- 38; *Ганиев Ф.А.* Видовая характеристика глаголов татарского языка.-Казань,1963; *Юлдашев А.А.* Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М.,1965; *Сайкиев Ж.М.* Грамматические категории глагола в русском и казахском языках (к проблеме типологических исследований).-Алма-Ата, 1973; *Насилов Д.М.* Еще раз о виде в тюркских языках (к истории вопроса) // Тюркология. К.70-летию акад. А.Н.Кононова.- Л. 1976;

² *Насилов Д.М.* Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков.-Л., 1978. – С.101.

-imsiral-imsire/-msira/-msire (kūlimsire, jūlamsira) тәрізді құранды қосымшалар білдіреді¹.

Амалдың өту сипаты категориясының екінші түрі аналитикалық форматтар арқылы жасалады және олар қазақ тілінде сан жағынан моләрісаналуанболып келеді. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарды арнайы зерттеген Н.Оралбаева оларды құрылысына қарай жалаң және күрделенген, құрам ұқсастығына қарай ортақ қосымшалы аналитикалық форманттар және көмекші етістіктері ортақ аналитикалық форманттар деп топтастырады. Н.Оралбаева: «Жалаң аналитикалық форманттардың құрамы бір морфемадан басталып, үш морфемаға жетеді, бірақ олардың бәрінде көмекші сөз саны бірден аспайды: *кел-е бер, айт-а сал, оқы-п жүр, бар-ып еді* т.б. Негізінен екі морфемалы етістіктің аналитикалық форманттарының бірігуінен тұратындықтан, күрделенген аналитикалық форманттар құрамында екі бірдей көмекші сөз болады: *-п қоя бер, -п жүре бер, -п бара жатыр, -п кеп қал, -са игі еді* т.б. » -дейді. Ортақ қосымшалы аналитикалық форманттардың өзін көсемшелі (*-а бер, -п бер, -а қал, -ғалы отыр* т.б.), есімшелі (*-ған бол, -мақ бол, -атын бол, -р болса, -ушы болма, -мақ еді, -ған еді, -атын еді* т.б.), шартты (*-са болды, -са еді, -се екен* т.б.) деп іштей үш топқа жіктей отыра, Н.Оралбаева қазақ тілінде 70-тей көсемше арқылы жасалған аналитикалық форманттардың бар екенін, яғни аналитикалық форманттарды қалыптастыруда көсемшенің үлес салмағы есімшеге қарағанда ерен екенін, ал шартты аналитикалық форманттар құрамында шартты райдың *-са/-се* жұрнақтары өз мағынасын сақтамай, қалау тілек мағынасына көшкенін айтады.²

А.Ысқақов қазақ тіліндегі аналитикалық форманттар тарихи тұрғыдан үш түрлі нұсқаға (модель) барып саятынын атап көрсетеді:³

1-нұсқа: көсемшенің *-ып(-іп, -п)* және *-а(-е, -й)* жұрнақтары мен толымды көмекші етістіктерден құралатын форманттар: *айт-а жөнелді, айт-а алды, айт-ып бақты, айт-ып шықты, айт-ып берді* т.б.;

¹ Қазақ тіл білімінің антологиясы: *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар, 2010. - Б.346.

² *Оралбаева Н.* Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы.- Алматы, 1979. - Б.51-76.

³ Қазақ тіл білімінің антологиясы: *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар, 2010. - Б.346; Б. 347-356.

2-нұсқа: идиомаланған тұтас бір күрделі морфема (көрсеткіш) есебінде жұмсалатын *-айын (-ейін, -йын)* және *де-* етістігінің қатысуымен жасалған формант. Бұл формантқа басқа да қосымша формалардың үстемеленуі негізінде амалдың өту сипатының сан алуан реңкі саралана түседі. Мысалы: *жел басыл-айын де-ді; жел басыл-айын де-п келеді; жел басыл-айын де-ді білем; жел басыл-айын де-п еді* т.б.

3-нұсқа: есімше, көсемше (кейбір түрі), рай жұрнақтары мен *еді, екен* көмекші етістіктерінен құралатын форманттар: *айт-қан еді; айт-ар еді, айт-атын еді; айт-қы-сы кел-іп еді; айт-са еді; айт-қан екен; айт-атын екен; айт-қы-сы кел-іп пе екен* т.б.

Амалдың, іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың өту барысы белгілі бір мерзімге қатысты сатылы процесс болатындықтан, оның басталу сәтін көрсетуге көсемшелі негізгі етістіктің *баста, жөнел, бер* тәрізді көмекші етістіктермен тіркесуі (*айта бастады, шаба жөнелді, жылап қоя берді*), өту, жасалу үстінде екенін білдіруге *бар, кел, тұр, отыр, жатыр* сияқты амалдың жай-күйін көрсететін етістіктердің көсемшелі негізгі етістікке тіркесуі (*бар-а жатыр, кет-іп бар-а жатыр, өс-іп келеді, кір-іп кел-е жатыр*), аяқталу кезеңін жасауға көсемшелі негізгі етістік пен *біт, бол, кеш, қал, шық* тәрізді көмекші етістіктердің тіркесуінен жасалатын (*айт-ып шық-ты, піс-іп кетті, жаз-ып болды*) күрделі аналитикалық форманттар қатысады.

Аналитикалық формалар түркі тілдеріне тән сөз формаларының бірі екенін атап айта отыра М.Томанов, олардың грамматикалық мәнді білдірудегі басты ерекшеліктері ретінде¹:

- 1) дерексіз мәннің көмескі тартып, көбінесе деректі әрекетке қосымша мән үстемелеу басым болып отыруын;
- 2) грамматикалық тұрақтылықтың лексикалық тұрақтылықпен ұштасуын;
- 3) тіркестердің екі, үш, кейде одан да көп сөздерден құралуын;
- 4) аналитикалық формалар құрамындағы көмекші қызметтегі етістіктер тек сол контекст құрамында ғана көмекші мәнде жұмсалатынын, әйтпесе олар басқа ыңғайда дербес сөздер ретінде қолданыла алатынын;

¹ Томанов М. Т. Вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. ... док. филол. наук.-Алма-Ата, 1975. - С.13.

көне түрк. *bil-*, өзб. *bil-*, ққалп. *bil-*, тат. *bel-*, тув. *bil-*, түрік. *bil-* «білу»: 1) мүмкіндік; 2) субъектінің әрекетті жүзеге асыруға қабілеттілігі; көне түрк. *bol-*, өзб. *būl-*, ққалп. *bol-*, тат. *bel-*, тув. *bol-*, түрік. *ol-*, як. *buol-* «болу»: 1) әрекеттің толық бітуі; 2) нәтижелі болу; т.с.с.

Аналитикалық конструкция жасау барысында өзі тіркесетін етістік негіздерді таңдайтын нақты көмекші етістік-модификаторлардың (абсолют тіркестер) сыртында, түркі тілдерінде әртүрлі етістіктердің өзара тіркесу мүмкіндігінің арта түсуіне қарап, Д.М.Насилов: «... қимыл-амалдың, қозғалыс-әрекеттің өту сипатын аналитикалық жолмен білдіру түркі тілдерінде ұдайы даму үстіндегі құбылыс»-деп біледі¹.

Моңғол тілінде етістіктің лексикалық негізі түр тұрғысынан нейтральды болып келеді. Соған қарамастан, тек қана етістіктің формалары ретінде көрініс беретін түрге қатысты екіншілік негіздер орын алады. Демек, етістіктің түріне арқау болатын негіздер – аралық құбылыс: олар кез келген етістіктің негізі ретінде түрленетін барлық тұлғалардың жасалуына тұғыр қызметін атқара алады, бірақ олардың бойында сөзжасамдық қабілет болмайды. Сондықтан олар жаңа сөздерді тудырудың базасы қызметін атқара алмайды. Осыған байланысты моңғол тілінде етістіктің интенсивті, жиілік, қарқынды және бәсең түрлері орын алады десек те, олардың көрсеткіштері етістіктің лексикалық негізіне нақты түрге қатысты емес, бар болғаны іс-әрекеттің өту сипаттын танытатын қосымша реңкі дарытады. Олай болса интенсивтілік, жиілік, қарқындылық және бәсеңділік етістіктің түрлері емес, етістіктің формалары².

Қазіргі моңғол тілінде интенсивті етістік салт етістіктердің негізіне *-č* немесе сабақты етістіктің негізіне *-čjχ* қосымшаларының жалғануы арқылы (*javčjχ*-‘кетіп қалу’, *orčjχ*-‘кіріп келу’, *kijčjχ*-‘істеп тастау’); іс-әрекеттің жиілігіне, ұзақ уақыт бойы жалғасуына, бірнеше мәрте немесе көп рет қайталануына, орындаушының көптігіне қатысты етістіктер *-tsgā/-tsgō/-tsgöō/-tsgē*- қосымшасының көмегімен (*būdtsgā*- ‘атысу шабысу’, *unštsgā*- ‘оқып-тоқу’); іс-әрекеттің, қимыл-

¹ Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия а алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978. - С.115.

² Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 66.

қозғалыстың ритмін танытатын етістіктер *-l-* жұрнағы арқылы (*tsoχjl-* ‘тарсылдау’, *tsüχjl-* ‘жарқылдау’) жасалады. Ал іс-әрекеттің, қимыл-қозғалыстың бәсеңсіуін, саябыр табуын көрсететін етістіктер *-d* қосымшасының негізге жалғануы және *ge-* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалып, аналитикалық тұлғада көрініс береді (*javd ge-* ‘тоқтап- тоқтап жүру’, *dogold ge-* ‘ақсандау’). Б.Х.Тодаева монғор тілінде басқа моңғол тілдеріне тән етістікті түрлендіретін аздаған суффикстердің өзі жоқтың қасы екенін, бұл тілде негізінен етістіктің аналитикалық формасы кеңінен пайдаланылатынын айтады¹.

Моңғол тілдерінің көбінде етістіктің аналитикалық формасы арқылы қимыл-қозғалыстың сапалық-сандық сипаты танытылады, кей жағдайда олар модальдылықты да білдіреді. Іс-әрекет, амал-қимыл, қозғалыстың басталуын, бітуін, тұрақтылығын, үздіксіздігін, қарқынын, кеңістіктегі бағытын т.с.с. мағынаны беруде көмекші етістіктер көсемшенің *-ž* (~ *-č*), *-n* тұлғасымен көмкерілген негізгі етістікке тіркеседі². Мәселен, халх.-моңғ. *-ж* *эхлэх* ‘бастау’ моделі әрекеттің басталуын (*унишиж эхлэх* ‘оқи бастау’, *дуудаж эхлэх* ‘шақыра бастау’), *-ч* салах ‘айырылу, ажырау, бөліну’ – әрекеттің толығымен орындалып біткенін (өгч салах ‘беріп құтылу’, авч салах ‘алып құтылу’), *-н* алдах ‘жоғалту’ – нақты бір мерзім ішінде қарқынды жүрілген әрекетті және оның кенеттен аяқталуын, я болмаса ол әрекеттің бітуіне аз қалуын (*уйлан алдах* ‘жылауға шақ қалу, жылап жібере жаздау’, *үхэн алдах* ‘өліп қала жаздау’), *-ж* *үзэх* ‘көру’ – әрекетті жүзеге асыруға тырысуды (*бодож үзэх* ‘ойлап көру’, *хичээж үзэх* ‘тырмысып көру’), *-ж* (*-ч*), *-н* *явах* ‘жүру’ – ұзаққа созылатын әрекетті (*чирч явах* ‘сүйретіп жүру’, *нисэж явах* ‘ұшып кету’, *өмсөж явах* ‘киіп жүру’) білдіреді. Көптеген көмекші етістік-модификаторлардың

¹ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.-М.,1973. - С.93.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол / Отв. ред. Г.П.Сердюченко; АН СССР. Ин-т народов Азии.- М., 1963; Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. –М., 1951; Пагба Т. Вспомогательные или служебные глаголы в современном монгольском языке. -УБ., 1961; Бертагаев Т.А. Бурятский язык//Языки народов СССР. Т.5. - М., 1968; Швернина З.В. Аналитические глагольные формы в современном монгольском языке // Филология и история монгольских народов.- М., 1958; Поппе Н.Н. Грамматика бурят-монгольского языка.-М.-Л., 1938; Санжеев Г.Д. Грамматика калмыцкого языка.-М.-Л., 1940; Бадмаев Б.Б. Грамматика калмыцкого языка. Морфология. –Элиста, 1958; Тодаева Б.Х. Калмыцкий язык// Языки народов СССР. Т.5.-М., 1968;

Сонымен, алтай тілдерінде етістіктің түр категориясы іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың басталу және аяқталу деңгейіне, қарқынына, ырғағына, орындалу сәті мен орайына, жай-күйіне т.б. қатысты болып келетін арнайы қосымшалар мен аналитикалық форманттар арқылы сипатталады. Бұл форманттар етістіктің лексикалық негізі арқалаған мағынаға іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың өту амалына байланысты қосымша реңкі үстемелейтін сөз түрлендіруші формалар болып саналады және олардың әр қайсысының функционалдық ерекшеліктері етістіктің рай, есімше, көсемше, шақ категорияларымен тығыз байланыста болып келеді.

§ 12. Етістік және оның категориялары: *рай категориясы*

Етістіктің рай категориясының негізінде қимыл-әрекеттің шындыққа қатысы, қимыл мен субъекті арасындағы байланыс ерекшелігінің сөйлеуші (яки айтушы) тарапынан бағалануы және сол байланыстың жүзеге асу, аспауына сөйлеушінің қатысын білдіретін модальдық мән-мағына жатады. Басқаша айтқанда модальдық мән-мағына туғызатын етістік тұлғаларының жүйесі рай категориясын құрайды. Рай категориясының мазмұны: 1) ашық рай формаларының іс-әрекет жайлы хабарды білдіруінен, яғни фактіні констатациялаудан; 2) қалау, шарты рай формалары арқылы істің істелу мүмкіндігінің, орындалу деңгейінің көрсетілуінен; 3) бұйрық, қалау, кейде ашық рай формалары арқылы істің орындалуы немесе орындалмауы жайлы тілек, өтініш, ұйғарым, бұйрық мәндердің берілуінен құралады. Рай формалары модальдық мән-мағынаны мезгіл, шақ, жақ ұғымдарымен ұштастыра отырып білдіреді.¹

Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдерінде 2-жақ жекешедегі бұйрық рай етістіктің негізіне алынады. Бұл жақта етістіктер жекеше тұлғада еш қосымшасыз, түбір-негіз қалпында бұйрық мәнді білдіруге бейім тұрады.

Алтай тілдерінде рай категориясының тұлғалық көрсеткіштерінде бірқатар ортақтықтар орын алады. Мәселен, бұйрық пен қалау мәндерді қатар білдіретін рай көрсеткішінің арғыалтайлық форман-

¹ *Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.-Алматы,1992. - Б.152-153.*

Үстеме қосымшалармен көмкерілу бұйрық райдың екінші және үшінші жақтарына да тән болып келеді. Мәселен, бұйрық райдың қосымшасыз түбір-негіз қалпында жұмсалатын 2 жақ жекеше тұлға кей жағдайларда *-čil/-čil/-šil/-šil/-sül/-si* (қырғ. *alči*, қаз. *alsi*, башқ. *alsi*) күшейкіш демеуліктерімен немесе құранды **-γaj-siη* (қаз. *barγajsin*, *alyajsin*) қосымшасына барып саятын *-a+η[-(γ)a(j)+(-si)-η]* қосымшасымен, я болмаса жіктік жалғауының қысқаруға ұшыраған *-in/-iη* тұлғасымен (түрік. *al-in*, *ver-in*, *oyna-yn*, *söyle-yin*) күрделенеді. Олар 2 жақ білдіретін бұйрық мағынаға қосымша модальдық мән үстемелейтіндіктен, көбінесе бұйрық рай парадигмасы құрамында қарастырылады¹.

Бұйрық рай парадигмасына 3-жақтың жекеше және көпше түрін жасауға қатысатын барлық түркі тілдеріне ортақ *-sün* (дыбыстық варианттары: *-zün/-zun*, *-šin* ~ *-hün* ~ *-tün/-dün* ~ *-lün*, *-su* және өзгеріске ұшыраған чув.-*tar* [-(č)čār]) қосымшасы да енеді. Кейбір тілдерде 3-жақ көпшеде *-sün* қосымшасынан кейін көптіктің *-lar* қосымшасы жалғанады: түрікм. *-šinlar*, башқ. *-hündar*, яқ. *-tinnar*, *-dinnar*, *-linnar* т.б. Сайып келгенде, түркі тілдерінде бұйрық райдың жаңғыртылған ортақ тұлғалары ретінде мынадай формаларды көрсетуге болады²:

I жақ жекеше: **-γaj+-mün* (~*man*);

көпше: **-γaj + -liq ~*-γaj+liq+lar ~*-γij + -liq+ -miz ~*-γaj + -liq+ -či* (~*ši*).

II жақ жекеше: 1) **-γaj + -siη*; 2) **-iγ + -sa + -r + -siη* (<**-iγ+ -say+ -ar+ -siη*); 3) **-iγ + -liq*; 4) **-γür*; 5) **-γün*;

көпше: 1) **-γaj + -siη ~*-γaj + -siη+lar~*-γaj + -siη+iz*; 2) **-iγ+ -say+ -ar + -siη+ -lar*; 3) **-iγ + -liq+siη+ -lar*.

III жақ жекеше: 1) **-iγ+si+γün* (<**-iγ+ -say+ -γün*); 2) **-iγ+*-siγ+ -ar*;

көпше: 1) **-iγ+si+γün + -lar* (<*-iγ+ -say+ -γün+lar*); 2) **-iγ+*-siγ+ -ar*.

Моңғол тілдерінде бұйрық және қалау мәнді беретін грамматикалық тұлғалар бұйрықтық-қалау рай деп аталатын рай категориясы құрамында қарастырылады. Бұйрықтық-қалау рай тұлғаларының бойында бұйрық пен қалау арасындағы семасиологиялық айырым білінер-білінбес болып келетіндіктен, Г.Д.Санжеев оның

¹ Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – С.31.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. – С. 340-341.

көрсеткіштері ретінде: 1) етістіктің түбір-негізінің 2-жақта морфологиялық түрғыдан нөлдік формада болып келіп, бұйрық мәнде қолданылуын (көне моңғ.-жазба *yar!* 'шық!', *qara!* 'қара!', *kele* 'айт!', халх.-моңғ. *jav!* 'жүр!', *or!* 'кір!'); 2) бұйрық- өсиет, бұйрық-шақыру мәнді білдіретін көне моңғол жазба тіліндегі *-yarai/-gerei* және *-arai/-erei*, қазіргі моңғол тіліндегі *-ārai/-ōroi/-öorei/-ērei* тұлғаларын (моңғ.-жазба *yaruyarai!~gararai!* 'шығарсыңдар!', *qarayarai!~qararai!* 'қарарсыңдар!', халх.-моңғ. *javārai!* 'жүріңдер!', *orōroi!* 'кіріңдер!'); 3) сыпайы түрде берілетін бұйрық үшін қолданылатын (2 -жақ көпше) *-ytun/-gtun* (көне моңғ.-жазба *yaruytun!* 'шығыңыздар!', *qaraytun!* 'қараңыздар!', халх.-моңғ. *javagtun!* 'жүріңіздер!', *orogtun!* 'кіріңіздер!'); 4) бұйрық-өтініш мәнді үстемелейтін көне моңғол жазба тіліндегі *-ja~je* (*yaruja* 'шығайық!', *qaraja* 'қарайық!'), қазіргі моңғол тіліндегі *-ja~jo,-e* тұлғаларын (*javja!* 'жүрейік!', *orijo!* 'кірейік!'); 5) бұйрық-өтініш мәнді көне моңғол жазба тіліндегі *-sul/-sü* (*yarsu* 'шығайын!', *qarasu* 'қарайын!'), қазіргі моңғол тіліндегі құранды *-āč/-ōč/-ööč/-ēč* тұлғаларын (*javāč* 'жүрсенші!', *orōč* 'кірсенші!'); 6) қалау мәнді білдіретін *-suyai/-sügei* (көне моңғ.-жазба. *yarsuyai!* 'шыққым келеді, шықсақ ғой, шықсам ғой!', *qarasuyai* 'қарасақ қой, қарағым келеді!', халх.-моңғ. *javsuyai!* 'жүргім келеді, жүрсек қой!', *orsuyai!* 'кірсем ғой, кіргім келеді!'), сондай-ақ 3-жақта бұйрықпен қоса қалауды да білдіретін *-tuyai/-tügei* тұлғаларын (көне моңғ.-жазба. *yartuyai!* 'шықсын, шығындар!', *qaratuyai* 'қарасын, қараңдар!', халх.-моңғ. *mandtuyai!* 'жасасын!'); 7) қалау мәнді көне моңғол жазба тіліндегі *-yasail/-gesei, -asail/-esei* (*yaruyasai!* ~ *garasai!* 'шықсайшы!', *qarayasai* ~ *qarasai!* 'қарасайшы!'), қазіргі моңғол тіліндегі *-āsai/-ēsei/-ōsoi/-öösei* (*javāsai* 'жүрсейші!', *orōsoi* 'кірсейші!') тұлғаларын көрсетеді¹.

«Монғор тілінде сөйлеуші іске асуын қалаған әрекетті *-sā* жұрнағы білдіреді – дей келіп, Б.Х.Тодаева *-sā* тұлғасын А.Мостерт пен А.Смедт жұрнақ деп емес, сөйлеуші сыпайы түрде бұйырғысы немесе өтініш жасағысы келсе, 2-жақ бұйрық тұлғасына қосып қолданатын демелік шылау деп қарастыратынын және оның этимологиясын моңғол жазба тіліндегі оптативтің *-suyai* > [*-suya +i*] көрсеткішімен байланы-

¹ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. С.81.; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С. 69.

стыратынын айтады¹. Демек, моңғол тіліндегі бұйрық-қалау рай парадигмасында қарастырылатын бұйрық-өтініш мәнді *-sul/-sü*, қалау мәнді *-sugai/-sügei* және *-γasai/-gesei*, *-āsai/-ēsei/-ōsoil/-öösei* қосымшалары құрамындағы *-sul/-sül/-s* және *-γai/-gei* > [(γ)a(i/lj)] тұлғалары мен түркі тілдеріндегі бұйрық-қалау мәнді құранды қосымша **-γaj-siŋ* > [-(γ)a(j)+(-si)-ŋ] құрамындағы *-sī* және қалау райдың *-γaj/-gej~-qaj/-kej* > [-(γ)a(j)] көрсеткіштері сәйкеседі деуге болады.

Түркі тілдерінде қалау райдың кең таралған қосымшасы ретінде *-γaj/-gej~-qaj/-kej* және *-al/-e* (оғыз тобына енетін тілдер үшін) қосымшалары көрсетіледі. Өзгешелік негізінен жіктеу парадигмасындағы қалау рай тұлғаларынан кейін жалғанатын жіктік жалғауларының толық немесе қысқарған түрлеріне қатысты болып келеді. Мысалы: ноғ. *barγajman*, қаз. *barγim keledi*, хак. *alyajbin*, алт. *alγajim*, гаг. *alalim*, түрік. *hayır ola* т.б. Кейбір түркі тілдерінде қалау райдың *-γaj/-gej~-qaj/-kej* және *-al/-e* тұлғалары бұйрық райдың тұлғаларын ауыстырғаны байқалады. Мәселен, М.Томанов қазақ тіліндегі бұйрық райдың 1-жағында *алайық*, *баралық* түрінде қолданылатын сөздер құрамындағы *-ай*, *-ый* қосымшаларын *-ай* қосымшасының фонетикалық варианты ретінде көрсетеді². Ал түрік тілін зерттеуші ғалымдар қазіргі түрік тілінде қалау райдың орнына бұйрық райдың *-ayım/-eyim*, *-alım/-elim* жұрнақтары қолданылатынын, қалау райдың төл *-al/-e* қосымшалары түрік тілінде *Yolun açık ola!* “Сапарың оң болғай!», *Ağaçtan ata binesin* «Ағаштан атқа мінгейсің»³ тәрізді тілек мәнді «сіріленген» тіркестердегі *ola*, *binesin* сөздер құрамында сақталып қалғанын айтады. Мұның себебін З. Коркмаз қалау райдың *-al/-e* жалғауларының бірінші жақтағы позициясының біртіндеп әлсіреуімен, ал көне түркі тілінде бұйрықпен қоса қалау мен тілек мағынасын білдірген бұйрық райдың *-ayım/-eyim*, *-alım/-elim* жалғауларының қалау-тілек мәнді білдіру қызметінің күшейе түсуімен байланыстырады⁴.

¹ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.- М., 1973.- С. 112.

² Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992. - Б. 156.

³ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. - Ankara: TDK Yayınları, 1971. - S. 217; Ergin M. Türk Dil Bilgisi. - İstanbul: Bayrak Basım, 1999. - S. 307.

⁴ Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. - Ankara: TDK Yayınları. 2003. - S. 667.

§ 13. Етістік және оның категориялары: есімше және көсемше тұлғалары

Алтай тілдерінде есімшелер мен көсемшелер етістіктің етіс, рай, шақ категорияларымен тығыз байланысқа түсе отырып, жете дамыған тілдік кіші жүйені құрайды.

Есімшелер морфологиялық және синтаксистік сипаттарына қарай есімдерге ұқсайтын болса (көптік, септік, тәуелдік, жалғауларымен түрленетіні; сөйлем мүшесі бола алатыны), амал-әрекеттің атауы болу, семантикасы мен шақтық ұғымды білдіру қабілеттеріне қарай етістікке ұқсайды¹. Есімшелердің есім және етістікке де тән мұндай екі жақты қасиетін лингвистер тіл дамуының көне кезеңдерінде есімшелер бойында етіс және шақтық дифференциация болмағандығымен, олардың түптегі синкреттік мағыналы қимыл атауына, атап айтқанда, етістіктен туындаған сын есімдерге барып саятынымен түсіндіреді. Мәселен, түркілік тектілдің ерте және орта кезеңдерінде етістіктерден туындаған сын есімдердің бойында семантикалық қабатталу процесі жүріліп, нәтижесінде тілдің әртүрлі грамматикалық аясына етістіктен туындаған зат есімдер мен есімшелер, яғни есімше мәнді сын есімдер ене бастайды. Сондықтан түркі тілдері дамуының бұл кезеңдері етістіктен туындаған есімше мәнді сын есімдердің көптігімен сипатталады. Ертеректегі есімшелер шақтық сипатқа ие бола қоймағандықтан, олар көп жағдайда, етіс және шақты біртұтас (индифференттік) білдіруге бейім болып келеді. Мұндай ертеректегі есімше формалары қазіргі түркі тілдерінің қай-қайсысында да өздерінің реликті тұлғасын сақтап, есімше мәнді сын есімдер түрінде сақталып отыр:²

-*iq/-ik* : қаз., өзб. *kesik* 'кесінді' (*kes-*'кесу'), өз. *soluh* 'солғын' (*sol-*'солу'), хак. *ölig* 'өлік' (*öl-*'өлу'), қырғ. *kirtiq* 'керттік' (*kirt-*'кертү'), як. *sürük* 'жазба' (*sür-*'жазу') т.б.;

-*qin/-kin/-yin/-gin*: түрік. *qaşqin* 'қашқын' (*qaş-* 'қашу'), қаз. *qaşqin* 'қашқын' (*qaş-* 'қашу'), түрікм. *uşqin* 'ұшқын' (*uş-* 'ұшу'), өз. *durğun* 'тұрған' (*dur-*'тұру'), өзб. *solgin* 'солғын' (*sol-*'солу') т.б. ;

¹ Қазақ тіл білімінің антологиясы. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар,2010. -Б.359.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. -С.446.

-day/-deg есімшелері семантикалық жақтан емес, сыртқы тұрпат тұрғысынан сәйкеседі.

Түркі тілдеріндегі өткен шақ есімше *-gan/-yan/-qan* тұлғасы этимологиялық тұрғыдан етістіктен сын есім тудыратын *-q+an* тұлғасына барып саятын құранды қосымша саналады.¹ Қосымша құрамындағы *-(i)g/-(i)q/-(a)q/-(a)g* түркілік тектілдің ерте кезеңдерінде *-(a)n* көрсеткіші тәрізді тек етістіктен сын есім тудырып қана қоймай, есімше қызметінде де жұмсалуды, соған байланысты, сын-сипат, белгі-нышан мәнін арқалау мен іс-әрекеттің нәтижесін білдіру қызметтерін қоса атқарған болуы мүмкін.²

Қыпшақ тобы тілдерінде есімшенің *-gan/-yan/-qan* тұлғасы, ал оғыз тобына енетін тілдерде есімшенің *-(a)n* тұлғасы актив қолданылатынын айта келіп, А.М.Щербак *-(a)n* есімшенің *-yan* тұлғасының фонетикалық трансформациялануының, яғни есімшенің *-yan* көрсеткіші құрамындағы *γ(g)* дыбысының оғыз тілдерінде редукцияға ұшырауының нәтижесі болуы мүмкін деп санайды.³ Түрік тіліндегі *-an* есімшесінің тегін А.Н.Кононов та *o* бастағы *-kan/-ken/-qan* тұлғасынан таратады⁴.

Қазіргі моңғол тілдерінің көбінде есімшелер осы шақ (немесе ауыспалы осы шақ), өткен шақ және келер шақ көрсеткіштеріне жіктеледі. Қалмақ және қазіргі моңғол тілдерінде қайталанатын дағдылы әрекетті ғана білдіретін есімше, ал бурят тілінде дағдылы әрекет пен әрекеттің бір-ақ рет болғанын білдіретін есімшелер орын алады: бур. *хуу-гаа хун* 'орнығып отырған адам', *унта-хан хун* 'ұйықтаған адам', *яба-ха хун* 'жүрген адам (осы шақ)', *хуу-гша* 'отырған адам (үнемі)'. Дағур и моғол тілдерінде осы шақ есімше болмайды⁵.

Көне жазба моңғол тілінде есімше тұлғалары: 1) келер шақ *-qi ~ -kü* немесе субстантивтік қолданыстағы *-qui~ -küi* (кейде *-qip ~ -kün*); 2) өткен шақ *-γsan~-gsen*; 3) осы шақ *-γa~-ge*; 4) дағдылы қайталанатын әрекетті білдіретін *-day~-deg*; 4) қайталанбайтын, бір-

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология. -М.,1957. - С.91.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.456.

³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) .-Л.,1977. - С.167

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.-М.-Л.,1956. - С.251.

⁵ Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. - М., 1997. - С. 10-18.

келеді. Ал болымды тұлғалы есімше мен 'жоқ, емес' мағынасындағы *aku* демеулік шылауының тіркесуі арқылы жасалған есімшенің болымсыз түрі маньчжур жазба тілінде бұл екі форманың кірігуі түрінде көрініс береді. Мысалы: *alara aku > alaraku* 'сөйлеген жоқ', *žeke aku >, žekeku* 'жеген жоқ'¹. Есімшенің болымды және болымсыз түрлеріне кей жағдайларда *ngge-* номинализатор көрсеткіші жалғануы мүмкін. Бұл көрсеткіш есімшелердің сөйлемде атауыштық, баяндауыш немесе толықтауыш қызметте жұмсалударына негіз болады².

Алтай тілдерінің көсемшелер жүйесінде де генеалогиялық ортақтықтарға жетелейтін материалдық ұқсастықтардан гөрі, типологиялық тұрғыдағы ортақтық басым болып келеді.

Көне түркі тіліндегі көсемшенің: *-p, -ip/-ip, -up/-üp* (*barip, tutup*); 2) *-pan/-pen, -ipan/-ipen, -upan/-üpen* (*baripan, tutupan*); 3) *-matil/-meti* (*tün udimati*); 4) *-matin/-metin* (*sabın almatin*); 5) *-(j)al/-(j)e* (*at jete*); 6) *-(j) il/-(j) i, -(j)ul/-(j)ü* (*körü, enleju*); 7) *-(j)in/-(j)in* (*bolmajin*); 8) *-yalil/-geli, -qalil/-keli* (*qayan oluryali*); 9) *-sar/-ser* (*ol jolin jorisar*); 10) *-čal/-če* (*uluy oylum ayrip jok bolča*); 11) *-qunča/-gunča* (*buzqunča*) тәрізді тұлғалары қазіргі түркі тілдерінде толығымен сақталған деуге болады³. Мәселен, чуваш және якут тілдерінен басқа қазіргі түркі тілдерінде әрекеттің мезгілге, себепке, мақсатқа, шартқа қатысты сипаттын білдіретін көсемшенің *-p, -ip/-ip, -up/-üp* (мысалы: өз., түрік, түрікм., құм., гаг., қар., қырғ., ққалп., алт., қаз. *alip*) тұлғасы күрделі және құранды етістіктерді жасау, сөйлемде етістіктің пысықтауыш қызметін көрсету, жай сөйлем ішінде бірыңғай баяндауыш, ал күрделі сөйлемде құрамдас бөліктердің баяндауыштары болу тәрізді қызметтерде кеңінен жұмсалады. Жалпытүркілік тектілдің ерте кезеңінен жалғасып келе жатқан бұл қосымшаның шығу тегі әлі де айқын емес. Г.Рамстедт түркі тілдеріндегі көсемшенің *-ip* тұлғасын моңғол тіліндегі өткен шақтың *-bai/-bei/-ba/-be* қосымшасымен байланыстырады. Сол сияқты түркілік тектілдің ерте кезеңдеріне жетелейтін көсемше қатарында

¹ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. - Санкт-Петербург, 2000. - С.189-190.

² Горелова Л. М. Грамматика маньчжурского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. - М., 2004.

³ Рассадин В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. - Кызыл, 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

түркі тілдерінің барлығында дерлік кездесетін *-(j)al/-(j)e* тұлғасын да көрсетуге болады. Бұл тұлға көбіне-көп қатар өтетін немесе себеп-салдарлы қатынастағы екі әрекеттің бір мезгілге қатысын білдіреді. Сондықтан да қазіргі түркі тілдеріндегі көсемшенің *-al/-e* тұлғасы «біріккен», «аяқталмаған», «осы шақ көсемше», «үшінші» деп аталады¹. Салыс.: алт. *kele* 'келе', тув. *bara* 'бара', *qila* 'қыла', хак. *para* 'бара', *ailana* 'айнала', *köre* 'көре' және т.б.

Көне түркі тіліндегі көсемше тұлғаларын көне моңғол жазба тіліндегі: 1) дәнекерлік мәнді *-džul/-džü, -čul/-čü* (*jabudžu, iredžü*); 2) біріктіруші мәнді *-n, -un/-ün* (*jabun, garun*); 3) бөлуші мәнді *-γad/-ged* (*jabuγad, ireged*); 4) шарттылық мәнді *-basul/-besü, -γasul/-gesü, -bala/-bele, -qula/-küle* (*jabubasu~jabuγasu~jabubala~jabuqula*); 5) орын басушы немесе кемітуші мәнді *-baču/-bečü* (*jabubaču, irebečü*); 6) созылыңқылық мәнді *-γsagar/-gseger* (*jabuγsagar, iregseger*); 7) бірізділік мәнді *-qulugar/-külüger* (*jabuqulugar, irekülüger*); 8) алдын алушылық мәнді *-maγca/-megče* (*jabumayca, iremegče*); 9) шектік мәнді *-tala/-tele* (*jabutala, iretele*); 10) мақсат мәнді *-r-al/-r-e* (*jabur-a, irer-e*); 11) сілтемелік (цитат) мәнді *-run/-rün* (*nomlarun, ügülerün*) тәрізді көсемше тұлғаларымен өзара салыстыра келіп, В.И.Рассадин: «түркі және моңғол тілдерінің көсемшелер жүйесінде бір-бірімен дәлме-дәл сәйкес түсіп жататын тұлғалар жоқтың қасы деуге болады. Бұл екі тілдің көсемшелер жүйесі әртүрлі құрылымдық принципке құрылған дербес жүйелер екенін көрсетеді»- дейді².

Н.С.Яхонтова жоғарыдағы дәнекерлік, бөлуші, біріктіруші мағыналар арқалайтын көсемшелерді қосарлы, ал шартты, орын басушы, созылыңқы, сілтемелік, алдын алушы, шектік, мақсат, бірізділік т.б. көсемше тұлғаларын пысықтауыштық көсемшелерге жатқыза келіп: «Қосалқы көсемшелер баяндауыш білдіретін әрекетпен қосарлана атқарылатын қимыл-амалды білдіреді. Баоань тілінен басқа моңғол тілдерінің барлығында кездесетін қосарлы көсемшелер көмекші және модаль етістіктермен тіркеседі. Мысалы: бур. *дохол-жо ябана* 'ақсақтап келеді', *яба-жа болно* 'жүруге болады', *яб-аад узэе* 'жүріп

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.473.

² Рассадина В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. -Кызыл, 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

көрелік'. Пысықтауыштық көсемшелер баяндауыш білдіретін әрекеттің іске асу кезіндегі жағдайын көрсетеді. Бұл топқа енетін көсемшелерден шектік және шартты мән арқалаған көсемшелер барлық моңғол тілдерінде кездеседі»-дейді¹.

«Моңғол тілдерінің көсемше жүйесі басқа да алтай тілдерінің ықпалымен қалыптасты, әсіресе түркі тілдерінің XVII ғасырдың басындағы классикалық моңғол тілінің морфологиясына тигізген әсері ерен болды, – дей келе Т.Б.Цыренова, – моңғол тілдеріндегі *-ju/-ju, -čul/-čü; -n; -l, ügei; -γad/-ged, -basul/-besü, -bala/-bele, -qula/-kiile; -bačul/-bečü; -maγčal/-megče; -qular/-al-küler-e; -ηγut/-al-ηγüt-e; -r/-al-r-e; -run/-rün; -γsaγar/-gseger; -talal/-tele* тәрізді көсемшелер құрамында өздерінің құрамы мен фонетикалық тұрпаты жағынан классикалық моңғол тіліне дейін қалыптасқан көсемше тұлғаларынан айырмашылықта болып келетін көсемшелер кездеседі. Мәселен, *-maγčal/-megče* көсемшесі түркі тілдерінде кеңінен қолданылатын жалпыалтайлық *-maq/-mek* және *-čal/-če* жұрнақтарынан құралады. Көне түркі тілінің сөздігінде *-maq/-mek* қосымшасының мағынасы «зат, әрекет құралы»; «атау, әрекет иесінің аты, инфинитив» тұрғысынан түсіндіріледі, ал *-čal/-če* жұрнағын А. фон Гавайн түркі тіліндегі салыстырмалы септіктің қосымшасы деп санайды. Мұндай өзге тілдерден енген кірме элементтердің сыртында, моңғол тілдерінің көсемше тұлғалары жүйесіне ішкі диалектілік, ареалдық ерекшеліктерді көрсететін тұлғалар да тән болып келеді» - дейді².

Көне моңғол жазба тілінің көсемше тұлғалары жүйесіндегі түркі элементтері туралы В.И.Рассадин былай дейді:³ «Лишь о трёх монгольских деепричастиях — предварительном на *-магча*, целевом на *-р-а* и цитатном на *-рун* — можно говорить о их тюркском происхождении. Дело в том, что известно тюркское глагольное имя на *-мак* и тюркский же падеж экватив на *-ча*, а также тюркское причастие настоящего-будущего времени на *-р*, к которому прибавлен тюркский

¹ Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. - М., 1997. -С. 10-18

² Цыренова Т. Б. Становление системы деепричастных форм в монгольских языках//Дис. ... канд. филол. наук. -Улан-Удэ, 2000.- С. 35. (РГБ ОД, 61:01-10/211-0).

³ Рассадина В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

дательный падеж на *-a/-e*, ср. Напр., в татарском языке целевой инфинитив на *-рга* — *булырга* ‘чтобы быть’, *килергә* ‘чтобы придти’. В цитатном деепричастии на *-рун* можно тоже предположить сочетание тюркского причастия на *-р* и тюркского же древнего инструментального падежа на *-ын*. Эти формы могли проникнуть в монгольский старописьменный язык при переводах буддийских сутр с древнеуйгурского языка на старомонгольский и закрепиться в нём».

Көсемше екінші дәрежелі, қосалқы әрекетті білдіретін етістіктің формасы ретінде тұңғыс тілдерінде, соның ішінде әвенкі тілінде әртүрлі тұлғада кездеседі. В.И.Цинциус оларды іштей жаққа қатысты өзгермейтін, яғни жіктелмейтін абсолют көсемшелер және жаққа қатысты өзгеретін көсемшелер деп екіге бөледі.

Абсолют көсемшелер екінші дәрежелі әрекеттің негізгі әрекетті іске асырушы жаққа тікелей қатысы болған жағдайда қолданылатын болса, жіктелетін көсемшелер екінші дәрежелі әрекет пен негізгі әрекет екі басқа жақтар арқылы жүзеге асырылуына байланысты болатынын айта келіп, абсолют көсемшелерді В.И.Цинциус 5 түрге бөледі: 1) әр басқа әрекеттің бір мезгілде орындалуын білдіретін *-na, -na-l*; 2) әр түрлі әрекеттің әр басқа мезгілде орындалуын білдіретін *-ksa, ksa-l*; 3) әрекеттің шарттылығын білдіретін *-mi*; 4) әрекеттің бірінен кейін бірі іле шала өткендігін білдіретін *-mnen, -mensal, -mner*; 5) бір әрекетке екінші бір әрекеттің ілесе орындалуын білдіретін *-tnak, tnak-il*. В.И.Цинциус жіктелетін көсемшелердің мынадай 9 түрін атап көрсетеді: 1) шартты әрі уақытша әрекеттің *-rak*; 2) бір мезгілде орындалатын немесе параллель әрекеттің *-ηsi*; 3) шектеулі әрекеттің *-nma*; 4) жаңа ғана болып өткен әрекеттің *-ktava*; 5) бұрынырақ болған әрекеттің *-dala*; 6) болып өткен әрекеттің кейінгі сипатының *-čala*; 7) шектеулі әрекеттің *-knan*; 8) мақсатты әрекеттің *-da*; 9) бір нәрсеге арналып атқарылған әрекеттің *-buna* тұлғалары¹.

Маньчжур жазба тілінде орындалатын әрекеттің әр алуан сипатына сәйкес көсемше тұлғаларының мынадай түрлері кездеседі:² 1) әр басқа әрекеттің бір мезгілде орындалуын білдіретін *-me* және

¹ Цинциус В.И. Эвенкийский язык // Языки мира: Тунгусо-маньчжурские языки. - М., 1997.

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.-Санкт-Петербург, 2000. С.199-210.

құранды *-ndamel-ndemel-ndome*; 2) әрекеттің алдын алушы сипатын көрсететін *-fi* және *-mpi*; 3) әрекеттің созылыңқылығын танытатын *-hail-heil-hoi*, *-kail-keil-koi* және *-ηkail-ηkeil-ηkoi*; 4) әрекеттің шарттылық сипатын білдіретін *-ci*; 5) басты, негізгі әрекетті болдыруға тиісті болғанымен, ондай міндетті атқара алмаған екінші дәрежелі әрекетті білдіретін, яғни қарсылықты мәнді *-čibe*; 6) негізгі, басты әрекеттің уақытша аяқталуын өзінің басталуы арқылы көрсететін екінші дәрежелі әрекеттің *-talal-telel-tolo*; 7) негізгі, басты әрекеттің енді басталғанын өзінің бітуі, аяқталуы арқылы танытатын екінші дәрежелі әрекеттің, яғни алдын алушы мән арқалаған *-ηgalal-ηgelel-ηgolo* тұлғалары.

Қорыта айтқанда, алтай тілдерінің есімшелер жүйесіндегі көптеген тұлғалардың ішінен тұлғалық және мағыналық-мазмұндық тұрғыдан өткен шақ есімшенің түрк. *-gan/-yan/-qan*, моңғ. *-hal-han*, маньч. *-ha*, тұңғ. *-hal-han* тұлғалары, ауыспалы келер шақ есімшенің түрк. *-arl-erl-irl-irl-ur/-ür*, тұңғ. *-r* және *-ra, ri*; маньч. *-ral-re* тұлғалары, ал көсемшелер жүйесінде түрк. *-p* және *-pan/-pen*, моңғ. *-ba-ču*, тұңғ. маньч. *-pil-pa-ri*, тұлғалары бір-бірімен сәйкеседі деуге болады.

Мұндай сәйкестіктердің табиғаты соңғы кездегі алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде арғыалтай, арғытүркі, арғымоңғол, арғытұңғыс-маньчжур және арғыкорей, арғыжапондық тектілдік тұлғаларды қайта жаңғыртумен ұштастырыла қарастырылуда. Мәселен, есімшенің түрк. *-arl-erl-irl-irl-ur/-ür*, тұңғ. *-r* және *-ra, ri*; маньч. *-ral-re* тұлғаларының жаңғыртылған тектілдік тұлғалары ретінде арғытүркілік **r* (түркі тілдерінде етістіктің финиттік формасы және есімше ретінде қолданылатын аорист жұрнағы), арғымоңғолдық **-ral-re* (супин), арғытұңғыс-маньчжурлік **ra* (етістіктердің 1 - тобындағы аорист), корей тіліндегі **r* (танық осы шақ немесе келер шақ есімше), арғыжапондық **-ru* (етістік парадигмасындағы жалпыатрибуттық тұлға) формалары, ал олар барып саятын арғыалтайлық тектұлға ретінде **rV* 'аорист немесе танық осы шақ' көрсетіледі. Сол сияқты арғытүркілік **(j)a*, арғымоңғолдық **ya*, арғыкорейлік **a/ə*, арғыжапондық **i* тұлғалары арғыалтайлық **jV* 'есімше жұрнағынан' тарамдалса, арғытүркілік **p*, арғымоңғолдық **ba(j)*, арғытұңғыс - маньчжурлік **pī*, арғыжапондық **(m)pa* тұлғалары

формасы сөйлеу сәтіне дейін болған қимыл, іс-әрекетті, келер шақтың формасы сөйлеу кезінен кейін болатын, яғни келешектеге болуға тиісті іс-әрекетті білдіреді.

Алтай тілдерінде раймен, амалдың өту сипатымен, есімше және көсемше тұлғаларымен тығыз сабақтасып келетін шақ категориясы біршама күрделі жүйе болып саналады. Шақ категориясындағы бір ғана тұлғаның осы шақ пен келер шақта қолданылуы; есімше немесе көсемше тұлғалары мен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалатын күрделі етістіктердің шақты, әрекет-қимылдың өту амалын, модальдылықты қатар білдіруі; бұйрық райда шақ категориясының болмайтыны; үш шақ толықтай ашық райда көрініс беретіні және олардың әрқайсысы бір-бірінен мағынасына қарай шақ тұлғаларына жіктелетіні түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің қай-қайсысында да кездеседі.

Түркі тілдерінде осы шақтың ең кең таралған типтік тұлғасы ретінде *-al-el-j* тұлғасын көрсетуге болады. Бұл тұлға көптеген түркі тілдерінде ауыспалы осы шақ және ауыспалы келер шақ мағынада жұмсалады: қаз. *bar-a-mın ≠ bar-ma-j-mın*, тат. *bar-a-m(in) ≠ bar-mi-j-t(in)*, тув. *kör-e-dijr men* 'көремін', як. *bar-a-gın* 'барасың', чув. *ijl-e-t-ēn* 'аламын' т.б. Ал түркі тілдерінің барлығында кездесетін презенс *-r* тұлғасы: 1) нақ осы шақты; 2) ауыспалы осы шақты; 3) ауыспалы келер шақты білдіреді. Мысалы, сөйлеу сәтіндегі әрекетті білдіретін осы шақтың түрік тіліндегі *-(i)yor* (*yazıyor*) тұлғасы әзірбайжан тіліндегі *-ır* (*jazır*), түрікмен тіліндегі *-jar* (*yazjar*) тұлғасымен сәйкеседі. Түрік тілінің *-(i)yor* тұлғасына көптеген түркі тілдерінде осы шақтың күрделі тұлғасы, айталық, қарашай-балқар және қазақ тілдерінде, татар тілінің барабин диалектісінде көсемше мен көмекші етістіктен жасалатын нақ осы шақ тұлғасы сәйкес келеді¹: қ.балқ. *ijšlej turama* 'мен дәл қазір жұмыс істеп жатқан жоқпын', бараб.-тат. *alıp turım*, қаз. *alıp turmın* 'мен дәл қазір алып тұрмын (зат)'.

Сөйлеу сәті кезіндегі әрекетті білдіруде Орта Азия және Сібір түркі тілдерінде көсемшенің *-al-el-j* және *-ip/-ip* көрсеткіштерімен

¹ Хабичев М.А. Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка [Текст] / М.А. Хабичев // Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов / Карачаево-Черкесский н.-и. ин-т ист., филол. и экономики; под ред. Э.Р. Тенишева и Х.И. Суюнчева. – М., 1989. – С. 806-831.

1) сөйлеушінің болған я болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушы (оқушы) әбден қанық боларлықтай, сенерліктей етіп хабарлауды білдіретін анық (айғақты) өткен шақ тұлғалары: *-ды, -ді, -ты, -ті; -ған, -ген, -қан, -кен; -атын, -етін, -йтын, -йтін; -ып еді; -ған еді; -ушы еді; тұр, жүр, отыр, жатыр еді;*

2) сөйлеушінің болған я болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болмай, өз көзімен көрмей, тек басқа айғаққа (біреудің айтуынша, хабарлауына) сүйеніп, немесе кейін өзі көріп, оқып, сұрап, естіп... білген мәліметке сүйеніп айтуын білдіретін танық (айғақсыз) өткен шақ тұлғалары: *-ып, -іп, -п; -ған екен; -ады екен;*

3) бұрындары істемек болған, жүзеге асырылмақ болған әрекеттің сөйлеп отырған кезге дейін орындалған-орындалмағанын белгісіз етіп көрсететін неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ тұлғасы: *-мақ еді* деп үшке бөлуге болады¹. Ал қарашай-балқар тілінде өткен шақтың перфективті (*барғанма* 'барғанмын'), нәтижелі (*оқыубма* 'оқыдым'), бұрынғы (*кьошхан эдим* 'қосқан едім'), аяқталмаған (*джаза эдим* 'жаза бердім'), нәтижелі-күрделі (*джыйыб эдим* 'жиып едім'), қайталанатын (*болуўчу эдим* 'болушы едім') түрлері орын алады.

Түркі тілдерінің бір қатарында, айталық, өзбек, қарайым, қырым-татары, якут, қарашай-балқар, түрік, түрікмен, гагауыз, әзірбайжан тілдерінде кездесетін қалыпты (созылыңқы) өткен шақ *-ar/-ir/-r* есімшесімен түрленген түбір етістік пен жедел өткен шақ тұлғасындағы *e-* көмекші етістігінің тіркесінен жасалады. Мысалы: өзб. *barar edim*, яқ. *ahar edim* 'ашар едім', қар., қтат. *alir edim*; Түрік, түрікмен, гагауыз, әзірбайжан тәрізді оғыз тобы тілдерінде мұндай тіркес құрамындағы көмекші етістік өзінің алдындағы есімше тұлғалы негізгі етістікке кірігеді. Мысалы: түрік., түрікм., гаг., әз. *yazardim*, түрікм., гаг., әз. *alardim* және т.б.

Келер шақ чуваш тілінен өзге түркі тілдерінде есімшенің *-ar/-ir/-r* тұлғасы арқылы жасалады. Ауыспалы келер шақта *-ar/-ir/-r* көрсеткіші орындалуы болжалған, шамаланған немесе болуы әбден мүмкін әрекетті меңзейді.

Бірқатар түркі тілдерінде нақ келер шақтың арнайы *-açaq/-aşaq/-ažaq/-adžaq* көрсеткіші орын алады. Тіл-тілдің дыбыстық сипатына

¹ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – Б. 328-329.

XIII-XIV ғ. ескерткіштерінде кездесетін *-ju* тұлғасын Г.И.Рамстедт жалпымоңғолдық **-ji* көрсеткішінен таратады, бұл көрсеткішті Б.Я.Владимирцов примарлық *-i* тұлғасындағы «осы шақтың есімшесі» деп таниды. Б.Я.Владимирцов примарлық *-i* тұлғасы осы шақтағы *bui* (<**bi-i*) жалғаулық етістігінің құрамында сақталып қалған деп біледі. Халха, бурят, қалмақ, дунсян, дагур, шарұйғыр тілдерінде презенстің бір ғана *-na* тұлғасы, монғор және баоань тілдерінде *-na* және *-m* тұлғалары, қазіргі моңғол тілінде *-nam* (<**-na+*-m*) тұлғасы қолданылады¹.

Қазіргі моңғол, қалмақ, дагур тілдерінде және шарұйғыр тілдерінде бір ғана форма осы шақта да, келер шақта да қолданылатын болса, бұлардан өзге моңғол тілдерінде осы шақ пен келер шақтың өзді-өздеріне тән көрсеткіштері болады.

Моңғол тілдерінде өткен шақтың Г.И.Рамстедт «перфективтік-презенс» деп атаған халх. *-lā*, қалм. *-la*, бур. *-lai*, моңғ.-жазба *-luyal-luylai/-laya* тұлғалары сөйлеу сәтінің алдында ғана болып өткен әрекетті білдіретін болса, «имперфективтік претрит» деп атаған халх. *-žai*, қалм. *-ž*, бур. *-žai*, баоан. *-žā*, моғ. *-žē*, монғ. *-žil/žan*, моңғ. - жазба *-žiqui* тұлғалары әрекеттің баяғыда болғанын (бұрынғы өткен шақ) немесе әрекеттің ұзаққа созылғанын (қалыпты өткен шақ) білдіреді. Ал дагур тілінен өзге моңғол тілдерінің барлығында кездесетін претрит *-ba* тіл-тілдің дыбыстық жүйесінің өзіндік заңдылықтарына сай әртүрлі дыбыстық вариантта қолданылады: халх., қалм. *-w*, бурят. *-ba*, дунс. *-we*, баоан. *-wo/-o*, монғор. *-ba/-wa*, моғол. *-ba/-fa/-pa* және т.б.

Моңғол тілдерінің көбінде (монғор, дунсян, және дагур) өткен шақтың екі түрі, ал қазіргі моңғол және моғол тілдерінде үш түрі кездеседі. Дейтұрғанмен өткен шақтың түрлері арасындағы айырмашылық әлі де жете зерттеле қойған жоқ деуге болады. Мысалы: *Бат ир-эв* 'Бат келді', *Бат ир-лээ* 'Бат келді', *Бат ир-жээ* 'Бат келіпті'. Сондай-ақ моңғол тілдерінде есімше немесе көсемше тұлғалы түбір етістік пен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалып, шақ, әрекеттің түрі, модальдылық және т.б. мағыналарды қатар білдіретін күрделі етістік формалары да көптеп кездеседі²: қалм. *ав-ч ир-в* 'алып жетіп

¹ Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках.-М., 1984. - С.60.

² Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. - М., 1997. - С. 10-18.

аффикстері құрамындағы *-n*, *-l*, *-d*, *-t* қосымшаларын түркітанушы және моңғолтанушы ғалымдар көптіктің көрсеткіштері ретінде қарастырады¹.

Тұңғыс-маньчжур тілдерінде *-č/-či* қосымшасы етістік және есім негізді сөздерге жалғанады: маньч. *moričji* 'атшы' < *morin* 'ат', *sežeči* 'арба жасайтын адам' < *sežen* 'арба', *aduči* 'жылқышы' < *adun* 'жылқы', *tergeči* 'арбакеш' т.б. Эвенкі тілінде *-č/-či* қосымшасы есімшенің *-na*-көрсеткішінен кейін жалғанады: *hulnač* 'қонақ' (< **pul-na-či*), *kolnač* 'ішкіш, ішетін адам' (< лам. *kol*-). Г.И.Растедт корей тілінде *-ža* (*kananža* 'жүргінші') түрінде кездесетін *-či* қосымшасы Вей династиясы кезіндегі сарай тілінде *-č'in*(-*č'en*) тұлғасында қолданылғанын айта келіп, бұл аффикстің шығу тегін корей-қытайша *čja*'адам, кісі, тұлға' сөзімен байланыстырады².

Түркі, моңғол, тұңғыс, маньчжур тілдеріне ортақ *-l*, *-d*, *-t* тәрізді көптіктің көрсеткіштерімен *-liŋ/-liŋ/-lik* ~ *-li/-li* және *-t/tü/-tu* қосымшалары этимологиялық байланыста болып келеді.

Алтай тілдерінде *-liŋ/-liŋ/-lik* ~ *-li/-li* белгілі бір заттың (нәрсенің, құбылыстың) бойындағы нақты қасиетке (деректі, дерексіз) немесе сапаға, атқарылатын қызметке қатысты өзі жалғанатын негіздің мағынасына жиынтық, көптік, молдық, толымдылық, сыйымдылық, дерексіздік мән дарытады. Алтайст және түркітанушы ғалымдардың дені *-liŋ/-lik* қосымшасын көптіктің *-l* көрсеткішінен және қосарлау мәніндегі *-iŋ/-ik* жұрнақтарынан тұратын құранды қосымша (*liŋ/-lik* > (**-l+*iŋ*) / *-lik* (**-l+*ik*) деп санайды және оның 'бір нәрсенің жинақталуын, мол екенін, көп шоғырлануын' білдіретін мағынасын біріншілік, ал онан басқа да мағыналарын семантикалық дамудың нәтижесінде пайда болған екіншілік мағыналар ретінде қарастырады.

Түркі тілдерінде *-iŋ/-liŋ/-lik* (дыбыстық варианттарымен) ертеден келе жатқан өнімді есім тудырушы аффикс: көне түрк. *atliŋ* 'атты', *qanliŋ* 'ханды', *evlik* 'үйлі', *kučlik* 'күшті', орта түрк. *otluŋ* 'малға жемшөп салатын астау', *čečtklik* 'гүл салғыш', *jaŋačliŋ* 'ағашты (жер)',

¹*Böhtlingk O. Über die sprache der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch. СПб., 1851. - P. 103; Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.-Баку, 1979. - С.89-94.*

²*Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С. 209.*

ūgürlik 'тарықап,тары сақтайтын орын', өзб. *kūplik* 'көптік', *dašlik* 'жазық', құм. *budajliq* 'астық алабы', *arivlik* 'сұлулық', қар. *almalix* 'алма ағашы', ноғ. *jamanliq* 'жамандық, жауыздық', башқ. *qomloq* 'құмды', тат. *sukirlik* 'соқырлық', *kajenlik* 'қайың ағашы', өз. *ūzūmlük* 'жүзімдік', *başyalıy* 'өзгешелік', қаз. *dostiq* 'достық', *kisilik* 'кісілік', қырғ. *žaqsılıq* 'жақсылық', *birunluk* 'мұрынтық', ұйғ. *balalik* 'балалық', сал. *ašlix* 'астық', чув. *čullāx* 'тастақ', як. *qistiğ* 'қыстақ' т.б.

Н.А.Баскаков *-li/-li~-luu/-lüü* қосымшаларын *-liy/-liq/-lik* жұрнағының тұлғалық көрінісі деп санайды және оларды мағыналық және тұрпаттық тұрғыдан *-liy/-liq/-lik* қосымшасынан бөле жарып, бөлек қарастыруға болмайтынын айтады¹.

Түркі тілдерінде *-liq~-li* (дыбыстық варианттарымен) қосымшаларының көмегімен негізінен қатыстық сын есімдер жасалады. Дегенмен бұлардың кейбіреуі тек сын есім ғана емес, зат есімдерді, тіптен есімге қатысты әртүрлі синтаксистік тұлғаларды тудыруға да қатысады². Мысалы: түрікм. *bagliq* 'бау-бақшалы' (с.е.), *bašlik* 'өте жақсы' (*баға*), *aqilli* 'ақылды' (с.е.), *šagalı* 'баламен' (з.е., біріккен сеп.), қаз. *salt atti* 'ат мінген бір адам' (з.е.), *ajli* 'жарық' (с.е) т.б.

Қазіргі қазақ тілінде *-li/-li/-dil/-dil/-ti/-ti* тұлғалары 'біреудің, бір нәрсенің тегін', сондай-ақ 'бір нәрсенің молдығын, көптігін' көрсетіп, туынды тұлғалы есімдер жасауда айрықша белсенділік танытады³: қаз. *tekti* 'атақты, белгілі адамдардың ұрпағы, шыққан жері жақсы', *buyili*, 'бұғы көп кездесетін жер', *tauli-tasti* 'тауы өлке', *ojli-qirli* 'жазық та, қырқа-қырат та кездесетін жер, ойы мен қыры аралас өлке', *altindi* 'алтын кені бар жер.

-liy/-liq/-lik ~ -li/-li (дыбыстық варианттарымен) қосымшаларының 'бір нәрсенің жиын жерін, мол екенін' білдіретін мағынасы түркілік географиялық ареалда көптеген топонимдердің жасалуына арқау етіледі және көне түркі тілінің топонимикалық жүйесінен қазірге

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - М., 1981. - С.84; Баскаков Н.А. Причастие на -ды/-ты в тюркских языках//Труды Московского ин-та востоковедения, 1951. Вып.6. - С.216;

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 156

³ Джанузаков Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. -Алма-Ата, 1976. - С.64.

дейін жалғасып келе жатқан арнайы топоаффикстер саналады¹. Мысалы: *Baliqliq, Almaliq, Šijeli, Bayanali, Baltali, Juali, Josati* т.б.

-liy/-liq монғол тілдерінде *-liy/-liq/-lik/-lag/-leg/-log/-lõg* тұлғаларында кездеседі және дерексіз зат есімдермен қатар, «қандай да бір заттың немесе құбылыстың белгілі бір сындық, сапалық қасиетке ие» екенін де білдіріп, қатыстық сын есімдерді жасауға қатысады². Мысалы: көне моңғ. – жазба., орта-моңғ. *muliq* ‘ақмақ’ < *tu* ‘жаман’, *sainliq* ‘сұлу’ < *sain* ‘жақсы’, *andaliy* ‘жолдастық’ < *anda* ‘дос, жора’, қазіргі моңғ. *bajanlag* ‘байлық’, *modlog* ‘ағашты’, *tsõllõg* ‘шөлейт’, *tõmirliq* ‘темір’, *sûrleg* ‘сұсты’, *tsetsekleg* ‘гүлденген’ т.б.

-liy/-liq тұңғыс-маньчжур тілдерінде *-ruq/-luk* тұлғасында көрініс беріп, өзі жалғанатын негізге ‘бір нәрсені сыйғызатын орын (ыдыс, қорап, қапшық т.б.)’ мағынасын үстемелейді³. Мысалы: лам. *turukaruk* ‘тұзсауыт’, *inmeruk* ‘ине, жіп-су, түйме салатын ыдыс’, эвенк. *murluk* ‘атқора’, *seleruk* ‘әр түрлі заттар салуға арналған темір қорап’, *bunuruk* ‘бейіт, қорған’ т.б.

Түркі тілдеріндегі *-liy/-liq/-lik* қосымшасымен тығыз байланысты болып келетін *-li/-li/-di/-di/-ti/-ti* аффикстері білдіретін жинақтық, сапалық (тектік, түрлік), яғни бір нәрсенің қандай да бір қасиетке ие болушы мағыналарын моңғол тілдерінде *-t* (көне формасы *-tü/-tu*) және *-tai/-tei/-toi* қосымшалары да білдіреді (*модлог* = *модтой* ‘ағашты’, *төмөрлөг* = *төмөртәй*).

Түркі тілдеріндегі *-li/-li/-di/-di/-ti/-ti* мен моңғол тілдеріндегі *-t* (көне формасы *-tü/-tu*) қосымшаларының сын есімнің сөзжасам элементі ретінде белгілі бір сапаға ие болуды білдіретін мағыналары бір-бірімен толықтай сәйкеседі. Мысалы: көне түрк. *Qutluq*, орта түрк. *qutti*, қаз. *qutti*, көне моңғ. *qutuqtu*, қазіргі моңғ. *qutuqt* ‘құтты’; көне түрк. *biligti* ‘білікті, дана’, алт. *bilikti*, хак. *piligtı* ‘білімді; ақылды’, моңғ.-жазба. *biligtü* ‘білікті, білімді’, орта моңғ. *biliktü* ‘ақылды, данагөй’, қалм. *bilg-erlmt* ‘өнерлі’, қазіргі моңғ. *biligtei* ‘талантты. дарынды’ т.б.

¹ Махширов В.У. Древнетюркская ономастика. Автореф. дисс. ... докт.филол.наук. -Алматы, 1998. -С.46.

² Болд Л. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. -УБ., 1986. - С.24-25.

³ Рамштедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С.203; Константинова О.А. Эвенкийский язык. -М. – Л., 1964. - С.89.

дын пайдаланудың нәтижесі *-tai* топоформанты Тува, Таулы-Алтай өлкесі, Солтүстік және Орталық Қазақстан, Орта Азияның Қытаймен шекаралас аймақтарында, яғни қазіргі түркілік ареалда, географиялық атаулар құрамында шынжыр тәріздене таралғанда, ал Иркутск, Чита, Бурятия, Моңғолия жерлерінде өте тығыз, шоқ-шоғырымен кездесетінін көрсетеді. Түркі тілдері тұрғысынан түсіндіруге келмейтін бұл қосымша моңғол тілінде өзі тіркескен апеллятивке «бір нәрсе бар және өте мол» деген мән үстемелейді. Бұл аффикстің таралу аймағына қарап, оның негізгі шыққан жері Моңғолия және онымен шекаралас моңғолтілдес халықтар мекендейтін өңірлер екендігін тануға болады»¹ – деген тұжырымға келеді.

«Белгілі бір сапаға ие болуды білдіретін» білдіретін мағына тұрғысынан түркі және моңғол тілдеріне ортақ *-t (-tül/-tu)* қосымшасы тұңғыс тіліндегі *-ti, -či* аффиксімен сәйкестік түзеді. Мысалы: тұңғ. *turiči* ‘атты’, *turičil* ‘жылқылы’, *etu adergačil* ‘құлынды бие’, *abdu* ‘жеке меншік’, *abduči* ‘жеке меншікті, біршама бай’, *abdučil* ‘байлар’, *irgi* ‘құйрық’, *irgiči* ‘қасқыр’ т.б.²

Алтайтілдеріне ортақ *-qai/-kei* аффикстері туралы Б.Я.Владимирцов: «бұл қосымшалар түрік, моңғол, маньчжур, тұңғыс тілдеріне ортақ алтайлық дәуірден келе жатқан қосымшалар» – деген пікір айтса,³ Г.И.Рамстедт түркі және моңғол тілдері фактілерін салыстыра келіп, «түркі және тұңғыс тілдерінде кездесетін *-gai/-gei, -qai/-qei* қосымшалары моңғол тілінің осы тілдерге тигізген әсерінің айқын көрінісі» – дейді.⁴

Көне моңғол жазба тілінен қазіргі моңғол әдеби тіліне дейін жалғасып келе жатқан *soljai* ‘адамның сол жақ жартысы’ < көне түркілік *solu* ‘сол жақ’ + *jai*; *degükei* ‘әйелбауыр’ < *degü* ‘жасы кіші’ + *-kei* < **gei*; *keltegei* ‘тегіс емес, көлбеу келген жер’ < *kelte* ‘келте’ + **gei* тәрізді сөздердің құрамында өлі түбірге жалғанған қосымша ретінде таны-

¹ Молчанова О.Т. Элемент *-тай* в топонимии Средней Азии и смежных территорий // Ономастика Средней Азии. -М., 1978. - С.82-83.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 205;

³ Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // «Записки Восточного отделения Императорского археологического общества», 1911, XX, Спб.- С.184.

⁴ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. -М., 1957. - С.185.

Орта моңғол тілінде, атап айтқанда «Моңғолдың құпия шежіресі» тілінде кездесетін *ölümsümser/ölüsümser* 'аштыққа ұшырамаған', *kejisümser* 'жел ұшырып әкетпеген' сөздері құрамында кездесетін *-ser* аффиксін Г.Рамстедт, Ж.Дени, В.Котвич сияқты алтаистер түркілік *-süz/-siz* қосымшасымен параллель түзетін морфологиялық форманттардың бірі ретінде қарастырады. Г.Рамстедт «*ölüsümuser* және *kejisümuser* сөздерінің түбір негізін *ölüsü-, kejisü*» - деп көрсете отырып, *-muser* қосымшасын тұтастай бөліп алады және оның құрамын ауыспалы осы шақтың *-mü~ müi* көрсеткіші мен түркі тілдеріндегі *-süz/-siz* қосымшасына ұқсас *-ser* аффиксіне ажыратады.¹ Ж.Дени және В.Котвичтер чуваш тілінде кездесетін *-mazär/-mezër* (*vilënzër* 'мәңгі өшпес') тұлғасын ескеріп, *-msar/-mser* қосымшасы түркілік *-m* инфинитиві мен моңғолдық *-sar/-ser* есім привативінен құралған деп көреді.²

М.Левицкий түркілік *-msüz* және моңғолдық *-msar* қосымшаларының тегін жалпы түркі-моңғол тектіліндегі **-msir'* архетипінен өрбітетін болса,³ А.М.Щербак XIII-XIV ғ. моңғол мәтіндерінде кездесетін *-ser* аффиксін түркілік морфологиялық элемент деп санайды.⁴

Қазіргі моңғол тілдерінде *-sar/-ser* халх.-моңғ. *sanamsar* Ұла, қалм. *sanmsr* 'байқау, ескеру, аңғару', халх.-моңғ. *uximsar*, қалм. *uxamsr* 'ақыл, ой, сана; ұғым түсінік', *uximsarlaq* 'ақылға салу; түсіну; ұғу; саналы болу', *uximsargüj* 'ақылсыз, ойсыз, санасыз; түсінігі таяз; ой-өрісі тар, сана-сезімі оянбаған', *uximsartaj* 'ақылды, саналы; түсінігі мол; ой-өрісі кең' сияқты бірлі жарым сөздер құрамында кездесетін өлі қосымша болып табылады. Ал 'заттың, нәрсенің жоқтығын' есім сөзге тіркесетін *ügüj/-güj* (көне тұлғасы – *ügej*) 'жоқ' тұлғасы білдіреді: көне моңғ.-жазба. *toyono ügej*, х-моңғ. *tönd ügüj* 'шаңырағы жоқ, шаңырақсыз', көне моңғ.-жазба., ордос. *časun ügej*, халх.-моңғ. *tsasgüj*, қалм. *tsasn ügüj* 'қар жоқ, қарсыз' т.б.

¹ Рамстедт Г.И. Über die Konjugation des Khalka- Mongolischen. - MSFOu, 1902. XIX, - S. 77.

² Denny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli).-Paris, 1921. - P. 943; Kotwicz W. Stadia nad jezykami altajskimi. -RO (1950), 1953, XVI. - S.109.

³ Lewicki M. Turcicaet Mongolica, 6. Mongol -msar~-msär, turc -msüz~-msüz. // RO (1939-1949), 1949, XV. -S.266.

⁴ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV).-Санкт-Петербург, 1977. - С.215.

Алтай тілдерінің есім сөзжасамы жүйесінде орын алатын түркі және моңғол тілдеріне ортақ қосымшалар қатарына түрк. *-da- yi /-de-gi ~ da-qı /-de-ki ~-ta-yı /-te-gi* (қбалқ. *arbadayı* ‘арбадағы’, қаз. *tendegi*) // моңғ. *-da-χil/-de-χil /-te-ki* (моңғ.-жазба. *gerteki* ‘үйдегі’, бур. *endexi* ‘мұндағы’); түрк. *-qan/- yan* (тат. *qarlıyan* ‘қарақат’, қаз. *qarayan, büldirgen*) // моңғ. *-γana/-gene* (көне моңғ.-жазба. *qarayana* ‘қараған’, бур. *sedergene* ‘шырмауық’); түрк. *-qan/- yan* (қаз. *botaqan, qoşaqan*) // моңғ. *-yan/-gen* (көне моңғ.-жазба. *bayāχan* ‘кішкентай’, халх.-моңғ. *öcüken* ‘кіп-кішкене, құттай’, халх.-моңғ. *qojorqön* ‘екеу-ақ’, дағ. *dulākan* ‘жылырақ’ т.б.); түрк. *-turuq/-türük/-duruq/-dürük* (қаз. *közildirik, ömilditik*) // моңғ. *-duryal/-dürge~-dürügl/-drüg* (орта моңғ. *kümüldürüg*, көне моңғ.-жазба. *kümüldürge* ‘өмілдірік’); түрк. *-saq/- säk* (қаз. *qajinsaq* ‘қайын жұртына үйір’, қырғ. *qatınzaq* ‘қатынжанды, әйел затын жақсы көретін’) // моңғ. *-say/-seg* (бур. *taxasag* ‘етжанды, етті жақсы көретін’, халх.-моңғ. *nökörseg* ‘досшыл’); түрк. *-çaq/-ček* (қаз. *qulinşaq*, алт. *oroçoq* ‘шұқанақ’) // моңғ. *-çaq/- çay* (бур. *oronsog* ‘күркешік’), етістіктен есім тудыратын түрк. *-q/-k ~ -γ/-g* (көне түрк. *bitik* ‘жазу’, қаз. *bölik*, түрік. *qap-u(q)* ‘қақпа’ // моңғ. *-q/-k ~ -γ/-g* (бур. *beşeg* ‘жазу’, халх.-моңғ. *keseg* ‘бөлік’); түрк. *-m/-im/-im* (қаз. *tilim, jutim, adim, er toqim*) // моңғ. *-m* (орта моңғ. *jarim* ‘жарты’, халх.-моңғ. *zarim* ‘жарым-жартысы’, кейбіреуі, *alχam* ‘адым’, *toχom* ‘тоқым’, бур. *kerçem* ‘тілім’), түрк. *-iş/-iş, -ş ~ -iş/-is, -s* (қаз. *ajtis* ‘фольклор жанры, өнер түрі’, *alis –beris, auis- tūjis* ‘бірдеңені өзара алмасу, өте тығыз араласу’, ққалп. *atis* ‘оқ ату’ // моңғ. *-s ~ -ts* (көне моңғ. -жазба. *aldas* ‘бірдеңені жоғалту’, *barits* ‘құрбандық’) немесе *-l* (*temtsel* ‘күрес’, *bodol* ‘ой’, *sanal* ‘сана; сағыныш’) т.б. морфологиялық көрсеткіштер жатады. Бұлардың біразы түркі тілдерінен моңғол тілдеріне, немесе керісінше, нақты сөзбен бірге енген ауыс-түйістер болатын болса, енді бірқатары жалпытүркі-моңғол тектілінің есім сөзжасам жүйесіне барып саятын «жұрыншақтар», архитұлғалар, яғни қазіргі түркі және моңғол тілдерінде сақталып қалған көне жұрнақтар болуы мүмкін.

Жоғарыдағы жұрнақтардың қайсыбірінің түркі, моңғол тілдерінен басқа да алтай тілдерінде, айталық, тұңғыс-маньчжур және корей тілдерінде параллельдері кездеседі. Мысалы: түркі және моңғол тілдерінде ‘орын, мекен-жай’ аффиксі саналатын *-da-yı/-da-qı*

қосымшасы тұңғыс тілінде *-du-ki ~ -du-k ~ dukki* түрінде көрініс берсе, іс-әрекеттің нәтижесін атауға қатысатын *-m/-im/-im* қосымшасы корей тіліндегі *kat* ‘жүріс’, *čigim* ‘өлім’, *saram* ‘өлім’ *-m /-im* жұрнағымен сәйкеседі¹. Кішірейту-еркелету және шектеу мәніндегі түркі және моңғол тілдеріне ортақ *-qan/-ken/-γan/-gen* қосымшалары мен тұңғыс тілдеріндегі кішірейткіштің *-xān(-kān)/-xkān(-kkān)* суффиксі арасында тұлғалық және мағыналық сәйкестік орын алады. Мысалы: нег. *det* ‘батпақ’ – *detkān* ‘балшық’, *beja* ‘өзен’ – *bejaxkān* ‘кішірек өзен; қайнар, бұлақ’, *amut* ‘көл’ – *amutkān* ‘көлшік’ т.б.²

Есімнен етістік тудыратын арғыалтайлық – *-la-* қосымшасы түрк. *-la-/ -da-*, моңғ. *-l-/ -da-/ -ra-*, тұңғ. *-le-* түрінде көрініс береді³. Мысалы: түрк. *-la-/ -le-/ -da-/ -de-/ -ta-/ -te:* *baš-la-* ‘бастау’, *tiš-le-* ‘тістеу’; моңғ. *-l-/ -la-/ -le-, -da-/ -de- ~ -ra-/ -re:* *hawa-l-* ‘жұмыс істеу’, *öte-l-* ‘қартаю’, *dagu-la-* ‘әндету’, *žad-la-* ‘шаншу (найза)’, *ir-le-* ‘қайрау’, *xürz-de-* ‘қазу’, *xöx-rö-* ‘көгеру’; тұңғ. *-le:* *tu-le-* ‘кешу (суды)’, *daw-la-* ‘әндету’, *buse-le-* ‘буыну (белбеу)’ т.б.⁴

Қорыта айтқанда, алтай тілдерінің сөзжасам жүйесіндегі ортақ қосымшалар арғытүркі, арғымоңғол, арғытұңғыс, жалпытүркі-моңғол, арғыалтай сияқты тектілік деңгейлердегі сөзжасам жүйесінің тарихи даму барысын, типтік ерекшелігін айқындауға, сондай-ақ заттың, құбылыстың, сапа-сынның, қимыл-әрекеттің, дерексіз ұғым-түсініктердің атаулары бойындағы замана тезінен өткен дыбыстық, тұлға-тұрпаттық, мағыналық өзгерістерді анықтауға жетелейтін тіл фактілері болғандықтан арнайы қарастыруды, тереңдеп зерттеуді қажет етеді.

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 216.

² Цинциус В.И. Негидальский язык. -Л., 1982.- С.21.

³ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996.- С.14.

⁴ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.-М.: «Наука». 1981. - С. 86.

лобн. – лобнор
 мам. қыпш. – мамлұк-қыпшақ
 маньчж. – маньчжур
 моғ. – моғол
 монғ. – монғор
 моңғ. – моңғол
 моңғ.-жазба – моңғол классикалық жазба тілі
 нан. – нанай
 негид. – негидадь
 ноғ. – ноғай
 ойр. – ойрат
 орок. – орок
 ороч. – ороч
 орта моңғ. – ортағасыр моңғол тілі
 орта түрк. – ортағасыр түркі тілі
 орта кор. – ортағасыр корей тілі
 өзб. – өзбек
 сал. – салар
 сол. – солон
 сарыұйғ. – сарыұйғыр
 тат. – татар
 тоф. – тофалар
 тув. – тува
 түрік. – түрік
 түрікм. – түрікмен
 түрк. – түркі
 удэг. – удэгей
 ульч. – ульч
 ұйғ. – ұйғыр
 хал. – халадж
 хак. – хакас
 халх.-моңғ. – халха-моңғол
 чув. – чуваш
 чул. – чулым
 шор. – шор
 шағат. – шағатай
 эвен. – эвен
 эвенк. – эвенкі
 як. – якут

- Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Улаанбаатар – Өлгий, 1984.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Ч.2. – Москва, 1952.
- Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – Москва, 1981.
- Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания. – Москва, 1970. – №4.
- Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969.
- Баскаков Н.А. Причастие на -ды/-ты в тюркских языках//Труды Московского ин-та востоковедения. – Москва, 1951. Вып.6.
- Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. – Москва, 1974.
- Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков(на мат. монгольского и бурятского языков). – Москва, 1974.
- Бертагаев Т.А. Бурятский язык.//Языки народов СССР. Т.5. – Москва,1968.
- Бетлинг О.Н. Словарь санскритского языка. – СПб., 1853.
- Богородский В.А. Введение татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953.
- Болд Л. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. – Улаанбаатар, 1986.
- Будаев Ц.Б. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. – Новосибирск, 1978.
- Булатова Н.Я. Язык сахалинских эвенков. – СПб., 1999.
- Булич Н.Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века. Т. I и II. – СПб., 1902–1905. 190-3-232, 365–520.
- Бураев И.Д. Становление звукового строя бурятского языка. – Новосибирск, 1987.
- Бурькин А.А. Роль монгольских языков для алтаистических исследований // История развития монгольских языков. – Улан-Удэ, 1999.
- Бурькин А.А. Идеи С.А. Старостина и дальнейшие перспективы алтаистики // Аспекты компаративистики. 4 (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXVIII). – Москва, 2009.
- Бямбасан П. Орчин цагийн монгол хэлний үгийн, нэр үгсийн аймаг. – Улаанбаатар, 1975.

Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.

Егоров Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о болгаро-чувашской этноязыковой преемственности. – Алма-Ата, 1992.

Егоров Н.И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашикий гуманитарный вестник. – Чебоксары, 2006. – №1.

Егоров Н.И. Узловые проблемы ранних этапов огуро-болгаро-чувашского этноглотогенеза и современные проблемы алтаистики // Сб.мат. междунар. научной конференции «Чувашикий язык и современные проблемы алтаистики». – Чебоксары, 2009. Ч.1.

Егоров Н.И., Егоров Э.Н. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблема ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики. – Чебоксары, 2000 – 2001. – №3/1.

Журавлев В.К., Нерознак В.П. Проблемы реконструкции праязыкового состояния // Slavica XVIII. – Debrecen, 1981.

Захаров И.И. Грамматика маньжурского языка. – СПб, 1879.

Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – Москва, 1964. Ч. 1.

Иллич – Свитыч В.М. Алтайские дентальные: t, d, δ. // Вопросы языкознания, 1963. – №6.

Иллич – Свитыч В.М. Алтайские гуттуральные *ki, *k, *g // Этимология. 1964. – Москва, 1965.

Иллич – Свитыч В.М. Соответствия смычных в нострических языках, «Этимология. 1966». – Москва, 1968.

Иллич – Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (Семи-тохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь. – Москва, 1971; Изд-е 2-е, испр. – Москва, 2003.

Иллич – Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь (p – q) (по картотекам автора). – Москва, 1984.

Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. – Казань, 1861.

Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969.

Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР (1917–1967). – Москва, 1968.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград, 1956.

Константинова О.А. Эвенкийский язык. – Москва-Ленинград, 1964.

Концевич Л.Р. Корейский язык в алтаистических исследованиях: некоторые итоги и перспективы//Тезисы и доклады XXIX сессии ПМАК (PIAC). – Москва, 1986.

Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. – Ленинград, 1978.

Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. – Москва, 1984.

Корш Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам // Этнографическое обозрение, 1910. Кн. 84–85. №1–2.

Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962.

Крайнюченко Е.В. Сравнительно-сопоставительная характеристика категорий глагола в тюркских языках Северного Кавказа//http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/_VI/uch_2009_VI_00025.pdf.

Кумахов М.А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. – Москва, 1981.

Кызласов И.Л. Археологический взгляд на проблему первоначального единства алтайских народов // Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конф. мат. – Астана, 2009.

Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері //Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.

Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005.

Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. – Москва, 1984.

Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва, 1976.

Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика// Вопросы языкознания. – Москва, 1971. – №3.

Новгородова Э.А. Древняя Монголия. – Москва, 1989.

Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979.

Новикова К.М. Эвенский язык // Языки народов СССР. – Москва, 1968.

Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг: Его работы по исследованию Сибири. – Москва-Ленинград, 1966.

Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрлысы мен мағынасы. – Алматы, 1979.

Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.

Орлов А.М. Грамматика маньчжурского языка. – СПб, 1873.

Орловская М.Н. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке. – Москва, 1961.

Охотина Н.В. Языки банту // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы. – Москва, 1982.

Өнөрбаян Х. Орчин цагийн моңғол хэлний нэр үгийн аймгаас жинхэнэ нэр бүтэх тухай. УБДС – ийн эрдэм шинжилгээ заах аргын бичиг №1. (XI). – Улаанбаатар, 1975.

Пагба Т. Вспомогательные или служебные глаголы в современном монгольском языке. – Улаанбаатар, 1961.

Пашков Б.К. Маньчжурский язык. – Москва, 1963.

Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в общетурецком праязыке // Доклады АН СССР. – Сер. В. – Москва-Ленинград, 1927. – № 7.

Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Известия АН ССР. – Москва, 1927. – Сер. VI. – № 15 – 17.

Поливанов Е.Д. К вопросу общетурецкой долготы гласных // Бюллетень 1 – го Средне – Азиатского гос.ун-та. – Ташкент, 1924. – № 6.

Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедческих вузов. – Ленинград, 1928.

Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968.

Поппе Н.Н. Монгольские числительные // Языковедные проблемы по числительным. – Ленинград, 1927. Т.1.

Поппе Н.Н. О частях речи в монгольском языке // Советское востоковедение. – Москва-Ленинград, 1940.

Рона – таш А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкознания. – Москва, 1974. – №2.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. / Пер. с нем. А. А. Юлдашева./ – Москва, 1955.

Рясянен М., Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкознания. – Москва, 1968. – № 1.

Сагидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және моңғол тілдері материалдары бойынша). – Алматы, 2004.

Сагидолда Г. Түркі (қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. – Алматы, 2000.

Сайкиев Ж.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках (к проблеме типологических исследований). – Алма-Ата, 1973.

Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петербург, 1922.

Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. – Москва, 1960.

Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. – Москва, 1964.

Санжеев Г.Д. Заметки по тюрко – монгольскому вокализму // Studies in general and oriental linguistics. – Tokyo, 1970.

Санжеев Г.Д. К проблеме частей речи в алтайских языках // Вопросы языкознания. – Москва, 1952.

Санжеев Г.Д. О тюрко-монгольских лингвистических параллелях // Сов. тюркология. – Баку, 1973. – №6.

Санжеев Г.Д. К тюрко-монгольской лингвистической проблеме // Труды Московского института востоковедения. – Москва, 1947. – № 4.

Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторические и типологические исследования в алтаистике // Лингвистическая типология и восточные языки. – Москва, 1965.

Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. – Москва, 1958.

Санжеев Г.Д. В.Л.Котвич – пионер нового направления в алтаистике // Проблемы алтаистики и монголоведения. – Москва, 1975. Вып.2.

Санжеев Г.Д. Грамматика калмыцкого языка. – Москва-Ленинград, 1940.

Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели // Изв. АН СССР. Отд. гум.наук. Сер.7. – Ленинград, 1930. – № 8 – 9.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 2001.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 1988.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 1984.

Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: современное состояние и проблемы. – Москва, 1981.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. – Ленинград, 1977.

Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – Москва, 1991.

Старостин С.А. Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков // Кетский сборник: Антропология. Этнография. Мифология. Лингвистика. – Ленинград, 1982.

Старостин С.А., Дыбо А.В., Мудрак О.А. (при участии И.Грунтова и В.Глумова). Этимологический словарь алтайских языков. Введение. – Москва, 2001.

Суник О.П. Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. – Москва-Ленинград, 1962.

Суник О.П. К актуальным проблемам алтаистики // Вопросы языкознания. – Москва, 1976. – № 1.

Суник О.П. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971.

Сыромятников Н.А. О лексике общей у японского с индонезийском и тагальскими языками // Вопросы японской филологии. Вып. 1. – Москва, 1970.

Сыромятников Н.А. Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // Народы Азии и Африки, № 2. – Москва, 1967.

Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. – Москва, 1996.

Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков // Избранные труды. Книга первая. – Уфа, 2006.

Тихонов А.Н. Существует ли категория вида в тюркских языках // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова. – Самарканд, 1964.

Castren M.A. De affixes personalibus Lingularum Altaicarum. – Helsingfors, 1858.

Castren M.A. Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845 – 49. – St. Petersburg, 1856.

Castren M.A. Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen, Kleinere Schriften. – St. Petersburg, 1862

Castren M.A., Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845 – 49. – St. Petersburg, 1856.

Clark L.V. Mongol elements in Old Turkic? // *Jornal de la Société Finno – Ougrienne.* – Helsinki, 1977. – Vol. 75.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972.

Clauson G. A note on Qopdan // *Journal of the Royal Asiatic Society.* – London, 1956.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972.

Clouson G. The earliest Turkish loan words in Mongolian. – CAJ. 1959. IV, 3.

Collinder B. Pro Hypothesi Uralo-Altaica // *Altaica (Proceedings of PIAC.* – Helsinki, 1977.

Collinder B. Zur indo – uralischen Frage // *Språkvetenskapliga sällskapets I Uppsala förhandlingar.* Uppsala Universitets Årsskrift. – Uppsala, 1954.

Decsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. – Wiesbaden, 1965.

Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). – Paris, 1921.

Dény J. Langues turques, langues mongols et langues tongouses // *Les langues du monde.* Par un group de linguists sous la direction de A. Meller et M. Cohen. – Paris, 1952.

Doerfer G. Halaj materials. – Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971.

Doerfer G. Mongolo – Tungusica. – Wiesbaden, 1985.

Doerfer G. Türkisch and Mongolian studies. – London, 1963.

Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden – Bd I – 1963, Bd II – 1965, Bd III – 1967.

Doerfer G. Zur ural-altaischen Sprachwissenschaft, 2 // *Ural-altaische Jahrbucher.* – Wiesbaden, 1965. Bd.36. – Hf.1 – 2.

Kanazawa S. The common origin of the Japanese and Korean Languages. – Tokyo, 1910.

Kellgren H. Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural – altaischen Sprachstamm. – Berlin, 1847.

Kho Song – moo. On the Contacts between Korean and the Turkic Languages I. // *Memoires de la Societe Finno – Ougrienne* 158 (1977): 139 – 142

Kim Bang – han. «The Relationship between the Korean and Japanese Languages.» – *Hangul* 173 – 174 (1981:12).

Klaproth J. Asia Polyglotta. – Paris, 1823; 1831 + Sprachatlas.

Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yayınları, 2003.

Kotwicz W. Contributions aux etudes altaïques. I: (Notice preminare); II: (Les noms de nombres); III: (Les noms de couleurs) // *Rocznik Orientalistyczny.* – Lwow; Krakow, 1931. – Vol. 7. – P. 130 – 234. Odb. Lwow, 1930.

Kotwicz W. Contributions aux etudes altaïques. A: Les terms cncernant le service des lelais postaux. B: Les titres priciers: turc. båg, mo. begi, ma. beile. – Wilno, 1932. – 54 p. (CO, № 2).

Kotwicz W. Kilka uwag o turecko – mongolskch analogiach jezykowych // VII Zjazd Orientalistow Polskich. – Krakow, 1938.

Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue.// *RO* (1938),1939, XIV.

Kotwicz W. Stadia nad jezykami altajskimi. – *RO* (1950), 1953, XVI.

Kotwicz W. Z badan nad jezykami altajskimi // VI Zjazd Orientalistow Polskich. – Wilno, 1937.

Lessing F.D. Mongolian – Englisch dictionary. – Berkeley; Los Angeles, 1960.

Lewicki M. Turcicaet Mongolica, 6. Mongol -msar~ -msär, turc -msüz~ -msiz. – *RO* (1939 – 1949),1949, XV.

Ligeti L. A ppropos des elements «altaïques» de la langue hongroise// *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae.* – Budapest, 1961.

Martin S.E. Lexical Evidence Relating Korean to Japanese// *Language*, № 2. 1966.

Menges K.H. Zwei altmesopotamische Lehrwörter im Altaïschen // *Urral-Altäische Jahrbücher.* – Weisbaden, 1953. – Bd. XXV. – S. 299 – 304.

Menges K.H. Qaraqalpaq Grammar, Part one: Phonology. – New York, 1947.

Menges K.H. Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions // *Byzantion.* – Bruxelles, 1951.

Menges K.H. Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies. – Wiesbaden, 1968.

Muller M., Essays I. The languages of the Seat of War in the East, With a Survey of three families of languages, Semitic, Arian and Turanian. – London – Edinburgh – Leipzig, 1855.

Munkacsi B. Seelenglaube und Totenkult der Wogulen// Keleti Szemle. – Budapest, 1905. Bd. VI.

Munkacsi B. Vogul nepkoltesi gyutemeny. II/2, 3. Istenek hosi enekei, regei es idezo igei. – Budapest, 1910 – 1921.1904.

Németh J. Az urali es a török nyelvek ősi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenyek. – Budapest, 1928 – 1930. – 47 köt. – Sz. 1.

Németh J. Die türkisch-mongolische Hypothese. // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. – Berlin, 1912, LXVI.

Németh J. Egy török-mongol hangtörvény. – Budapest, 1912. – 41 – kot.

Nomura M. Materials for the historial phonology of the Mongol Language // Memoires Research deparent of the Toyo Bunko (the Oriental library). – Tokyo, 1959.

Pelliot P. Les mots à h – initiale, aujourd’hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // Journal Asiatique. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1 – 2. – P. 193 – 263.

Pelliot P. Sur yam ou jam ‘relais postal’ // T’oung Pao. – Leiden, 1930. – Vol. 27. – № 2 – 3.

Poppe N. Einige Lautgesetze ind ihre Bedeutung zun Frage der mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen // UAJb. 1958, Bd 30, H. 1 – 2.

Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965. – Vol.XIV. – XIII+212p. (UAB,14),

Poppe N. On some Altaic Loan Words in Hungaraian // American Studies in Uralic Linguistics. Uralic and Altaic Series, 1. – Bloomington, 1960. – P. 139 – 147;

Poppe N. The Primary Long Vowels in Mongolian // JSFOu 63: 2 (1962).

Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I: Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960.

Poppe N. A Fragment of the Bodhicaryavataṛa from Olon Sume //HJAS, 17, № 3–4, 1954.

Poppe N. Jakutische Etymologien // UAJ, 33, 1961.

Poppe N. Khalkha-mongolische Grammatik, mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar. – Wiesbaden, 1951.

Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. – Helsinki, 1955.

Poppe N. The Turkic loanwords in Middle Mongolian //Central Asiatic Journal, 1955. – №1.

Sumiyabaatar B. The unique monument of the protomongolian language and script (co-creation). – Ulaanbaatar, 1987.

Swadesh M. Perspectives and problems of American comparative linguistics. – Word, 1954. – № 10.

Thomsen K. Bemerkungen über des mongolische Vokalsystem der zweiten Silbe // Sonderdruck Acta Orientalia, 1959. – Bd.24. – Hf.1 – 4.

Thomsen K. Zwei turkisch-mongolische korrespondenzreihen // Aspects of Altaic Civilization. – Bloomington, 1963. – Bd.167 (UAS, XXVI).

Vovin A. Pre-Hankul Materials, Koreo-Japonic and Altaic // Korean Studies (V.24), 2000.

Wicander S. Maya and Altaic. Is the Maya group of a language related to Altaic family? I // Ethnos, 1967. – Vol. 32. – P. 141 – 148.

Winkler H. Das Ural-altaische und seine Gruppen. – Berlin, 1886.

Winkler H. Der ural-altaische Sprachenstamm, das Japanische. – Berlin, 1909.

Winkler H. Des Uralaltaische und seine Gruppen. – Berlin, 1885.

Winkler H. Die altaische Sprachen. – Berlin, 1924.

Winkler H. Die altaische Völker und Sprachenwelt. – Leipzig–Berlin, 1921.

Winkler H. Uralaltaische Völker und Sprachen. – Berlin, 1884.

altaistic and neoaltaistic tendencies; currency and purposefulness of studying «Turan language union» and substrate-adstrate-superstrate ethnolinguocultural relationships in Central Asia; the need to continue the Altaistics research.

The third chapter is «*Overview on the phonological system of the Altaic parent language*». The author systematizes the scientific and theoretical views of Altaic-scientists on reconstruction of vocalism and consonantism of the Proto- Altaic language, on the nature of correspondences of $r \sim z$ and $l \sim \check{s}$ (« rhotacism» and « lambdaizm»), on phonetic law of Ramstedt Pellio, synharmonism law, fusions and intonations, etc., on this basis an attempt to summarize the scientific views on the phonological system of common Altaic pralanguage is made.

In the fourth chapter «*Overview of the morphological structure of the Altaic languages*» the authors gives systematic and descriptive analysis in comparative and synchronous aspect of morphology of the Turkic, Mongolian and Tungusic languages that are the continental part of the Altaic family.

как научно-мировоззренческая система, в которой перекрещиваются генеалогическая интерпретация с языковым сродством, языковое сродство с взаимовлиянием языков; кризис ортодоксальной алтаистики и возникновение антиалтаистического и неоалтаистического направлений; актуальность и целенаправленность изучения «Туранского языкового союза» и субстратно-адстратно-суперстратных этнолингвокультурных взаимосвязей в Центральной Азии; необходимость продолжения алтаистических изысканий в настоящее время.

В третьей главе – «*Общие сведения о фонологической системе алтайского праязыка*» систематизируются научно-теоретические концепции ученых-алтаистов на реконструкцию вокализма и консонантизма праалтайского языка, на природу соответствия $g \sim z$ и $l \sim \check{s}$ («ротацизм» и «ламбдаизм»), на фонетический закон Рамстедта-Пеллио, закон сингармонизма, фузии и интонации и т.д., на этой основе сделана попытка обобщения научных позиций по фонологической системе общеалтайского праязыка.

В четвертой главе – «*Общие сведения о морфологической структуре алтайских языков*» проводится системно-описательный анализ в сравнительно-синхронном аспекте морфологии тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, которые составляют континентальную часть алтайской семьи.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	5
---------------	---

I тарау

АЛТАИСТИКАНЫҢ ПӘНДІК НЕГІЗДЕМЕСІ

§ 1. Алтаистиканың ғылыми-пәндік негіздемесі және тарихилық принципі.....	14
§ 2. Алтаистиканың концептуалдық ұғымдық аппараты: «тектіл» ұғымы және алтайлық тектілдің глоттохронологиялық мерзімі мәселесі.....	20
§ 3. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажұрт» ұғымдары.....	29
§ 4. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «тілдік одақ» ұғымы және тілдераралық қарым-қатынас мәселесі.....	33
§ 5. Тарихи - салыстырмалы алтаистикада қолданылатын басты әдіс-тәсілдер.....	38
§ 6. Реконструкция тәсілі – тарихи-салыстырмалы әдістің құрамдас бөлігі.....	47
§ 7. Алтай тілдерінің тарихи - салыстырмалы тұрғыдан зерттелуінің ғылыми-теориялық маңызы.....	57

II тарау

АЛТАИСТИКАНЫҢ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДЕРБЕС САЛАСЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

§1. «Алтай гипотезасы» және алтай тілдерін топтастыру мәселесі.....	78
§2. Алтай тілдерінің генеалогиялық туыстастығы мәселесіне қатысты ғылыми көзқарастар жүйесі.....	85
§3. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: <i>Эмпирикалық материалдардың жинақталу кезеңі (XVII- XVIII ғғ.)...</i>	90

§ 4.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: <i>Орал-алтай теориясы</i>	98
§ 5.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: <i>XX ғ. бірінші жартысындағы дәстүрлі (ортодоксалдық) алтаистикалық кезең</i>	117
§ 6.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: <i>XX ғ. екінші жартысындағы дәстүрлі алтаистикалық бағыттағы зерттеулер</i>	141
§ 7.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: <i>дәстүрлі алтаистикадағы дағдарыс және антиалтаистикалық бағыттың қалыптасуы</i>	150
§ 8.	Алтай тілдерін этнолингвоконтактологиялық тұрғыдан зерттеудегі кірмелік теориясының маңызы және неоалтаистика.....	173
§ 9.	Түркі-моңғол этнотілдік байланысының тарихи алғы-шарттары.....	180
§ 10.	Неоалтаистикалық бағыттағы зерттеулерде «Тұран тілдік одағы» мәселесінің өзектелуі.....	190

III тарау АЛТАЙЛЫҚ ТЕКТІЛДІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ

§ 1.	Алтайлық тектілдің (арғыалтай тілі) дауыссыздар жүйесін реконструкциялау мәселесі.....	198
§ 2.	«Ротацизм» және «ламбдацизм» құбылысы.....	226
§ 3.	Арғыалтайлық анлаут *р->*ф- дыбысы және «Рамстедт – Пеллио заңы».....	229
§ 4.	Алтайлық тектілдің (арғыалтай тілі) дауысты дыбыстар жүйесін реконструкциялау мәселесі.....	239
§ 5.	Үндестік заңы, фузия, екпін және сарын.....	248

IV тарау АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ

§ 1.	Сөз және оның құрамы, дыбыстық құрылымы.....	256
§ 2.	Зат есім және оның түрлену жүйесі: жақ және тәуелдік категорияларын сипаттайтын қосымшалардағы ортақтық.....	261

§ 3.	Көптік категориясы: <i>көптік жалғаулары және олардың көне реликт тұлғалары</i>	266
§4.	Алтай тілдерінің септеу жүйесі: <i>арғыалтайлық формативтердің қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі</i>	272
§ 5.	Сын есім және сын-сапалық көрсеткіштер жүйесі.....	282
§ 6.	Сан есім және оның түрлері: <i>есептік, реттік, жинақтық сан есімдердің этимологиялық негіздері</i>	287
§7.	Есімдік және оның түрлері: <i>жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктерінің тарихи дамуы мәселесі</i>	292
§8.	Үстеу және оның түрлері.....	299
§9.	Етістік және оның түбір-негізі.....	310
§10.	Етістік және оның категориялары: <i>етіс категориясы</i>	323
§11.	Етістіктің түрі мәселесі және әрекет-қимылдың өту амалын білдіретін тұлғалар.....	333
§12.	Етістік және оның категориялары: <i>рай категориясы</i>	342
§13.	Етістік және оның категориялары: <i>есімше және көсемше тұлғалары</i>	348
§14.	Етістік және оның категориялары: <i>шақ категориясы</i>	357
§15.	Етістік сөзжасамы жүйесіндегі алтай тілдеріне ортақ қосымшалар.....	364

ТІЛДЕР МЕН ДИАЛЕКТІЛЕР БОЙЫНША ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР	375
--	-----

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	377
---------------------------------------	-----

«ҚАЗІРГІ ТҮРКОЛОГИЯ» сериясы

**ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы
САҒИДОЛДА Гүлғайша**

**АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
(Фонетика. Морфология)**

**Көркемдеуші редакторы
Амиржанова А.**

**Қалпы 70x100 1/16 Қағазы офсетті. Шартты баспа табағы 26
Таралымы 300 дана.**

ISBN 978-601-7340-37-7

9 786017 340377